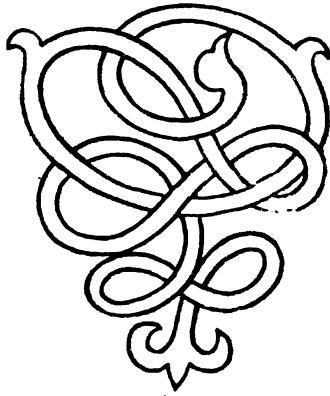

**600-річчя
КУЛІКОВСЬКОЇ
БИТВИ**

**УКРАЇНСЬКИЙ
ІСТОРИЧНИЙ
ЖУРНАЛ**

9

КИЇВ-1980

РЕДАКЦІЙНА КОЛЕГІЯ

Ю. Ю. Кондуфор (головний редактор), Ю. В. Бабко, П. Л. Варгатюк, В. К. Василенко, В. О. Замлинський (заст. головного редактора), П. М. Калениченко, А. Ф. Кізченко, М. В. Коваль (заст. головного редактора), М. Ф. Котляр, В. В. Кузьменко, М. Н. Лещенко, І. М. Мельникова, Л. П. Нагорна, А. В. Санцевич, Ф. П. Шевченко, А. М. Шлепаков, П. М. Шморгун

Відповідальний секретар редакції Г. Я. Туранська

Адреса редакції

252001, Київ-1, вул. Кірова, 4.

Телефон 29-62-34.

Художній редактор Б. В. Сушко

Технічний редактор І. Ф. Міхалкіна

Коректор Н. О. Струк

Здано до набору 6.08.80. Підп. до друку 12.09.80. БФ 31988. Формат 70×108¹/₁₆. Вис. друк. Ум. друк. арк. 14,0. Обл.-вид. арк. 14,86. Тираж 4580 пр. Зам. К-102.

Видавництво «Наукова думка», 252601 Київ., МСП, Репіна, 3.
Друкарня видавництва «Київська правда», 252030, Київ-30, вул. Леніна, 19.

«УКРАЇНСЬКИЙ ІСТОРИЧЕСКИЙ ЖУРНАЛ», 1980, № 9 (234), сентябрь. (На украинском языке). Научный журнал Института истории Академии наук Украинской ССР, Института истории партии при ЦК Компартии Украины — филиала Института марксизма-ленинизма при ЦК КПСС. Основан в 1977 г. Выходит 12 раз в год. Адрес редакции: 252001, Киев-1, ул. Кирова, 4. Типография издательства «Київська правда», Киев-30, 252030, ул. Леніна 19.

УКРАЇНСЬКИЙ ІСТОРИЧНИЙ ЖУРНАЛ

№ 9 (234)

ВЕРЕСЕНЬ

1980

Науковий журнал
Заснований 1957 р.
Виходить щомісяця

ОРГАН ІНСТИТУТУ ІСТОРІЇ АКАДЕМІЇ НАУК УКРАЇНСЬКОЇ РСР
ІНСТИТУТУ ІСТОРІЇ ПАРТІЇ ПРИ ЦК КОМПАРТІЇ УКРАЇНИ —
ФІЛІАЛУ ІНСТИТУТУ МАРКСИЗМУ-ЛЕНІНІЗМУ ПРИ ЦК КПРС

КИЇВ

«НАУКОВА ДУМКА»

З М І С Т

СТАТТІ

Назустріч XXVI з'їзду КПРС.

Актуальні проблеми комуністичного будівництва

Кожукало І. П. КПРС — ядро політичної системи радянського суспільства 5

* * *

Котляр М. Ф. Ідея давньоруської єдності в історичному розвитку російсько-го, українського й білоруського народів 18

600-річчя Куликовської битви

Куликовська битва — героїчна сторінка в історії нашої країни 30

Петренко В. Я. (Москва). Битва на Куликовому полі 8 вересня 1380 року 40

Хорошкевич Г. Л. (Москва). Політичні наслідки Куликовської битви 49

500-річчя падіння золотоординського іга

Рашба Н. С. (Харків). Повалення монголо-татарського панування в 1480 р. 59

Шабульдо Ф. М. Консолідація антиординських сил північно-східних та південно-західних руських земель 68

Мельник Л. Г. Зміцнення українсько-російських політичних та економічних зв'язків після падіння ординського ярма 80

ПОВІДОМЛЕННЯ

Кулаковський В. М. Класове розшарування міського населення Лівобережної України у XVIII ст. 86

Тимошук Б. О. (Чернівці). Північна Буковина в IX—XI ст. 94

ЗАМІТКИ

Іванюк Я. Г. (Полтава). Міста-фортеці Охтирка і Суми у XVII—XVIII ст. 101

Мицик Ю. А. (Дніпропетровськ). До питання про авторство «Книги о побой-щі Мамая» 106

НА ДОПОМОГУ ВИКЛАДАЧУ ІСТОРІЇ

Бейліс В. Л. (Васильків). Патріотичне виховання учнів у процесі вивчення боротьби народів нашої країни проти монголо-татарського іга 109

ДОКУМЕНТИ ТА МАТЕРІАЛИ

Сидоренко О. Ф. Українська метрологія пізнього феодалізму 114

ПАМ'ЯТНИКИ ІСТОРІЇ ТА КУЛЬТУРИ

Тронько П. Т. Охорона пам'яток історії і культури — справа всенародна	118
Ашурков В. М. (Тула). Пам'ятники Куликовської битви	124
Борисов М. С. (Москва). Куликовська битва і руський живопис XIV—XV століть	131

НАШ КАЛЕНДАР

Веселова О. М. 40-річчя створення загальнодержавної системи професійно-технічної освіти в СРСР	137
--	-----

ІСТОРІОГРАФІЯ ТА ДЖЕРЕЛОЗНАВСТВО

Заремба С. З. Куликовська битва в історичній літературі	141
---	-----

КРИТИКА ТА БІБЛІОГРАФІЯ

Рецензуємо багатотомну «Історію Української РСР»

Парасунько О. А., Путро О. І. Том I, кн. II. Розвиток феодалізму. Наростання антифеодальної і визвольної боротьби (Друга половина XIII — перша половина XVII ст.)	151
---	-----

* * *

Мороз А. В. (Бердянськ), Фролова Г. І. (Волгоград). Комплексное использование ТСО в лекциях по курсу истории КПСС	153
Коваль М. В., Денисенко Г. Г. Борьба партии и рабочего класса за восстановление и развитие народного хозяйства СССР (1943—1950 гг.)	154
Москвич Л. Г., Шевченко Ф. П. История Вильнюсского университета (1579—1979)	156
Бабишин С. Д. (Івано-Франківськ). А. А. Медынцев. Древнерусские надписи Новгородского Софийского собора, XI—XIV века	157

ХРОНІКА ТА ІНФОРМАЦІЯ

Белякевич І. І. (Львів). Наукова конференція у Львові	159
Кріль О. П. (Львів). До 60-річчя Галицької СРР	160
<u>Федір Євдокимович Лось</u>	160

СОДЕРЖАНИЕ

СТАТЬИ

*Навстречу XXVI съезду КПСС.
Актуальные проблемы коммунистического строительства*

Кожукало И. П. КПСС — ядро политической системы советского общества 5

* * *

Котляр Н. Ф. Идея древнерусского единства в историческом развитии русского, украинского и белорусского народов 18

600-летие Куликовской битвы

Куликовская битва — героическая страница в истории нашей страны 30

Петренко В. Я. (Москва). Битва на Куликовом поле 8 сентября 1380 года 40

Хорошкевич А. Л. (Москва). Политические последствия Куликовской битвы 49

500-летие падения золотоордынского ига

Рашба Н. С. (Харьков). Свержение монголо-татарского господства в 1480 г. 59

Шабильдо Ф. М. Консолидация антиордынских сил северо-восточных и юго-западных русских земель 68 ✓

Мельник Л. Г. Укрепление украинско-русских политических и экономических связей после падения ордынского ига 80

СООБЩЕНИЯ

Кулаковский В. М. Классовое расслоение городского населения Левобережной Украины в XVIII ст. 86

Тимошук Б. А. (Черновцы). Северная Буковина в IX—XI ст. 94

ЗАМЕТКИ

Иванюк Я. Г. (Полтава). Города-крепости Охтырка и Сумы в XVII—XVIII ст. 101

Мицник Ю. А. (Днепропетровск). К вопросу об авторстве «Книги о побоище Мамая» 106

В ПОМОЩЬ ПРЕПОДАВАТЕЛЮ ИСТОРИИ

Бейлис В. Л. (Васильков). Патриотическое воспитание учащихся в процессе изучения борьбы народов нашей страны против монголо-татарского ига 109

ДОКУМЕНТЫ И МАТЕРИАЛЫ

Сидоренко Е. Ф. Украинская метрология позднего феодализма 114

ПАМЯТНИКИ ИСТОРИИ И КУЛЬТУРЫ

Тронько П. Т. Охрана памятников истории и культуры — дело всенародное 118

Ашурков В. Н. (Тула). Памятники Куликовской битвы 124

Борисов Н. С. (Москва). Куликовская битва и русская живопись XIV—XV веков 131

НАШ КАЛЕНДАРЬ

Веселова А. М. 40-летие создания общегосударственной системы профессионально-технического образования в СССР 137

ИСТОРИОГРАФИЯ И ИСТОЧНИКОВЕДЕНИЕ

Заремба С. З. Куликовская битва в исторической литературе 141

КРИТИКА И БИБЛИОГРАФИЯ

Рецензируем многотомную «Історію Української РСР»

Парасунык О. А., Путро А. И. Том I, кн. II. Розвиток феодалізму. Наростання антифеодальної і визвольної боротьби (Друга половина XIII — перша половина XVII ст.) 151

* * *

Мороз А. В. (<i>Бердянск</i>), Фролова Г. И. (<i>Волгоград</i>). Комплексное использование ТСО в лекциях по курсу истории КПСС	153
Коваль М. В., Денисенко Г. Г. Борьба партии и рабочего класса за восстановление и развитие народного хозяйства СССР (1943—1950 гг.)	154
Москвич Л. Г., Шевченко Ф. П. История Вильнюсского университета (1579—1979)	156
Бабишин С. Д. (<i>Ивано-Франковск</i>). А. А. Медынцева. Древнерусские надписи Новгородского Софийского собора, XI—XIV века	157

ХРОНИКА И ИНФОРМАЦИЯ

Белякевич И. И. (<i>Львов</i>). Научная конференция во Львове	159
Криль О. П. (<i>Львов</i>). К 60-летию Галицкой ССР	160
<u>Федор Евдокимович Лось</u> 	160

Статті

Назустріч XXVI з'їзду КПРС. Актуальні проблеми комуністичного будівництва

І. П. КОЖУКАЛО (Київ)

КПРС — ЯДРО ПОЛІТИЧНОЇ СИСТЕМИ РАДЯНСЬКОГО СУСПІЛЬСТВА

Комуністи, всі трудящі нашої країни з великим піднесенням зустріли рішення червневого (1980 р.) Пленуму ЦК КПРС про скликання чергового XXVI з'їзду Комуністичної партії Радянського Союзу, який стане великою історичною віхою на шляху просування нашого суспільства до комунізму. Як видатний документ творчого марксизму-ленізму, бойова програма дій партії і народу по підготовці до наступного з'їзду сприйнята доповідь Генерального секретаря ЦК КПРС, Голови Президії Верховної Ради СРСР товариша Л. І. Брежнєва, в якій дано всебічну, концентровану оцінку підсумків роботи по виконанню рішень XXV з'їзду КПРС, глибокий аналіз сучасного міжнародного становища, показано правильність політичного курсу, виробленого партією і неухильно здійснюваного Центральним Комітетом КПРС. Під впливом історичних рішень XXV з'їзду КПРС, у ході практичної роботи по їх здійсненню значно зміцнилось радянське суспільство, його політична система. За ці роки ще більше зросла роль партії як керівної і спрямовуючої сили радянського суспільства, ядра всієї політичної системи соціалізму.

Спрямовуючи творчу енергію радянського народу на побудову комуністичного суспільства, Комуністична партія Радянського Союзу здійснює свою керівну роль як безпосередньо через партійні організації, так і через створені революційною творчістю трудящих мас державні і масові громадські організації, які входять в політичну систему радянського суспільства. Ця система являє собою комплекс органічно пов'язаних між собою політичних, державних і громадських організацій, які здійснюють політичний, економічний і соціальний розвиток суспільства.

Через політичну систему нашого суспільства партія повсякденно зв'язана з масами, залучає їх до управління державою і громадськими справами, здійснює керівництво ними. Ця система, перевірена більш ніж шістдесятирічним досвідом розвитку Радянської держави, показує свою життєвість, дієвість, одержує свій дальший розвиток. Всебічний розвиток політичної системи радянського суспільства, як відзначалось у Звітній доповіді ЦК КПРС XXV з'їздові партії, є важливим напрямом у комуністичному будівництві і вклю-

чає такі питання, як здійснення соціалістичної державності, дальший розвиток соціалістичної демократії, зміцнення правової основи державного і громадського життя, активізацію діяльності громадських організацій¹.

Вождь і організатор Комуністичної партії і Радянської держави В. І. Ленін приділяв велику увагу питанням функціонування політичної системи соціалізму, місця і ролі партії в цій системі. Питання про те, «як поділити і як поєднати...»² завдання партії і Рад, Володимир Ілліч вважав дуже важливим. Глибокий аргументований аналіз політичної системи соціалізму, принципів партійного керівництва всіма державними і громадськими організаціями дано в рішеннях і матеріалах з'їздів партії, пленумів ЦК КПРС, новій Конституції СРСР. Місце і роль партії в політичній системі розвинутого соціалізму, основні напрями роботи всіх ланок цієї системи знайшли всебічну розробку в працях товариша Л. І. Брежнєва та інших керівників Комуністичної партії.

За останні роки з'явилися праці, в яких розкриваються закономірності зростання ролі КПРС в політичній системі розвинутого соціалізму, висвітлюється механізм удосконалення партійного керівництва масовими організаціями трудящих³. Однак питання про місце і роль КПРС в політичній системі радянського суспільства потребує дальшого поглибленого дослідження. Політична система — живий, динамічний організм, що розвивається, в діяльності якого, в практиці партійного керівництва державними і громадськими організаціями з'являється багато нового. Та й сама партія неухильно розвивається, вдосконалюється механізм партійного керівництва державою і суспільством.

Політична система соціалізму передбачає наявність такої керівної ланки, яка забезпечує організованість, єдність і цілеспрямованість всієї системи. Такою ланкою є Комуністична партія, що являє собою ядро всієї політичної системи, всіх державних органів і громадських організацій радянського народу. Це — Ради, профспілки, комсомол, кооперація, наукові, освітні та інші товариства і спілки. Марксизм-ленінізм і досвід історії вчать, що здійснення партією керівної ролі в соціалістичному суспільстві, в його політичній системі — об'єктивна закономірність, вирішальна умова успішного здійснення завдань комуністичного будівництва.

Право керувати суспільством, очолювати радянську політичну систему КПРС одержала з рук народу, вона завоювала його самовідданою боротьбою за життєві інтереси трудящих. Центральне місце Комуністичної партії у політичній системі соціалізму визначається її керівною роллю бойового авангарду, політичного керівника і організатора мас. Це знайшло відбиття в Конституції СРСР, у 6 статті якої записано: «Керівною і спрямовуючою силою радянського суспільства, ядром його політичної системи, державних і громадських

¹ Див.: Матеріали XXV з'їзду КПРС. К., 1976, с. 90.

² Ленін В. І. Наші завдання і Рада робітничих депутатів. (Лист до редакції). — Повне збір. творів, т. 12, с. 55.

³ Комуністична партія в політичній системі соціалістичного суспільства. М., 1974; Шевцов В. С. КПСС и государство в развитом социалистическом обществе. М., 1974; Родионов П. А. КПСС — политический вожь рабочего класса, всего народа. М., 1976; КПСС — руководящее ядро политической системы советского общества. К., 1979; Петровичев Н. А. Важный фактор возрастания руководящей роли КПСС. М., 1979; Возрастание руководящей роли КПСС в строительстве социализма и коммунизма. М., 1979 и др.

організацій є Комуністична партія Радянського Союзу»⁴. Це закономірно, адже історичне покликання партії як авангарду робітничого класу полягає в тому, щоб, як підкреслював В. І. Ленін, «вести весь народ до соціалізму, спрямовувати і організовувати новий лад, бути учителем, керівником, вождем усіх трудящих...»⁵. Гідно виконувати цю роль КПРС дозволяє те, що вона ідейно й організаційно зміцнює свої ряди, виступає вищою формою суспільно-політичної організації.

Комуністична партія існує як єдине ціле. Вона має єдину Програму, єдиний Статут, єдиний керівний орган в особі з'їзду і Центрального Комітету, що обирається на ньому. Кожен з'їзд є важливою віхою на шляху до комунізму, відкриває нові горизонти перед нашою партією і країною. Комуністи, всі радянські люди впевнені, що таким буде і XXVI зїзд КПРС, покликаний визначити стратегію і тактику боротьби на наступному етапі комуністичного будівництва. КПРС являє собою єдину систему місцевих партійних організацій, в яку входять 14 республіканських, 155 крайових і обласних, 10 окружних, 4320 міських і районних комітетів. Нині ленінська партія налічує в своїх рядах понад 17 млн. чоловік — кращих представників робітничого класу, колгоспного селянства, інтелігенції⁶.

Партія не форсує прийому нових членів, а дбає про поліпшення якості своїх рядів. Зберігаючи свій класовий характер, КПРС розвивається як партія всього народу. Це ще більше зміцнює її зв'язки з масами, посилює вплив серед різних верств населення. Предметом особливої турботи партії є те, щоб її склад повніше відображав зміни в соціальній структурі суспільства, давав можливість поліпшувати розстановку партійних сил на вирішальних ділянках, робити глибокий вплив на всі сфери виробничого, суспільного і державного життя. Як і раніше, провідне місце в партійному поповненні посідають робітники, питома вага яких серед прийнятих в кандидати досягла 59,2%, колгоспники становлять 10,3%, спеціалісти народного господарства, працівники науки, культури, народної освіти і охорони здоров'я — 25,5%. Серед новоприйнятих 73,9% — комсомольці; 32,5% — жінки. Майже три чверті комуністів працює в сфері матеріального виробництва⁷.

Ідейна й організаційна могутність ленінської партії набагато примножується тим, що все її внутрішнє життя і керівна діяльність будуються на непорушній основі ленінських норм партійного життя і принципів керівництва, на всезростаючій активності комуністів. Про це свідчать, зокрема, звітно-виборні збори і конференції партійних організацій, які відбувалися в останні роки. Слід відзначити, що явка членів і кандидатів партії на них зросла з 86,7% в 1966 р. до 95,4% в 1979 р. На звітно-виборних зборах і конференціях, що проводились до 1980 р., обрано до складу керівних партійних органів понад 4,6 млн. комуністів, або практично кожний четвертий член КПРС. Серед них 1,8 млн. робітників і колгоспників, зайнятих безпосередньо на виробництві⁸.

Комуністична партія вступає в новий, важливий період своєї діяльності — період звітно-виборної кампанії напередодні XXVI з'їзду

⁴ Конституція (Основний Закон) Союзу Радянських Соціалістичних Республік. К., 1977, с. 7.

⁵ Ленін В. І. Держава і революція. — Повне збір. творів, т. 33, с. 25.

⁶ Партійная жизнь, 1980, № 7, с. 39; Вопросы истории КПСС, 1980, № 4, с. 13.

⁷ Партійная жизнь, 1980, № 8, с. 13.

⁸ Там же.

КПРС. За минулі роки партійні організації нагромадили цінний досвід комуністичного будівництва, який в ході звітно-виборних зборів і конференцій буде детально узагальнено. Разом з тим критично проаналізуються упущення, недоліки, які ще є як в практиці господарювання, так і в партійній роботі. Як відзначав товариш Л. І. Брежнев на червневому (1980 р.) Пленумі ЦК КПРС, «звітно-виборна кампанія зобов'язує нас ще і ще раз всебічно проаналізувати роботу партійних організацій по виконанню рішень XXV з'їзду партії. Підготовка до нового з'їзду — це могутня підойма піднесення політичної і трудової активності як комуністів, так і безпартійних»⁹.

Дальший розвиток партії, вдосконалення норм і принципів партійного життя і керівництва зміцнює творчий потенціал партії, забезпечує її керівну роль в політичній системі радянського суспільства. У політичній системі розвинутого соціалізму утвердилась струнка система принципів, напрямів, форм і методів, завдяки яким КПРС керує масовими об'єднаннями трудящих, забезпечує тісний взаємозв'язок з радянськими органами і громадськими організаціями, робить всебічний і повсякденний політичний вплив на зміст і стиль їх діяльності. Серед основних її частин слід назвати такі: вироблення науково обгрунтованої політичної лінії, а також конкретних завдань діяльності радянських органів і масових громадських організацій трудящих; доведення їх змісту до всіх членів масових об'єднань трудящих, мобілізація їх зусиль на реалізацію політики партії і висунутих нею завдань; організаційно-політичне зміцнення Рад, масових громадянських організацій, вдосконалення всього механізму соціалістичної демократії; створення сприятливих умов для їх впливу на всі сфери суспільного життя, піклування про правильне поєднання партійного і державного керівництва, чіткий розподіл функцій партійних, радянських, масових громадських організацій; формування і поліпшення якісного складу депутатів Рад, їх органів, комітетів громадських організацій; добір, розстановка і виховання кадрів для радянських органів і громадських організацій, а також їх активу; систематичний, дійовий контроль за неухильним здійсненням політики партії всіма державними органами і громадськими організаціями; підвищення авангардної ролі комуністів, що працюють в державних і громадських організаціях, поліпшення діяльності партійних груп і первинних організацій в радянських органах і масових громадських організаціях.

КПРС виступає керівною і організуючою силою радянського суспільства, ядром його політичної системи насамперед тому, що, спираючись на марксистсько-ленінське вчення, вона визначає генеральну перспективу соціально-економічного розвитку країни, лінію її внутрішньої і зовнішньої політики. На основі теоретичного осмислення нагромадженого досвіду, явищ і процесів суспільного життя, з врахуванням назрілих потреб КПРС глибоко і всебічно розробляє корінні проблеми комуністичного будівництва. Комуністична партія надає великого значення діяльності державних і громадських організацій. У матеріалах і рішеннях з'їздів партії та пленумів ЦК КПРС, Конституції СРСР, доповідях і виступах товариша Л. І. Брежнева та інших керівників Комуністичної партії одержали наукове обгрунтування кардинальні проблеми керівництва партії державними і громадськими організаціями, підвищення їх ролі в політичній системі радянського суспільства, в будівництві комунізму.

⁹ Радянська Україна, 1980, 24 червня.

Комуністична партія, як керівна і спрямовуюча сила радянського суспільства, відповідає за всі ділянки будівництва комунізму, «за все, що робиться в країні, за роботу Рад, профспілок, комсомолу, всіх масових громадських організацій»¹⁰. Підвищення рівня партійного керівництва системою державних і громадських організацій — один з проявів загальної закономірності діяльності Комуністичної партії. Вона впливає з того, що в розвинутому соціалістичному суспільстві розширюються права, завдання і функції державних і громадських організацій, ускладнюються взаємозв'язки між державними і громадськими організаціями, а також між ними і трудовими колективами. Все це підвищує відповідальність партії за роботу всіх цих організацій, вимагає постійного удосконалення наукових основ, форм і методів керівництва ними.

Необхідність підвищення керівної і спрямовуючої ролі партії державними і громадськими організаціями посилюється тим, що ці об'єднання стали масовими, в їх діяльність залучається все більше трудящих. На початку 1980 р. в країні було близько 2 287 тис. депутатів Рад, які представляли всі класи і соціальні верстви суспільства. Понад половину обраних депутатів становлять робітники і колгоспники, безпосередні учасники створення матеріальних благ. Крім народних обранців, в роботі Рад беруть участь більше 30 млн. чоловік. Вони активно працюють в органах громадської самодіяльності, на які опираються Ради (депутатські комісії, вуличні і домові комітети, народні дружини, товариські суди і т. д.)¹¹.

Перед нинішнім складом Рад постала велика відповідальність — бути активними провідниками політики партії в період підготовки до XXVI з'їзду КПРС, а потім і в період реалізації його рішень.

Зважаючи на роль і значення Рад, Комуністична партія за роки, що минули після XXV з'їзду КПРС, відповідно до його рішень провела велику роботу по підвищенню активності Рад в галузі державного будівництва, розвитку соціалістичної демократії. Зокрема, підвищенню ролі Рад буде сприяти прийнятий третьою сесією Верховної Ради СРСР десятого скликання Закон «Про основні повноваження крайових, обласних Рад народних депутатів, Рад народних депутатів автономних областей і автономних округів» (червень 1980 р.)¹².

Цей Закон, поряд з іншими важливими документами, якими розширені права і матеріальні можливості місцевих Рад — сільських і селищних, районних і міських, — чітко визначив напрями, по яких проходить далі вдосконалення діяльності Рад. Головним серед них є посилення їх ролі в господарському будівництві. Йдеться насамперед про забезпечення тісного взаємозв'язку економічного і соціального розвитку, правильного поєднання галузевого і територіального принципів управління народним господарством. В Українській РСР позитивного досвіду господарського будівництва нагромадили Ради народних депутатів Донецької, Дніпропетровської, Київської, Львівської, Чернігівської та інших областей. Партійні комітети і організації республіки роблять усе необхідне, щоб діяльність усіх Рад республіки визначалась новими досягненнями у ході підготовки до XXVI з'їзду партії.

Важливою ланкою, що зв'язує партію з народом, є професійні спілки, для яких В. І. Ленін визначив основні напрями роботи як

¹⁰ КПСС в резолюциях и решениях съездов, конференций и пленумов ЦК. М., 1970, т. 7, с. 245.

¹¹ Вопросы истории КПСС, 1980, № 4, с. 13; Правда, 1980, 1 марта.

¹² Известия, 1980, 28 июня.

школи управління, школи господарювання, школи комунізму¹³. В рядах профспілок налічується понад 127 млн. чоловік. Вони відіграють велику роль в організації і розвитку соціалістичного змагання, яким охоплено 105 млн. чол., в русі за комуністичне ставлення до праці бере участь понад 66 млн. Профспілки мають в своєму розпорядженні могутні важелі впливу на виробництво, на розвиток творчої активності мас. Це — робітничі збори, постійно діючі виробничі наради, науково-технічні товариства та інші форми виробничої демократії. Зокрема, в об'єднаннях на підприємствах і будовах створено понад 139 тис. постійно діючих виробничих нарад, до складу яких обрано близько 6 млн. чоловік¹⁴.

Підготовка до XXVI з'їзду партії стала могутнім стимулом посилення діяльності профспілок. X пленум ВЦРПС, який обговорив завдання по здійсненню рішень червневого (1980 р.) Пленуму ЦК КПРС і вказівок, викладених в доповіді товариша Л. І. Брежнєва по гідній зустрічі XXVI з'їзду партії, накреслив бойову програму дій профспілок. Високий обов'язок і першочергове завдання профспілок — всемірно підтримувати і повсюдно поширювати патріотичні почини, разом з господарськими органами створювати необхідні умови для успішного виконання прийнятих зобов'язань, ефективніше використовувати різноманітні форми морального і матеріального заохочення. Пленум ВЦРПС зобов'язав ради і комітети профспілок приділяти більше уваги вирішенню соціально-побутових питань, всемірному поліпшенню охорони праці й техніки безпеки, дальшому посиленню виховної роботи¹⁵.

Надійним помічником і резервом партії виступає Ленінський комсомол. В. І. Ленін вважав комсомол «ударною групою», яка показує приклад позаспілковій молоді, всім трудящим в будь-якій роботі, проявляє свою ініціативу, свій почин. Він переконливо показав, що керівна роль Комуністичної партії — вирішальна умова успішної діяльності комсомолу, основне завдання якого — «допомогти партії будувати комунізм...»¹⁶. У рядах комсомолу налічується понад 39 млн. юнаків і дівчат. 57,6% комсомольців всього складу ВЛКСМ зайнято в різних галузях народного господарства, серед них 46,8% працює безпосередньо в сфері матеріального виробництва¹⁷.

Комсомольці, юнаки і дівчата з ентузіазмом і трудовим піднесенням зустрічають наступний XXVI з'їзд партії. Поширюється розмах патріотичних ініціатив радянської молоді. Бюро ЦК ВЛКСМ в постанові «Про завдання комсомольських організацій за гідну зустріч XXVI з'їзду КПРС» закликала юнаків і дівчат країни розгорнути за прикладом комсомольських організацій Москви, Ленінграда, України, Білорусії, Узбекистану, Казахстану, Прибалтики, Закавказзя, Поволжя, Уралу, Західного Сибіру соціалістичне змагання комсомольців за гідну зустріч вищого форуму комуністів країни. У комсомольських організаціях країни оголошено всесоюзну естафету ударних справ молоді¹⁸.

¹³ Див.: Ленін В. І. Про професійні спілки, про поточний момент і про помилки Троцького. Промова на об'єднаному засіданні делегатів VIII з'їзду Рад, членів ВЦСПС — членів РКП(б) 30 грудня 1920 р. — Повне збір. творів, т. 42, с. 196.

¹⁴ Политическое самообразование, 1980, № 6, с. 52.

¹⁵ Труд, 1980, 12 июля.

¹⁶ Ленін В. І. Завдання спілок молоді. — Повне збір. творів, т. 41, с. 293.

¹⁷ Вопросы истории КПСС, 1980, № 4, с. 14.

¹⁸ Див.: Комсомольская правда, 1980, 3 июля.

У нашій країні діють різні добровільні товариства, творчі спілки, які працюють під керівництвом партійних організацій. Так, науково-технічні товариства об'єднують 8,5 млн. чол., Всесоюзне товариство винахідників і раціоналізаторів — 9,6 млн., ДТСААФ — 90 млн., Спілка товариства Червоного Хреста і Червоного Півмісяця — 95 млн., Всесоюзне Товариство «Знання» об'єднує 4 млн. чоловік¹⁹. Як відзначав на XXV з'їзді КПРС товариш Л. І. Брежнев, загалом громадські організації «...охоплюють майже все доросле населення країни»²⁰.

Як керівна сила радянського суспільства, ядро його політичної системи, Комуністична партія йде на чолі всіх масових організацій, спрямовує їх діяльність на розв'язання завдань, що стоять перед ними. Досвід КПРС переконливо свідчить, що керівне становище партії в системі державних і громадських організацій, її всезростаюча роль в політичній системі радянського суспільства базується на її високому політичному, моральному і ідейному авторитеті, який завойовується правильною політикою, повсякденною, самовідданою роботою в масових організаціях.

Свою політичну лінію, установки і вказівки партія проводить в державних і громадських організаціях насамперед через комуністів, що працюють в них. Партія для проведення своєї політики в державних і масових громадських організаціях розраховує великими можливостями. В країні, по суті, немає жодної державної чи громадської організації, в якій не працювали б комуністи, покликані проводити в життя політичну лінію партії. Це свідчить про велике довіря, яке виявляють трудящі комуністам, обираючи їх до Рад і керівних органів масових громадських організацій. Серед 1500 депутатів Верховної Ради СРСР десятого скликання, обраних в 1979 р., 1075 є членами і кандидатами в члени КПРС (71,7%). До Верховних Рад союзних республік обрано в 1980 р. 4522 комуніста (67,2% всіх депутатів), до Верховних Рад автономних республік — 2190 (63,3%), до місцевих Рад — 979 805 членів і кандидатів в члени КПРС (43,1%). Серед виборного профспілкового активу нині налічується майже 4 млн. комуністів. Понад 1,3 млн. членів і кандидатів у члени КПРС працює в Ленінському комсомолі²¹.

Комуністична партія здійснює свою політику як в масштабах суспільства в цілому, через державні і громадські організації, так і в рамках трудових колективів. При цьому КПРС виходить з того, що трудовий колектив — не просто група осіб, що працює на підприємстві чи установі, а первинний осередок нашого суспільства, в якому відображена вся сукупність соціалістичних суспільних відносин. Будучи основним осередком соціалістичного суспільства, трудовий колектив посідає важливе місце в механізмі здійснення загальнонародної політичної влади. Члени трудового колективу успішно поєднують трудову діяльність в сфері матеріального виробництва і духовного життя з активною участю в управлінні справами суспільства і держави. Комуністична партія послідовно здійснює курс на підвищення ролі трудових колективів у виробничій галузі, в суспільно-політичному житті і комуністичному вихованні. «У трудовому колективі, в роботі його партійної, профспілкової, комсомольської організацій, — відзначав товариш Л. І. Брежнев, — відображається все життя суспільства — і економічне, і політичне, і духовне. По суті справи, це —

¹⁹ Политическое самообразование, 1980, № 6, с. 53.

²⁰ Матеріали XXV з'їзду КПРС, с. 93.

²¹ Политическое самообразование, 1980, № 6, с. 52.

первинний осередок усього нашого не тільки господарського, але й політичного організму»²².

КПРС проводить велику роботу з метою підвищення ролі трудових колективів у розв'язанні економічних, соціально-політичних, культурних завдань комуністичного будівництва, що є одним з проявів об'єктивного процесу дальшого розвитку соціалістичної демократії. Активізація їх діяльності нерозривно зв'язана насамперед з підвищенням бойовитості первинних партійних організацій, які являють собою керівне ядро трудових колективів, а також цехових парторганізацій і партійних груп. На початку 1980 р. на передньому краї економічного і культурного будівництва діяло понад 403 тис. первинних, 436 тис. цехових парторганізацій і 586 тис. партгруп²³.

Комуністична партія надає великого значення поліпшенню керівництва низовими ланками партії, посиленню партійного впливу в колективах цехів, відділів, дільниць і бригад, підвищенню авангардної ролі комуністів, зміцненню зв'язків з масами. Первинні парторганізації, партгрупи, відзначалось в постанові ЦК КПРС «Про дальше поліпшення ідеологічної, політико-виховної роботи», повинні бути центрами повсякденної ідейно-виховної діяльності, згуртовувати колектив, уміло вести індивідуальну роботу з людьми, стимулювати їх соціальну і трудову активність, підвищувати культуру праці й побуту, розвивати почуття нового²⁴.

Велику роботу по піднесенню бойовитості первинних партійних організацій, підвищенню їх ролі в трудових колективах проводять партійні комітети. На початку 1980 р. у республіці налічувалось понад 66 тис. первинних парторганізацій. Одним з шляхів вирішення цього завдання є прийом до партії кращих представників робітничого класу, колгоспного селянства, трудової інтелігенції. За 1979 р. у республіці до КПРС прийнято 87 971 чол., переважна більшість яких працює в сфері матеріального виробництва. У складі нового поповнення партії — 57,8% робітників, 14,5% колгоспників, 23,2% спеціалістів народного господарства. Серед робітників, прийнятих в кандидати партії, понад три четверті працює на підприємствах промисловості, транспорту, зв'язку, а в будівництві, причому значна частина їх зайнята у важкій індустрії, в галузях, які відіграють вирішальну роль в прискоренні науково-технічного прогресу, створенні матеріально-технічної бази комунізму. Зростання рядів парторганізацій колгоспів і радгоспів відбувається все більше за рахунок механізаторів і агрономів, зоотехніків, інженерів та інших спеціалістів. Понад чотири п'ятих всіх прийнятих до партії службовців становлять спеціалісти народного господарства, працівники науки і культури²⁵.

Добре продуманий, творчий підхід до завдань, що стоять перед трудовими колективами, цілеспрямованість і діловитість, всебічне врахування і використання передового досвіду, прагнення довести справу до кінця, а потім добитися ще кращих результатів, тісний зв'язок з масами і опора на маси — все це характеризує роботу більшості партійних комітетів, первинних парторганізацій республіки, стало характерною рисою їх повсякденної діяльності. На цій міцній ос-

²² Брежнев Л. І. Про проект Конституції (Основного Закону) Союзу Радянських Соціалістичних Республік і підсумки його всенародного обговорення. — Ленінським курсом. Промови і статті. К., 1978. т. 6, с. 503.

²³ Политическое самообразование, 1980, № 3, с. 44.

²⁴ Див.: Про дальше поліпшення ідеологічної, політико-виховної роботи. Постанова ЦК КПРС від 26 квітня 1979 року. К., 1979, с. 11.

²⁵ Радянська Укр., 1980, 8 серп.

нові базуються, наприклад, успіхи комуністів Львівської області в справі впровадження комплексної системи управління якістю; міста Києва — у піднесенні творчої віддачі співдружності науки і виробництва; Харкова — в прискоренні впровадження нової техніки і прогресивної технології; гірників Донбасу — у видобутку із забою однієї тисячі тонн, а на малопотужних пластах — 500 т вугілля за добу; трудівників сільського господарства Дніпропетровської області — у збільшенні виробництва і підвищенні якості сільськогосподарської продукції; Київської області — у розвитку кормової бази і зростанні виробництва продуктів тваринництва; Ямпільського району Вінницької області — у збільшенні виходу цукру з кожного гектара посівів цукрових буряків; рільників і тваринників Чернігівщини у завершенні п'ятирічних планів по продажу державі всіх видів продукції до 63-ї річниці Великого Жовтня²⁶.

У відповідь на заклик червеного (1980 р.) Пленуму ЦК КПРС ознаменувати черговий XXVI з'їзд успішним виконанням і перевиконанням планів завершального року десятої п'ятирічки, колективи передових підприємств країни вирішили продовжити ударну ленінську вахту, прийти до наступного вищого форуму комуністів з високими трудовими досягненнями, створити добру основу для роботи в одинадцятій п'ятирічці. «Очолити всенародше передз'їздівське змагання, спрямовувати трудову і політичну активність радянських людей на розв'язання конкретних завдань господарського і культурного будівництва, — відзначається в Постанові ЦК КПРС «Про соціалістичне змагання за гідну зустріч XXVI з'їзду КПРС», — першочерговий обов'язок усіх партійних, радянських і господарських органів, профспілкових, комсомольських організацій»²⁷.

На початку липня 1980 р. ЦК Компартії України прийняв постанову «Про патріотичні почини трудящих республіки в соціалістичному змаганні на честь XXVI з'їзду КПРС»²⁸. Уже сам перелік важливих трудових починань, названих в постанові, показує небувале політичне і трудове піднесення в трудових колективах республіки. «Передовий досвід — кожному трудовому колективу, передові методи праці — на кожне робоче місце!» — під таким девізом запропонували розгорнути передз'їздівське змагання ініціатори новаторських починів десятої п'ятирічки, схвалених ЦК КПРС і ЦК Компартії України, «XXVI з'їздові КПРС — двадцять шість ударних декад!» — проголосили шахтарі Донбасу, приладобудівники Києва, Запоріжжя і Львова. Робітники і службовці Дніпропетровської області зобов'язалися виробляти всю понадпланову продукцію за рахунок економії матеріальних і трудових ресурсів. «З'їзду партії — особистий трудовий подарунок кожного!» — такому лозунгу підпорядковано змагання шахтарських бригад, очолюваних Героєм Соціалістичної Праці О. Колесниковим з шахти «Молодогвардійська», В. Ігнат'євим з шахти «Краснолиманська» та ін. «Завдання десятої п'ятирічки — до третьої річниці Конституції СРСР!» — такі зобов'язання взяли на себе сільські трудівники радгоспу «Київський» і колгоспу ім. Бузницького Київської області. На республіканських зборах партійного активу 3 липня 1980 р. дістала високу оцінку ініціатива трудових колективів об'єднань «Ждановважмаш» і «Запоріжтрансформатор», київського заводу «Червоний екскаватор», Сумського машинобудівного об'єднання ім. Фрун-

²⁶ Там же, с. 29.

²⁷ Радянська Україна, 1980, 27 липня.

²⁸ Радянська Україна, 1980, 3 липня.

зе, які зобов'язались під час передз'їздівської вахти достроково поставити устаткування на пускові будови. Близько одного мільйона передовиків, 45 тис. трудових колективів вирішили виконати завдання п'ятирічки до 63-ї річниці Великого Жовтня²⁹.

Комуністична партія проявляє постійне піклування про підвищення авангардної ролі комуністів у масових організаціях трудящих, в трудових колективах, про втілення в життя ленінських настанов, який неодноразово підкреслював, що комуніст в кожній непартійній організації, в кожному колективі повинен бути для всіх трудящих зразком свідомості, дисципліни і активності, самовідданості і добросовісності при виконанні своїх обов'язків. «...Якщо ми сумлінно вчимо дисципліни робітників і селян, — відзначав В. І. Ленін, — то ми повинні почати з самих себе»³⁰. Ленінські заповіді про необхідність для партії постійно піклуватися про забезпечення авангардної ролі комуністів одержали втілення і розвиток у рішеннях партійних з'їздів і пленумів ЦК та інших партійних документів. Авангардна роль комуністів особливо проявляється в період підготовки до XXVI з'їзду КПРС.

На нинішньому етапі комуністичного будівництва, який характеризується широким розгортанням соціалістичної демократії, розширенням функцій і прав державних і громадських організацій, набагато підвищуються вимоги до комуністів, які працюють в цих організаціях. Щоб бути прикладом для безпартійних членів, коли набагато підвищилася їх соціалістична свідомість і загальна культура, комуніст повинен бути особливо підготовленим як в ідейно-політичному, так і в діловому відношенні. Він повинен поєднувати у своїй діяльності комуністичну переконаність і непримиренність до буржуазної ідеології і чужих впливів, глибоке розуміння політики партії і уміння роз'яснювати її масам, високу дисциплінованість, організованість і відповідальність, професійну компетентність, комуністичне ставлення до праці, постійну підтримку всього нового, прогресивного. Без таких якостей комуніст не зможе на практиці здійснювати керівну роль партії в тому колективі, де він працює.

Природно, комуністи користуються повним довір'ям і авторитетом в масових організаціях трудящих. Проте, партія постійно підкреслює необхідність підвищувати роль комуністів, підносити їх авторитет і відповідальність за стан справ у цих організаціях. Особливо велика відповідальність за розвиток соціалістичної демократії, далі зміцнення органів народної влади у комуністів-депутатів. «На комуністі, — відзначав товариш Л. І. Брежнєв, — завжди лежить велика відповідальність за нашу спільну справу. У комуніста-депутата ця відповідальність, я б сказав, подвоюється»³¹. З метою підвищення ролі комуністів в житті комсомольських організацій XXIII з'їзд КПРС вирішив зміцнити партійне ядро в комсомолі, ширше використовувати в комсомольських організаціях комуністів комсомольського віку³². В результаті кількість комуністів у ВЛКСМ збільшилась, що дало змогу ще більше зміцнити вплив партійних організацій на діяльність комітетів комсомолу.

Партійне керівництво завжди було, є і буде джерелом сили радянських профспілок. «Партія вимагає від кожного комуніста, який

²⁹ Радянська Україна, 1980, № 3, 4, 5 липня.

³⁰ Ленін В. І. Телеграма П. Ф. Виноградову. — Повне зібр. творів, т. 50, с. 63.

³¹ Брежнєв Л. І. В ім'я миру і щастя радянських людей. — Ленінським курсом. Промови і статті. К., 1976, т. 5, с. 309.

³² Див.: Матеріали XXIII з'їзду КПРС. К., 1966, с. 75.

перебуває у профспілці, — говорив товариш Л. І. Брежнев, — не формального членства в цій організації, а активної участі в усій її діяльності. Партія ставить високі вимоги до комуністів, обраних у профспілкові органи, учить їх дорожити довір'ям мас і ділом виправдувати це довір'я»³³.

Однією з організаційних форм, яка сприяє посиленню партійного впливу в масових об'єднаннях трудящих є партійні групи в непартійних організаціях. Відповідно до Статуту КПРС вони створюються на з'їздах, конференціях, нарадах, що скликаються радянськими, профспілковими, кооперативними та іншими масовими організаціями трудящих, а також у виробничих органах цих організацій, де є не менше трьох членів партії. Ці групи покликані проводити політику партії серед безпартійних, зміцнювати партійну і державну дисципліну, боротися з бюрократизмом, перевіряти виконання партійних і радянських директив. Партійні групи підпорядковуються відповідним партійним органам, в усіх питаннях суворо і неухильно керуються їх рішеннями. Ця організаційна форма пройшла перевірку часом і повністю виправдала себе. Вона не втрачає свого значення і нині.

Керівна і спрямовуюча роль партії в політичній системі визначається також тим, що ленінські ідейні та організаційні норми і принципи, на яких побудована наша партія, мають життєве, неминуще значення для діяльності державних органів і масових громадських організацій, всієї політичної системи. Візьмемо для прикладу керівний принцип побудови і діяльності КПРС — демократичний централізм. Вироблений і перевірений спочатку в партії, він в умовах радянського суспільства став основою діяльності всієї політичної системи соціалізму і складових її частин. Нині політична система являє собою добре злагоджений політичний механізм, всі ланки якого діють активно, взаємно доповнюючи одна одну. Демократичний централізм дозволяє найкращим чином поєднувати єдине керівництво з ініціативою і творчою активністю на місцях, з відповідальністю кожного органу, кожного керівника за доручену справу. Важливими для діяльності державних органів і масових громадських організацій є такі ленінські принципи й норми, як колективність керівництва, добір і розстановка кадрів, перевірка виконання, тісний зв'язок з масами.

Винятково важливе значення в діяльності партії має правильний добір, розстановка і виховання кадрів, в тому числі й кадрів для державних і громадських організацій. В. І. Ленін розробив наукову, конкретну програму організації управління державою робітників і селян, вказав основні шляхи вирішення проблеми кадрів для соціалістичної держави. Внаслідок здійснення цієї програми за 1918—1978 рр. вищими і середніми навчальними закладами країни підготовлено 38,7 млн. спеціалістів³⁴, з яких виросло багато керівних партійних, радянських, господарських, профспілкових і комсомольських працівників. Кадрова політика є могутньою підмогою, за допомогою якої партія впливає на хід суспільного розвитку. Ось чому питання теорії і практики кадрової політики регулярно обговорюються на з'їздах партії, пленумах ЦК КПРС, ухвалюються спеціальні постанови.

Центральний Комітет партії проводить велику роботу по вдосконаленню навчання керівних кадрів з врахуванням досягнень науково-технічної революції і нових вимог в управлінні виробництвом, проце-

³³ Брежнев Л. І. Рішення XXIV з'їзду КПРС — бойова програма діяльності радянських профспілок. — Ленінським курсом. Промови і статті. К., 1972, т. 3, с. 459.

³⁴ Партийная жизнь, 1980, № 5, с. 10.

сами суспільного розвитку країни. В постанові ЦК партії «Про дальше вдосконалення системи підвищення ідейно-теоретичного рівня і ділової кваліфікації керівних партійних і радянських кадрів»³⁵ (1976 р.) відзначалось, що створена відповідно до рішень XXIII з'їзду партії система постійно діючих курсів перепідготовки партійних і радянських працівників відіграла важливу роль у навчанні керівних кадрів, озброєнні їх знаннями і досвідом, необхідними для практичної роботи. За період після XXIII з'їзду партії у центрі і на місцях перепідготовку на курсах пройшли понад 430 тис. чоловік³⁶.

Після XXV з'їзду партії відповідно до сучасних вимог, завдань комуністичного будівництва і дальшого підвищення керівної ролі партії відбулось вдосконалення системи підготовки і перепідготовки кадрів. Основна увага звертається на підвищення теоретичного рівня, поглиблення знань, оволодіння сучасними досягненнями науки і техніки, організацію виробництва і управління. Були створені Інститут підвищення кваліфікації керівних партійних і радянських кадрів та Академія народного господарства СРСР. На базі трьох вищих партійних навчальних закладів — Вищої партійної школи, Академії суспільних наук і Заочної вищої школи при ЦК КПРС — створено єдиний, якісно новий, вищий партійний навчальний заклад — Академію суспільних наук при ЦК КПРС, яка є провідним навчальним, науковим і науково-методичним центром всієї системи підготовки партійних, радянських та ідеологічних кадрів.

Керівна роль КПРС у системі державних і громадських організацій забезпечується також шляхом систематичного контролю за виконанням цими організаціями її рішень і настанов. Ця галузь діяльності партії поряд з добором кадрів створює основу, на якій виробляється мистецтво партійного керівництва масовими об'єднаннями трудящих.

Контроль і перевірка виконання прийнятих рішень посідають важливе місце в діяльності партійних органів і організацій. Поряд з цим справою перевірки виконання директив партії і уряду займаються органи народного контролю, який поєднує державний контроль з громадським контролем трудящих на підприємствах, у колгоспах, установах і організаціях. В нашій країні органи народного контролю налічують в своєму складі 9,6 млн. чол., об'єднаних в 1,3 млн. груп і постів³⁷. Організація і порядок діяльності органів народного контролю визначаються законом про народний контроль в СРСР, прийнятий другою сесією Верховної Ради СРСР десятого скликання. Це важливий крок в реалізації вимог Конституції СРСР про дальше розширення і поглиблення соціалістичної демократії, про вдосконалення державного управління і контролю.

Сила народного контролю, як і всіх масових об'єднань трудящих, в партійному керівництві. Новим яскравим проявом піклування партії про народний контроль є прийнята ЦК КПРС постанова «Про заходи по дальшому поліпшенню роботи органів народного контролю і посилення партійного керівництва ними в зв'язку з прийняттям закону про народний контроль в СРСР»³⁸. В постанові відзначено, що завдяки увазі партії народний контроль перетворився у велику державну і громадську силу в справі зміцнення дисципліни і законності, став важливою ланкою радянської політичної системи.

³⁵ Справочник партийного работника. Вып. 17. М., 1977, с. 353—356.

³⁶ Партийная жизнь, 1980, № 5, с. 15.

³⁷ Вопросы истории КПСС, 1980, № 4, с. 14; Партийная жизнь, 1980, № 5, с. 31.

³⁸ Партийная жизнь, 1980, № 3, с. 12—13.

Виконуючи рішення з'їздів партії і постанови ЦК КПРС, партійні організації багато зробили для зміцнення органів народного контролю. Так, з метою посилення контролю, зміцнення і активізації низових ланок народного контролю на 784 великих підприємствах, в об'єднаннях і організаціях, де парткомам надані права райкому партії, створені комітети. Серед народних контролерів понад третину становлять комуністи. Посиленню партійного впливу на роботу органів народного контролю сприяє практика обрання голів комітетів до складу бюро партійних органів, а керівників груп — заступниками секретарів чи членами парткомів, бюро первинних парторганізацій³⁹.

Постанова ЦК КПРС про народний контроль сприяла посиленню партійного керівництва органами народних дозорців. В деяких партійних комітетах постанова обговорена на засіданнях бюро чи секретаріатів. Розроблені партійними організаціями заходи спрямовані на вирішення важливих завдань, що стоять перед республікою, краєм, областю. Так, планом заходів ЦК Компартії України по реалізації вказівок і рекомендацій, викладених в постанові ЦК КПРС, передбачається обговорити в партійних організаціях заходи по посиленню ролі органів народного контролю в підвищенні ефективності виробництва і якості роботи, в боротьбі за економію металу, палива, у розв'язанні соціальних завдань комуністичного виховання трудящих. Накреслено заходи по поліпшенню якісного складу народних контролерів, підвищенню бойовитості груп і постів, гласності їх роботи⁴⁰.

Такі деякі основні фактори, що зумовлюють партійне керівництво державними і громадськими організаціями, визначають місце і роль КПРС в політичній системі. Визначене в Конституції СРСР положення про Комуністичну партію як ядро політичної системи радянського суспільства впливає з того, що ленінська партія є теоретичним центром Радянської держави, її політичним вождем, вихователем і організатором трудящих. Великі і відповідальні завдання, що постають перед радянським суспільством у передз'їздівський період, ще більше посилюють значення організованості, чіткості в роботі всіх ланок нашої політичної системи, посилення партійного керівництва масовими об'єднаннями трудящих. Підготовка до XXVI з'їзду КПРС, що широко розгорнулася в країні, свідчить про невичерпні сили радянського суспільства, яке під керівництвом Комуністичної партії просувається по шляху до комунізму.

И. П. Кожукало

КПСС — ЯДРО ПОЛИТИЧЕСКОЙ СИСТЕМЫ СОВЕТСКОГО ОБЩЕСТВА

Резюме

В статье раскрываются закономерности повышения роли и значения Коммунистической партии в политической системе развитого социализма, освещается механизм партийного руководства государственными и общественными организациями, рассматриваются некоторые факторы, которые обуславливают это руководство, определяют место и роль КПСС в системе массовых объединений трудящихся.

* * *

³⁹ Там же, с. 12; Партийная жизнь, 1980, № 5, с. 32.

⁴⁰ Партийная жизнь, 1980, № 5, с. 33.

ІДЕЯ ДАВНЬОРУСЬКОЇ ЄДНОСТІ В ІСТОРИЧНОМУ РОЗВИТКУ РОСІЙСЬКОГО, УКРАЇНСЬКОГО Й БІЛОРУСЬКОГО НАРОДІВ

Спільним предком російської, української і білоруської народностей була давноруська народність, що населяла Київську державу IX—XIII ст. Етнічна і культурна єдність давноруської народності, яка посідала величезну територію Східної Європи, засвідчена багатьма археологічними й історичними джерелами. Внаслідок економічного, суспільного, політичного і культурного розвитку Київської Русі виникли передумови утворення на основі давноруської народності трьох братніх народностей: російської, української і білоруської.

У 30-х роках XII ст. в Київській Русі почався період феодальної роздробленості. Інтенсивний розвиток продуктивних сил кінця XI — початку XII ст. вимагав приведення у відповідність з ними виробничих відносин і перебудови форми держави. Як довів академік Б. Д. Греков, окремі частини Давньої Русі напередодні феодальної роздробленості настільки зміцніли й визріли, настільки виросли завдання їх власної внутрішньої і зовнішньої політики, що наявність київського центру не лише перестала бути для них умовою зростання їх багатства і сили, але в певних відношеннях перетворилася навіть на перешкоду дальшого розвитку цих частин і розв'язання їх локальних політичних завдань. Уже на кінець XI ст. політичне роздроблення Київської Русі стає цілком очевидним. Окремі князі починають дедалі частіше виявляти свої відцентрові тенденції, через що усобиці ставали неминучими¹.

Радянська наука рішуче виступає проти поширеного в реакційній буржуазній історіографії погляду на добу феодальної роздробленості як на часи суспільного регресу, розриву економічних зв'язків, розпаду держави. Наші вчені встановили, що ніякого розпаду Давноруської держави і народності у той час взагалі не сталося, натомість через поглиблення процесів феодалізації відбулося розчленування Київської Русі на дрібніші князівства і землі. Не можна забувати, що це «розчленування Давноруської держави було, насамперед, наслідком зростання окремих її складових частин»².

І в умовах удільного життя Русі, що характеризувалося певною політичною й економічною відокремленістю феодальних земель і князівств, тривали й посилювалися процеси розвитку торговельних і культурних зв'язків і поглиблення поділу праці, які зумовлювали всенародне прагнення до об'єднання окремих земель у централізова-

¹ Греков Б. Д. Киевская Русь. М., 1953, с. 15—16.

² Там же, с. 506.

ній державі. Радянські дослідники (Б. Д. Греков, Б. О. Рибаків, Л. В. Черепнін, В. Т. Пашуто, А. М. Насонов, В. В. Мавродін) виявили, поряд з сильними тенденціями окремих земель і князівств до відособлення, дію факторів, що сприяли об'єднанню східнослов'янських земель і в часи феодальної роздробленості. Міцніла спільна для всіх частин Русі літературна мова, активізувалися торговельні зв'язки між різними територіями, а спільні завдання оборони проти натиску кочовиків-половців також кликали до об'єднання. Відомий радянський історик В. Т. Пашуто влучно висловився з цього приводу: «Феодальна роздробленість породжувала тенденцію до єдності»³. В такій взаємодії, здавалося б, протилежних за змістом і напрямом процесів й полягала діалектика суспільного і державного розвитку Давньої Русі доби феодальної роздробленості, чого не здатна збагнути реакційна буржуазна історіографія.

Заперечуючи неправильне розуміння цієї доби як періоду загального регресу або хибне ототожнення її з часами князівських усобиць, академік Б. О. Рибаків зазначає, що в XII ст. на зміну ранньому феодалізму й породженій ним формі державного устрою (ранньофеодальній імперії) прийшов зрілий або розвинутий феодалізм, який приніс з собою федеративну форму держави — теж монархію⁴. В 30-і роки XII ст. на Русі утворюється півтора десятиліття значною мірою самостійних князівств, що й визначило відповідність нової федеративної форми держави досягнутому на той час високому рівневі розвитку продуктивних сил.

Отже, феодальна роздробленість і зумовлене нею відособлення і зміцнення окремих земель-князівств були наслідком економічного і соціального розвитку Давньої Русі. В XII — на початку XIII ст. створюються передумови для дроблення давньоруської народності, завдяки чому на її основі формуються російська, українська і білоруська народності. Таким чином, процеси формування цих народностей зароджуються ще в кінці XII—XIII ст., проте як виразні етнічні спільності вони виступають приблизно з XIV—XV ст.

Складання трьох братніх народностей відбувалося у взаємозв'язках і взаємовпливах, що дістало яскраве відображення в радянській історіографії. У процесах утворення цих народностей велику роль відігравала й успадкована від часів існування Київської держави єдність матеріальної і духовної культури, ідеологічного життя. Про значення ідеї давньоруської єдності в етнокультурних процесах XII, XIII та наступних століть і йдеться в даній статті.

Як уже говорилося, феодальну роздробленість на Русі не можна розглядати однобічно, лише у плані розгортання відцентрових сил. Цей період був діалектично складним: політичний і, значною мірою, економічний відособленості окремих земель і князівств протистояли етнічна і культурна спільність давньоруської народності, яка лишалася відносно єдиною протягом XII і всього XIII ст., скріплюючи, таким чином, ніби розрізнені князівства й землі.

Ми звертаємо головну увагу на чинники, що об'єднували східних слов'ян у XII, XIII і наступних століттях, не забуваючи при цьому про сили, що роз'єднували їх. І в період феодальної роздробленості, так само, як і в часи існування централізованої Київської держави (X — початок XII ст.), серед давньоруської народності жили й розвивали-

³ Пашуто В. Т. Историческое значение периода феодальной раздробленности на Руси. — Польша и Русь. М., 1974, с. 11.

⁴ Рибаків Б. А. Обзор общих явлений русской истории IX — середины XIII вв. — Вопросы истории, 1962, № 4, с. 49—50.

ся ідеї спільності походження всіх східних слов'ян, їх етнічної, мовної та взагалі культурної єдності. Ці ідеї успадкували російська, українська і білоруська народності і пронесли їх крізь лихоліття політичної роз'єднаності, ворожих вторгнень, наругу з боку місцевих і прийшлих експлуататорів.

Прагнення зберегти єдність Давньоруської держави вищою мірою характерне для народних мас 30-х років XII — 40-х років XIII ст., коли іржа феодальної роздробленості вразила квітучу, багату і культурну Русь⁵. Вже через кілька років після смерті сина Мономаха Мстислава (1132 р.), за якого ще зберігалася політична цілісність Русі, коли Всеволод Ольгович чернігівський зіткнувся з великим князем київським Ярополком Володимировичем, «людие черниговци» поставили перед першим ультиматум: «Проси си мира; мы бо ведаем милосердие Ярополче, яко не радуется кровопролитью, но Бога ради въсхошет мира, то бо съблюдаеть землю Русьскую». Позбавлений народної підтримки, Всеволод «поча слати с молбою к Ярополку, прося мира»⁶.

Виражаючи загальнонародні інтереси, давньоруські князі, які начебто з головою поринули в коловорот феодального сепаратизму, часто на словах погоджувалися з тим, що не можна «губити» Руську землю, і навіть говорили про прагнення консолідуватися: «То есть было преже... мир стоит до рати, а рать до мира; ...есмы устали на рать,... доколе хотим Рускую землю губити? А быхом ся уладили», після чого ухвалили заради «всее Руской земли» помиритися, «Руской земли блюсти и быти всем за один брат»⁷.

У 1151 р., також під впливом загальнонародної суспільної думки, найстарший Мономахович Вячеслав закликає брата Юрія і племінника Ізяслава до миру і єдності: «Не пролейте крови хрестьянскы, ни погубите Рускы земле». Коли помер київський князь Ізяслав (1154 р.), то по ньому плакала «вся Руская земля», співчутливо відзначає літописець, віддаючи належне спробам князя консолідувати Русь. Так само із схваленням згадує київський хроніст під 1156 р. новгородського єпископа Ніфонта: «Бысть поборник всей Руской земли»⁸. Можна думати, що названий церковний діяч розумів значення додержання єдності Давньоруської держави і докладав до того зусиль.

На наш погляд, І. Б. Греков мав вагомі підстави сказати, що суперництво між Юрієм Долгоруким та Ізяславом Мстиславичем за Київ, що розгорілося в середині XII ст., «було для кожного з них боротьбою за «свій» варіант збереження єдності всієї Руської землі, але при цьому такий варіант, реалізація якого вимагала обов'язкового утвердження Києва як міста, що все ще залишалося чи не єдиним символом цілісності Русі»⁹.

Навіть коли в 60-х—70-х роках у Східній Європі помітно виділилися два центри, до яких тяжіли східнослов'янські землі: південний на чолі з Києвом і північний — з Володимиром на Клязьмі, на Русі продовжують жити надзвичайно популярні в народі прагнення до єдності. Джерела часто пов'язують їх з необхідністю відсічі половцям та іншим ворогам. Київський літопис розповідає, що в 1168 р. великий князь київський Мстислав Ізяславич скликав залежних від

⁵ Там же, с. 57.

⁶ Летопись по Ипатскому списку. СПб., 1871, с. 216.

⁷ Там же, с. 256—257.

⁸ Там же, с. 323, 332.

⁹ Греков И. Б. Восточная Европа и упадок Золотой Орды. М., 1975, с. 15.

нього південноруських князів на «снем» і «нача думати с ними», як зупинити натиск половецьких ханів, що зазіхали на територію Руської землі («уже у нас и Гречьский путь изыотимають, и Соляный, и Залозный *»). Князі одностайно відповіли Мстиславу, що вони готові «за Рускую землю головы свое сложити», після чого об'єднані сили південноруських земель рушили на половецькі вежі¹⁰. В уявленні феодальної верхівки поняття єдності Русі не суперечило ідеї спільного володіння нею. Оскільки всі руські князі були спадкоємцями Ярослава Мудрого і стояли на одній ієрархічній драбині, хоч і на різних її щаблях, вони претендували на якусь частку в загальній дідівській спадщині^{11–12}.

Ідея спільного володіння Руською землею, що за доби феодальної роздробленості своєрідно втілила в собі прагнення до єдності давньоруських земель, чи не вперше була висловлена в 1078 р., коли Олег Святославич і Борис Вячеславич з допомогою половців вдерлися на Руську землю, «много зла створише». Тоді син Ярослава, київський князь Ізяслав запевнив свого брата, чернігівського князя Всеволода (якого Олег і Борис вигнали з Чернігова): «Аще будеть нама причастье (частка.— М. К.) в Русскей земли, то обема, аще лишена будеде, то оба»¹³.

Але повного розвитку і втілення у практику міжкнязівських стосунків принцип спільного управління Руссю досяг у розпалі феодальної роздробленості, починаючи з кінця 40-х років XII ст. Так, 1150 р. київський великий князь Ізяслав, небезпідставно запідозривши сина Юрія Долгорукого Ростислава у зраді, вигнав його з Південної Русі, в якій перед тим дав йому «Божьскы (Бужськ.— М. К.) и ины города». Дізнавшись про це, Юрій обурився, бо вважав себе одним з володарів Русі: «Тако ли мне нету причастья в земли Русстей и моим детем?»¹⁴. І почалася війна між Ізяславом і Юрієм, в ході якої останній звернувся до київського князя із закликом помиритися заради Руської землі, але з умовою виділити там частку його синові: «Дай ми Переяславль, ать посажю сына своего у Переяславли, а ты седи, царствуя, в Киеве»¹⁵. Та Ізяслав відмовився, вбачаючи в цій пропозиції загрозу своєму київському княжінню. У Києві з середини XII ст. впроваджується у практику спільне правління двох князів — своєрідний дуумвірат (Вячеслава Всеволодовича та Ізяслава Мстиславича, Святослава Всеволодовича і Рюрика Ростиславича), що було виявом принципу сумісного управління Руссю.

З різними модифікаціями погляд на Русь як на спільну власність основних князів існував до початку XIII ст. Володимиро-суздальський великий князь Всеволод Юрійович почув 1207 р., що «Олговичи воюють с погаными (половцями.— М. К.) землю Рускую (в даному контексті: Південну Русь.— М. К.), и сжалиси о том, и рече: «То цн тем отчина однем Руская земля, а нам не отчина ли? И рече: «Како мя с ними Бог управить, хочю поити к Чернигову»¹⁶. Знаменно, що

* Основні торговельні шляхи, що зв'язували тодішню Русь з південними і західними країнами.

¹⁰ *Летопись по Ипатскому списку*, с. 368—369.

^{11–12} Пашуто В. Т. *Указ. соч.*, с. 11. Слід зауважити, що загальною дідівською спадщиною князі вважали Руську землю у вузькому розумінні цього терміна, тобто Київщину, Чернігівщину і Переяславщину.

¹³ *Повесть временных лет* (далі — ПВЛ). М.—Л., 1950. Т. 1, с. 132.

¹⁴ *Летопись по Лаврентьевскому списку*. СПб., 1872, с. 303—304. У Київському літописі. Юрій риторично вигукнує: «Тако ли мне части нету в Русской земли?» (*Летопись по Ипатскому списку*, с. 262).

¹⁵ *Летопись по Ипатскому списку*, с. 266.

¹⁶ *Летопись по Лаврентьевскому списку*, с. 408.

це сталося в часи, коли владими́ро-суздальський центр уже помітно відособився від київського, і все ж таки його керівник дбав про єдність Руської землі, хай навіть у формі додержання принципу колективної власності щодо неї.

Таким чином, політичний аспект феодальної роздробленості полягав у тому, що, незважаючи на відцентрові політичні явища, які поступово паростали на Русі, в давньоруському суспільстві продовжував жити спогад про часи єдності Руської землі. Прагнення до об'єднання відстоювали найширші верстви давньоруської людності, а під їхнім тиском — і багато хто з князів. Це не єдина суперечливість в історії східнослов'янських земель XII—XIII ст.

Інша суперечливість лежала в територіальній площині. В XII ст. інтенсивно формуються території земель-князівств: Київської, Чернігівської, Галицької, Волинської, Новгородської, Владимиро-Суздальської та ін. На перший погляд, тут мало місце відособлення, відчуження земель. Але, як помітив ще А. М. Насонов, посилене зростання державної території Київської Русі привело, водночас, до того, що окремі землі, які в Давньоруській державі тяжіли до визначних міст, стикавались одна з одною й «утворилася суцільна (хоч і розділена рубежами) державна територія»¹⁷. Це зауваження вченого стосується, щоправда, кінця XI—початку XII ст. та з певними застереженнями, як нам здається, можна віднести його до часів розпалу роздробленості.

В умовах роздробленості Давньоруської держави зростають водночас осередки феодальної концентрації: групи князівств, між якими посилюються економічні, політичні й культурні зв'язки. Протягом XIII—XV ст. на основі певних груп князівств поступово формуються території російської, української і білоруської народностей¹⁸. Утворення груп земель і князівств змінило характер зв'язків між ними, але не розірвало їх. Ослабилися, і між окремими землями дуже відчутно, політичні взаємини. Менш інтенсивними стали загальноруські економічні контакти. Зате утворюється кілька осередків економічного життя, об'єднаних тісними торговельними зв'язками, наприклад, північно-західноруський (Новгородська, Псковська і Полоцька землі). Як і раніше, всі давньоруські землі були об'єднані спільними культурними явищами.

Навіть спустошлива монголо-татарська навала на Русь в 1237—1241 рр., встановлення влади татарських феодалів не змогли перешкодити взаємозв'язкам у східнослов'янському середовищі. Давньоруська народність зберегла сили для майбутнього розвитку, який виявився у формуванні на її етнічній, культурній і територіальній основі трьох братніх народностей. Саме на культурну єдність східних слов'ян доби феодальної роздробленості звертається увага в статті.

Хоч кожний князь був, по суті, суверенним правителем у своєму князівстві у XII ст.—першій третині XIII ст., в політичній боротьбі на Русі сили консолідації продовжували змагатися з силами децентралізації. Культурна ж єдність давньоруської народності й далі продовжувала зберігатися, водночас з 30-х років XII ст. для розвитку її матеріальної та духовної культури складаються нові умови.

Політична і певна економічна відособленість земель і князівств на Русі XII—XIII ст. начебто вела до «розпорошення» давньоруської культури. Та цього не сталося. Глибинні зв'язки, що скріплювали схід-

¹⁷ Насонов А. Н. «Русская земля» и образование территории Древнерусского государства. М., 1951, с. 27.

¹⁸ Народы европейской части СССР. М., 1964. Т. 1, с. 119.

них слов'ян, перемогли обласну відокремленість і відцентрові сили. Є всі підстави вважати однією з головних причин спільності матеріальної та духовної культури давньоруської народності те, що місцеві риси в культурному обличчі кожної із земель виникали звичайно під впливом феодальної верхівки, тимчасом як давньоруська культура на єдність забезпечувалася творчою працею трудових мас населення. «Дробленню культури за областями протистоїть проширення у неї народних і демократичних засад. Ця народна основа відчутно виявлялася раніше,— вважає академік Д. С. Лихачов,— але особливо відчутною вона стала з кінця XI ст.»¹⁹

Вже суто зовнішнє порівняння мистецьких пам'яток XI ст. з аналогічними творами XII—XIII ст. свідчить про зростання їх самобутності, вивільнення з-під впливу іноземних традицій, насамперед візантійської. Досить кинути погляд на реальні й фантастичні образи білокам'яної різьби храмів другої половини XII—першої третини XIII ст. у Володимирі на Клязьмі, Боголюбові та Юр'єві Польському (які народне мистецтво східних слов'ян пронесло крізь століття до сьогоднішнього дня), щоб переконатись у глибокому проникненні в архітектуру і скульптуру народних засад.

Радянська наука встановила, що носіями народних традицій і єдності в давньоруській культурі були, в основному, ремісники. Саме вони створили єдність руської матеріальної культури на величезній території Східної Європи. Всюди мав місце в основному однаковий склад типових речей міського і сільського побуту. Характерною рисою ремісничого виробництва на Русі XII—XIII ст. була відсутність замкнутості руських майстрів у межах свого міста, села чи землі. Вони постійно спілкувалися з товаришами з інших земель. Досвід смоленських і полоцьких зодчих використовують новгородські будівничі, галицькі кам'яних справ майстри працюють у Володимирі на Клязьмі, а суздальські — в Галичі, смоленські архітектори зводять споруди у Києві та Чернігові²⁰.

Поширення народних засад у давньоруській матеріальній і духовній культурі XII—XIII ст. стало на перешкоді її дробленню. Народна творчість у своїй основі була єдиною, що, певна річ, не виключало її окремих регіональних особливостей під впливом місцевих економічних, політичних, соціальних і культурних умов. Бо «єдиною була праця руських ремісників, де б вони не працювали: в Рязані чи у Володимирі, в Галичі чи в Новгороді... Єдиною була в своїй основі ідеологія трудових класів населення всієї неозорої Русі»²¹.

Незважаючи на те, що в культурному розвитку Давньої Русі доби феодальної роздробленості виявлялися локальні відмінності, одночасно виростала і самобутня єдина — народна! — підвалина східнослов'янської культури. Слід підкреслити, що ці відмінності були, як правило, поверховими, а культурна єдність — глибинною, тому що вона жила в продуктивній творчості трудових елементів, які становили абсолютну більшість населення Київської Русі. Крім того, сам розвиток культури на місцях логічно викликав зростання елементів єдності²².

Могутнім чинником близькості культурних явищ на давньоруських землях доби феодальної роздробленості була безумовна спіль-

¹⁹ Лихачев Д. С. «Слово о полку Игореве» (Историко-литературный очерк). — «Слово о полку Игореве». М. — Л., 1950., с. 235.

²⁰ История культуры Древней Руси: Домонгольский период. Т. П. — Общественный строй и духовная культура. М. — Л., 1951, с. 518.

²¹ Лихачев Д. С. «Слово о полку Игореве», с. 236.

²² Там же, с. 237—238.

ність для всіх земель і князівств культурної спадщини часів існування єдиної Київської держави (IX—початок XII ст.). Ця спільність відчувається буквально у всьому: в обласному літописанні, яке обов'язково починається з «Повісті временних літ» — загальноруського твору, а вже потім переходить до місцевих справ, у живописі, архітектурі та художньому ремеслі, що розвивало і творчо переосмислювало прекрасні традиції майстрів Києва і Новгорода, навіть у назвах річок, урочищ і нових феодальних міст Північно-Східної Русі (Трубіж, Переяслав, Юр'їв), чим люди XII—XIII ст. прагнули нагадувати про свій зв'язок з найдавнішими містами і землями Русі.

Нарешті, існували спільні для всієї Руської землі риси укладу, а структура суспільних відносин у XII—XIII ст. була однаковою для всіх князівств і земель: всюди ті ж самі форми залежності сільського і міського населення від феодалів, всюди та ж сама феодальна ієрархія. Однаковими були й зовнішній вигляд міст і сіл, побут і звичаї давньоруської народності на всьому просторі Східної Європи²³.

Все це надійно цементувало єдність матеріальної та духовної культури населення Київської Русі.

І все ж таки найціннішим елементом було почуття єдності, яке давньоруська народність винесла з попереднього періоду, розвивала протягом XII—XIII ст. і передала породженим нею російській, українській і білоруській народностям. Думка про єдність східних слов'ян з прадавніх часів буквально проймає писемні джерела доби феодальної роздробленості. Це дало підставу відомому буржуазно-ліберальному історикові В. Й. Ключевському справедливо заявити: «Важливішою від усього в (літописному) ізводі є ідея, якою в ньому освітлений початок нашої історії. Це — ідея слов'янської єдності»²⁴.

Щоправда, дореволюційна вітчизняна наука скептично ставилася до реальних можливостей втілення цієї ідеї в життя, розглядаючи політичні взаємини на Русі часів феодальної роздробленості у плані торжества «партикуляризму, своєкорисливості князів і місцевих суспільств»²⁵ (певно, боярства.— М. К.). Проти цього хибного уявлення, що ігнорувало народні маси як основного і єдиного носія ідей давньоруської єдності, радянська наука виступила вже на етапі свого становлення. Відповідаючи буржуазним скептикам, визначний знавець давньоруських джерел М. Д. Присьолков писав, що фактів стійкого існування «ідей осмисленої національності — єдиного руського народу і єдиної Руської землі» в XII—XIII ст. аж ніяк не можна заперечити. «Єдина Руська земля,— підкреслював він,— була ідеєю основною і всенаповнюючою, утворюючи, так би мовити, те повітря, без якого не було життя творів нашої давньої літератури»²⁶.

І справді, ідея єдності Давньоруської держави і народності була провідною в писемних пам'ятках часів феодальної роздробленості. Вже у створеній напередодні послаблення політичної монолітності Русі «Повісті временних літ» (друге десятиріччя XII ст.) відчувається шире піклування літописця, виразника суспільної думки, про збереження цілісності Київської держави. «Повість» звертається до кола сучасних їй князів з нагадуванням про давню славу і велич батьківщини, про одвічну єдність Руської землі. Навіть описуючи під 1093 р. поневіряння руських людей у половецькому полоні, літописець вкладає в їхні уста такі горді слова: «Кого бо тако бог любить, яко же

²³ История культуры Древней Руси, т. II, с. 519.

²⁴ Ключевский В. О. Сочинения. М., 1956. Т. 1, с. 94.

²⁵ Любавский М. К. Лекции по древней русской истории. М., 1915, с. 145.

²⁶ Россия и Запад: Исторические сборники. Пг., 1923, № 1, с. 199—200.

ны възлюбил есть? Кого тако почел есть, яко же ны прославил есть и възнесл? Никого же!»²⁷. Цими словами виражене звеличення Русі і руського народу, їх могутності і слави, якими пишаються в чужій стороні руські полонені. Недарма в «Повісті временних літ» так щедро наводяться програмні промови Мономаха із закликами об'єднати Русь проти наступу половецького степу («Почто губим Русьскую землю...»)²⁸.

У блискучій синтетичній характеристиці «Повісті временних літ» Б. Д. Греков підкреслив, що середньовічний історик послідовно відстоював єдність Руської землі. Вчений визначив стрижневу ідею «Повісті», як «гордість за своє минуле, занепокоєння майбутнім і заклик до захисту цілісності батьківщини»²⁹.

Коли на зміну централізованій монархії Мономаха і Мстислава прийшла федеративна держава їхніх нащадків, це не могло не відбитися на давньоруському письменстві. Змінюється його характер, уявлення про тогочасний світ. Однак і в розпалі феодальної роздробленості в найширших масах народу продовжувала жити ідея єдності Русі. «У масі населення, яке найбільше страждає від князівських незгод — вважає авторитетний дослідник — стійко тримається уявлення про єдину Руську землю, не розбиту на окремі волості-напівдержави, яка живе загальними інтересами і прагненнями»³⁰.

Відцентрові тенденції політичного і, частково, економічного життя, що даються взнаки з 30-х років XII ст., не пройшли повз увагу літописців. Як зауважив академік М. М. Тихомиров, їх ідеологія була ідеологією людей періоду феодальної роздробленості, що звикли до постійних князівських чвар³¹. Природно, літописці XII—XIII ст. були патріотами власних земель (Київської, Новгородської чи Володимиро-Суздальської), але для всіх них на першому плані залишалась думка про необхідність боротьби з зовнішнім ворогом, збереження єдності та незалежності Руської землі.

Потреба осмислення подій навколишнього світу спонукала давньоруських літописців до написання спеціальних повістей про міжкнязівські відносини, які зустрічаються в основних літописах доби феодальної роздробленості: Київському, Суздальському, Новгородському, Галицько-Волинському. В цих повістях докладно розповідається про князівські усобиці, криваві війни, політичні вбивства і віроломні порушення угод. Можна згадати хоч би повісті про вбивства Ігоря Ольговича в Києві та Андрія Юрійовича в Боголюбові (поблизу Володимира на Клязьмі). І при всьому тому, підкреслює Д. С. Лихачов, «у всіх цих повістях про міжкнязівські стосунки продовжує жити уявлення про Руську землю як про ціле. Ця ідея живе і в свідомості ворогуючих між собою князів, які прагнуть виправдати свої домагання доводами захисту зневажених прав і старих установлень, і необхідністю відновлення втраченої єдності Руської землі»³².

Подібно до того, як з 30-х років XII ст. у Східній Європі висувалися нові економічні і політичні центри, що звичайно претендували на провідну роль в об'єднанні Русі, на давньоруських землях того

²⁷ ПВЛ, т. 1, с. 147.

²⁸ Лихачев Д. С. Национальное самосознание Древней Руси. М. — Л., 1945, с. 41, 44.

²⁹ Греков Б. Д. Первый труд по истории России.— Исторический журнал. 1943, № 11—12, с. 66.

³⁰ Будовниц И. У. Общественно-политическая мысль Древней Руси. М., 1960, с. 189.

³¹ Тихомиров М. Н. Русская культура X—XVIII вв. М., 1968, с. 150—151.

³² Лихачев Д. С. Национальное самосознание Древней Руси, с. 53—54.

часу створювалися нові осередки літописання, головним чином, у столицях основних феодальних князівств. Ці обласні літописи (Київський, Переяславський, Чернігівський, Суздальський, Новгородський, Галицько-Волинський та ін.) об'єднувало відчуття спільності руської історії й тогочасного становища східних слов'ян.

Разом з тим давньоруське суспільство другої половини XII—першої третини XIII ст. гостро відчувало відсутність загальноруського літописання. Про це свідчать спроби відновлення колишньої широти літописання в ряді руських земель і князівств у 70-х—80-х роках XII ст. Раніше місцеві за змістом і кругозором літописні зводи починають поповнюватися звітками про загальноруські події, для чого використовуються літописи інших міст і земель. Наприклад, у 80-х роках XII ст. літописання Володимира на Клязьмі включає до свого складу свідчення літопису Переяслава Південного³³, що дало можливість першому збагатитися відомостями про політичні і культурні події у Південно-Західній Русі.

Новгородське літописання того часу також містить у собі прагнення вийти за рамки північноруської тематики і використовує Київський літопис для створення синтетичної картини загальноруської історії³⁴. За зразок такого тематичного розширення обласного літописання може правити запис Новгородського першого літопису під 1171 р.: «Преставися князь Володимир в Києве... Того же лета отъ-яша князь (новгородський.—М. К.) Рюрик посадничество у Жиротслава и выгнаша его из Новгорода и он поидяше к Суздалю... Того же лета седе на столе в Києве Роман Ростиславиць»³⁵.

Не можна не згадати і Київський звід 1198 р., одне з головних джерел дослідження процесів феодальної роздробленості в Південно-Західній Русі. Так само, як і інші обласні літописи останнього двадцятиріччя XII—першої третини XIII ст., він відстоював загальноруську ідею єдності. Б. О. Рыбаков тонко зауважує, що «мозаїка з обласних князівських літописів не створювала сама по собі єдиної й стрункої концепції руської історії, але в сумі своїх відомостей давала досить повне уявлення про хід руського життя від Галича до Рязані і від Новгорода до Чорного моря»³⁶.

Не завжди літописці, діти свого часу, прямо відстоювали єдність Русі й закликали до консолідації всіх давньоруських сил перед зовнішньою загрозою. Цим ідеям служило і звеличення в давньоруському письменстві сильної князівської влади, без якої важко було зберегти державне об'єднання східнослов'янських земель. У Володимирському ізводі 1193 р. проглядає ідея об'єднання Русі міцною рукою місцевого князя. Володимирський літописець підкреслює, згубність для батьківщини міжкнязівської боротьби і віддає симпатії Андрієві Боголюбському і Всеволодові Велике Гніздо, які зміцнили свою владу і здобули, таким чином, можливість впливати на хід загальноруських справ³⁷. Так само пропагує ідею сильної князівської влади, яка зможе покласти край нещастям феодальних усобиць, приборкати хиже боярство й об'єднати Русь, Галицько-Волинський літопис XIII ст.

³³ Приселков М. Д. История русского летописания XI—XV вв. Л., 1940, с. 64.

³⁴ Шахматов А. А. Обзорение русских летописных сводов XIV—XVI вв. Л., 1938, с. 131.

³⁵ Новгородская первая летопись старшего и младшего изводов / Под ред. А. Н. Насонова. М. — Л., 1950, с. 222.

³⁶ Рыбаков Б. А. Древняя Русь: Сказания. Былины. Летописи. М., 1963, с. 358.

³⁷ Приселков М. Д. Лаврентьевская летопись (история текста). — Ученые записки Ленинградского государственного университета, № 32. Сер. истор. наук, вып. 2, Л., 1939.

Але не тільки літописи, а й інші твори давньоруської літератури XII—XIII ст. підносять потребу збереження єдності Руської землі. Чудовою ілюстрацією цього є «Слово о полку Ігоревім», про яке К. Маркс сказав: «Суть поеми — заклик руських князів до єднання якраз перед навалюю власне монгольських полчищ»³⁸. Важливість об'єднання давньоруських сил автор «Слова» доводить на прикладі невіддалого походу Ігоря Святославича проти половців навесні 1185 р., на матеріалі численних історичних зіставлень, обґрунтовує наслідками князівських усобиць, показує, захоплюючись прекрасним образом Руської землі з її багатою природою і безкрайніми просторами³⁹.

Шляхом зображення просторів і краси Руської землі ідею її єдності втілено й в літературному творі першої половини XIII ст. — «Слові про загибель Руської землі». Автор пам'ятки пишається «светло-светлою и украсно-украшеною» Давньоруською державою, територію якої він подає як ідентичну етнічним землям майбутніх російської, української й білоруської народностей⁴⁰.

Ідеями спільності походження давньоруської народності, закликаючи до збереження цілісності Київської держави пройняті й давньоруські фольклорні пам'ятки, билини. У період феодальної роздробленості колективний творець билин, давньоруський народ, засуджуючи чвари князів і бояр, продовжував оспівувати ідеали порівняно недавнього минулого, часів Володимира Святославича, коли держава ще була монолітною. Це дало підстави відомому російському дореволюційному дослідникові билинного жанру О. Міллеру сказати: «По-всюди одна основа, як, по суті, всюди один і той же нероздільний дух Руської землі!»⁴¹.

Важливо підкреслити, що богатирі з різних кінців Давньоруської держави, чернігівець Ілля і ростовець Альоша, всі за власним бажанням прямують до Києва, до її центру. Вони бажають

«Ехать в Киев-град ко князю Володимеру
На помножение и сбережение (Русі. — М. К.)».

Від імені Києва несуть вони сторожову службу на «заставі», але подвиги здійснюють для слави всієї «землі святоруської». «Негативне ставлення руського епосу до такої злободенної теми, як боротьба князів, безпомилково свідчить, поряд з іншими ознаками, про його народне походження»⁴²: саме народ, як говорилося, був носієм ідей давньоруської єдності.

Думами і вчинками пайбільш яскравого і цільного героя билин Іллі Муромця керує високе моральне почуття обов'язку — захищати руський народ від ворогів. Перед загрозою небезпеки, що нависла над Києвом з боку напасників, богатир забуває особисту образу, завдану йому князем:

«Я иду служить за веру христианскую,
И за землю Российскую,
Да и за стольный Киев-град,
За вдов, за сирот, за бедных людей.
А для собаки-то князя Владимира
Да не вышел бы я вон из погребца».

³⁸ Маркс К. і Енгельс Ф. Твори, т. 29, с. 16.

³⁹ Лихачев Д. С. «Слово о полку Игореве», с. 252.

⁴⁰ Бегунов Ю. К. Памятник русской литературы XIII в. «Слово о погибели Русской земли». М.—Л., 1965, с. 182—183 (авторська реконструкція тексту джерела).

⁴¹ Миллер О. Илья Муромец и богатырство киевское. СПб., 1869, с. 683—684.

⁴² История культуры Древней Руси, т. II, с. 152.

У своїх діях і помислах Ілля не знає вагань і турбот про своє особисте. Ним володіє лише одна думка: служити своєму народові на всьому протязі Руської землі, від північного моря до південного, від Карпат до Волги⁴³.

Автор повітного дослідження про билини так характеризує їх ідейну спрямованість: «Тема єдності сил пронизує майже всі билини київського циклу... В закликах Іллі Муромця до єднання сил вже ясно відчувається думка про необхідність цілісності держави, єдності її народу і території»⁴⁴.

Недостатня збереженість пам'яток народної творчості давньоруської доби (за винятком хіба що билин) могла б бути нездоланною перешкодою в їх дослідженні, якби не можливість аналізу народних дум, пісень, казок та ін. пізнішого часу — другої половини XIII, XIV і наступних століть. Адже джерела творчості російського, українського і білоруського народів криються у фольклорі часів східнослов'янської державної та етнічної єдності, яка існувала в домонгольський період. Спільна у принципових і головних рисах, давня основа фольклору трьох братніх народів була одним з важливих чинників, що сприяли тісним зв'язкам їхньої народної творчості у процесі дальшого розвитку цих народів⁴⁵.

Радянська фольклористика встановила, наприклад, що російські та українські народні пісні, зокрема про татарську і турецьку неволю, позначені багатьма спільними рисами, залишаючись при тому оригінальними творами. Розгляд генезису цих пісень, їхніх історичних зв'язків привів до висновку, що в основі згаданих пам'яток, які прийнято датувати XV—XVII ст., лежать спільні корені. І російські, і українські пісні даної тематики створено завдяки розвитку у нових історичних умовах давніх традицій, спільних для фольклору обох народів. Так виникли, пише відомий радянський фольклорист Б. М. Путилов, зокрема, пісні про монголо-татарську навалу і татарське іго XIII—початку XIV ст. «Ці пісні не були ще ні російськими, ні українськими, вони належали руському народові тієї епохи, коли спочатку визначились передумови, а далі почався процес утворення трьох східнослов'янських народностей. Пісні ці припали в спадщину росіянам, українцям і білорусам»⁴⁶.

Ідеї східнослов'янської спільності російський, український і білоруський народи розвивали протягом наступних століть після їхнього сформування. Наприклад, російська пісня про здобуття Азова увічнила спільний похід на цю фортецю донських і запорізьких козаків:

«У нас было, братцы, на святой Руси,
На святой Руси, на Тихом Дону,
На Тихом Дону, на Иваныче,
Сходился тут хорош-пригож козацкий круг,
Донское козачье со Яицкими,
Гребенские с Запорожскими»⁴⁷.

Таким чином, пісні трьох братніх східнослов'янських народів є нічим іншим, як потоками, що витікали з єдиного джерела — фольк-

⁴³ Юдин Ю. И. Героические былины. М., 1975, с. 68—69.

⁴⁴ Мирзоев В. Г. Былины и летописи — памятники русской исторической мысли. М., 1978, с. 91—93.

⁴⁵ Плисецкий М. М. Взаимосвязи русского и украинского героического эпоса. М., 1963, с. 17.

⁴⁶ Путилов Б. М. Российско-украинский фольклорный взаимовязки. — Народная творчество та етнографія, 1960, № 1, с. 38.

⁴⁷ Песни, собранные П. В. Киреевским. М., 1870, вып. 8, с. 52.

лору давньоруської народності. Це ж саме можна сказати і про інші види фольклорних творів східних слов'ян.

Виступаючи проти провокаційного твердження буржуазних націоналістів, нібито український фольклор був «відрубним» і не мав зв'язків з російським, радянський дослідник М. М. Плісецький доводить, що насправді народна творчість російського і українського народів міцно зв'язана і споріднена саме тому, що виросла з давньоруської. На думку вченого, порівняльне вивчення російського і українського епосів показує, що «необхідно враховувати широкі й глибокі взаємозв'язки творчості братніх народів, постійний процес взаємного проникнення ідей і образів»⁴⁸.

Вже давно вчені встановили, що український народ у своїй творчості довго зберігав пам'ять про билинних героїв давньоруського періоду: того ж Ілля Муромця, Альошу Поповича, Чурила та ін. Це ж саме можна сказати і про російський народ. Так, усна спадщина давньоруської народності відбилася в пізнійшій фольклорній традиції східнослов'янських народів. Наприклад, і російська, і українська народна творчість вражає наявністю в ній безлічі богатирів. В. Г. Бєлінський відзначав: «Російська народна поезія кишить богатырями»⁴⁹. Йдеться не лише про пісні та думи, а й про казки, легенди тощо.

Таким чином, давньоруські фольклорні твори не лише кликали до захисту Руської землі, до відстоювання її єдності, а й лягли в спільний фундамент народної творчості російського, українського і білоруського народів. Закладена в домонгольський період нашої історії основа відчувається і в пам'ятках східнослов'янських літератур XVI—XVIII ст., зокрема в успадкуванні ними ідеї давньоруської єдності.

Ідея давньоруської єдності була одним з могутніх духовних чинників, що скріплював Давньоруську державу і народність доби феодальної роздробленості. Ця ідея лягла в основу формування російської, української і білоруської народностей і зумовлювала їх віковичне тяжіння до возз'єднання, підготувавши, таким чином, його.

Н. Ф. Котляр

ИДЕЯ ДРЕВНЕРУССКОГО ЕДИНСТВА В ИСТОРИЧЕСКОМ РАЗВИТИИ РУССКОГО, УКРАИНСКОГО И БЕЛОРУССКОГО НАРОДОВ

Резюме

На матеріалі летописей, произведений художественной литературы и фольклорных памятников эпохи феодальной раздробленности рассмотрена роль идеи древнерусского единства в генезисе трех братских восточнославянских народов. Показано, как эта идея поддерживала общность материальной и духовной культуры древнерусской народности во времена вызревания в ее недрах русской, украинской и белорусской народностей, как влияла она на исторические взаимосвязи между ними в процессе формирования и дальнейшего развития.

⁴⁸ Плисецкий М. М. Указ. соч., с. 7.

⁴⁹ Белинский В. Г. Полн. собр. соч. СПб., 1903. Т. VI, с. 463.

600-річчя Куликовської битви

КУЛИКОВСЬКА БИТВА — ГЕРОЇЧНА СТОРІНКА В ІСТОРІЇ НАШОЇ КРАЇНИ

У вересні минуло 600 років з того знаменного дня, коли на Куликовому полі на Дону руські війська з участю українських і білоруських загонів ущент розгромили сотисячну армію золотоординців. Ця славна перемога прискорила ліквідацію монголо-татарського іґа на Русі, ще більше згуртувала руські землі, активно сприяла зміцненню та посиленню Московського князівства — осередку складання майбутньої Російської централізованої держави.

Куликовській битві передувало півтора століття тяжких випробувань: навала в 1237—1241 рр. монголо-татарських завойовників, встановлення на Русі жорстокого іґа золотоординських ханів, незліченних спустошливих набігів кочовиків, міжусобних чвар князів. К. Маркс писав, що монгольське панування своїм кривавим брудом не тільки гнітило, а й ображало і висушувало саму душу народу, який став його жертвою¹. Ординські правителі встановили на сплюндрованих ними землях режим кривавого терору.

Однак руський народ не схилив голови перед жорстокими поневолювачами. У відповідь на вбивства і насильства спалахували народні повстання. Поступово відроджувалися тенденції до об'єднання всіх східнослов'янських земель, загальмовані ворожим вторгненням.

У феодальній Європі кінець XIII—XV ст. був часом утворення централізованих національних держав. Ф. Енгельс підкреслював, що «...тенденція до створення національних держав, яка виступає все виразніше і свідоміше, є однією з найважливіших підойм прогресу в середні віки»². Як уже зазначалося, на східнослов'янських землях процес утворення держави протягом тривалого часу стримувався монголо-татарським ярмом. Але й цьому чинникові, яким би могутнім він не був, не під силу припинити розвиток соціально-економічних, політичних та культурних процесів, що визрівали у надрах давньоруської народності з кінця XII ст.

Протягом другої половини XIII—першої половини XIV ст. об'єднавчі центри Північно-Східної, Південно-Західної й Західної Русі активізували свою діяльність. На північному сході першість у боротьбі за об'єднання руських земель поступово перейшла від Володимира на Клязьмі й Твері до Москви, яка на середину XIV ст. стала головним об'єднавчим осередком³. На південному заході консолідаційний рух концентрувався навколо Галицько-Волинського князівства, особливо

¹ Див.: Marx K. Secret Diplomatic History of Eighteenth Century. Ed. by Eleonor Marx. London, 1899, p. 78.

² Енгельс Ф. Про розклад феодалізму і виникнення національних держав. — Маркс К. і Енгельс Ф. Твори, т. 21, с. 392.

³ Греков И. Б. Очерки по истории международных отношений Восточной Европы XIV—XVI вв. М., 1963, с. 16.

коли Данило Романович Галицький намагався поширити свою владу на Київ, історично визнаний символом давньоруської єдності, а в 1251 р. спробував укласти союз з владими́ро-суздальським князем Андрієм Ярославичем для повалення монголо-татарського іґа⁴. Ця спроба не принесла успіху, але серйозно стривожила ординських правителів. Адже Данило Галицький першим серед руських князів із зброєю в руках піднявся проти монголо-татарських поневолювачів і неодноразово перемагав їх.

З середини XIII ст. на східнослов'янських землях нестримно наростає всенародний визвольний рух проти загарбників. Він змушував ординських ханів пристосовуватися до місцевих порядків, використовуючи у власних цілях панівну феодальну верхівку Русі. Щоб посилити залежність руських князів від Орди, хани та їхні баскаки (намісники) намагалися поглибити феодальні уособиці, підбурюючи одного князя проти іншого і таким методом ослаблюючи їх⁵.

З другої половини XIV ст. на східнослов'янських землях спостерігалось певне пожвавлення соціально-економічного життя. Знову почали розвиватися сільське господарство, ремесла, промисли і торгівля. Зміцнювалися економічні та культурні зв'язки між окремими руськими землями і князівствами. Формувалися російська, українська й білоруська народності.

Марксистсько-ленінська наука розглядає історію кожного народу не ізольовано, а в усій різноманітності його контактів з навколишнім оточенням. Питання про значення історичних взаємин між народами в їх економічному та культурному розвитку належить до числа найбільш важливих в історіографії. Сказане особливо стосується російського, українського і білоруського народів, що вийшли з одного історичного кореня. Радянські вчені дійшли висновку, що економічний і культурний прогрес східнослов'янських земель був, насамперед, результатом їх внутрішнього розвитку, здобутком творчої діяльності народних мас і водночас певною мірою — стосунків з іншими народами.

В історичних зв'язках українського народу основне місце посідали його взаємини з російським та білоруським народами. Є всі підстави говорити про глобальні закономірності східнослов'янської історії, спільні для росіян, українців і білорусів. Однією з таких закономірностей була спільність визвольної боротьби проти іноземних загарбників, яка розвивалася у взаємозв'язках і взаємовпливах цих народностей, що у XIV—XV ст. інтенсивно формувалися.

У XIV ст. роль об'єднувача північноруських земель перейшла від князівства Владимиро-Суздальського до Московського. Економічному зростанню і зміцненню політичного авторитету останнього сприяв ряд важливих факторів, одним з яких слід вважати вигідне географічне розташування. Столиця князівства — Москва — знаходилася в центрі північноруських князівств і земель, які прикривали її від набігів ворогів, насамперед, кочовиків. Крім того, Москва перебувала на перехресті торговельних річкових і сухопутних шляхів, що зв'язували Північно-Західну Русь з Північно-Східною, Новгород — з Оксько-Волзьким краєм і т. п., а це, в свою чергу, стимулювало економічний поступ князівства. Зміцненню останнього сприяла також розсудлива зовнішня політика його керівників.

Московське князівство поступово здобуло значні економічні й політичні успіхи. 1332 р. князь Іван Данилович (Калита), добившись

⁴ Котляр М. Ф. Данило Галицький. К., 1979, с. 159—162.

⁵ Див.: Матґх К. *Op. cit.*, р. 80.

у Орді ярлика на велике княжіння, незабаром закріпився у Новгороді, Ростові, приєднав землі Углицького, Галицького, Білозерського князівств і поширив свій вплив на Псков⁶. Завдяки такій діяльності Іван Калита увійшов до історії під прізвиськом «збирач землі Руської». К. Маркс зазначав, що за Калити була закладена основа могутності Москви⁷.

Наступники Івана Даниловича продовжували об'єднання руських земель навколо Москви. Його син — Семен Іванович Гордий (1340—1353) — зробив дальший крок у напрямі зміцнення великокнязівської влади, що було важливим фактором на шляху до утворення централізованої держави.

На другу половину XIV ст. припадає активна консолідаційна політика у Північно-Східній Русі московського великого князя, онука Івана Калити — Дмитрія Івановича (1359—1389). Важливим етапом на шляху зміцнення Московського князівства стало підкорення ним Тверського князівства. Північно-Східна Русь не могла бути об'єднаною доти, доки існувало незалежне і сильне Тверське князівство, яке використовувало у боротьбі з Московським князівством Золоту Орду і Велике князівство Литовське.

На початку 1375 р. правителі Орди прислали тверському князеві Михайлові Олександровичу ярлик на Владимиро-Суздальське князівство⁸. Вірна своїй традиційній політиці нацьковувати одного руського князя на іншого, щоб взаємно ослаблювати їх, ординська верхівка спровокувала виступ Михайла проти Дмитрія Івановича. Однак московський князь вжив енергійних заходів проти спроб ослабити єдність Північно-Східної Русі. На початку серпня 1375 р. військо Дмитрія Івановича підійшло до стін Твері. Неспроможний вчинити опір, Михайло Олександрович визнав себе залежним від Москви. Здобута перемога закріпила злиття територій Московського і Владимиро-Суздальського князівств, що мало не тільки военний, а й політичний наслідки. Відтоді почався більш активний етап поступового переходу багатьох раніше самостійних князівств Північно-Східної Русі у сферу впливу московського великого князя, в результаті чого Орда і Велике князівство Литовське втратили можливість вступати з ними у безпосередні контакти.

У 60—70-і роки XIV ст. в історії визвольного руху на Русі великою мірою завдяки зростанню могутності Московського князівства розпочався новий — збройний — етап⁹. Руські війська вступили у відкриту боротьбу з монголо-татарськими ордами і все частіше перемогали їх. Коли, наприклад, у 1365 р. ординський «царевич» Тагай вдерся до Рязанської землі, його зустріли добре озброєні місцеві дружини «под Шишевским лесом, на Войде, и был им бой крепок, и брань лютая, и сеча злая, и падали мертвые от обеих сторон». Ворот не витримає натиску хоробрих руських воїнів і утік. 1367 р. хан Булат-Темир, «собрав силу многую, пошел в землю и уезд Нижнего Новгорода, волости и села повоевал». Однак нижегородські полки розгромили напасників, і Булат-Темир, як повідомляв літопис, «при-

⁶ Тихомиров М. Н. Средневековая Москва в XIV—XV вв. М., 1957; Черепнин Л. В. Образование Русского централизованного государства в XIV—XV вв. М., 1960.

⁷ Архив К. Маркса и Ф. Энгельса. М., 1946. Т. VIII, с. 149.

⁸ Полное собрание русских летописей (далі — ПСРЛ), т. XV, вып. 1. Пг., 1922, стлб. 110.

⁹ Назаров В. Д. Русь накануне Куликовской битвы (к 600-летию сражения на р. Воже). — Вопросы истории, 1978, № 8, с. 110.

бежал в Орду с малой дружиной». Назавжди відходили у минуле часи безкарних ординських насильств на руських землях. А в 70-х роках XIV ст. навіть великі раті кочовиків вже не могли пробитися вглиб Русі завдяки добре організованій під керівництвом Дмитрія Івановича обороні¹⁰.

У 70-х роках в самій Орді сталося певне консолідування сил. Цього тимчасово вдалося досягти її тодішньому фактичному правителю темнику Мамаєві. Зросла військова могутність Орди, яка спиралася на активну підтримку генуезьких колоній у Криму. Намагаючись взяти реванш за недавні поразки монголо-татарських орд, Мамай почав підготовку до великої війни проти Північно-Східної Русі. Тоді Дмитрій Іванович вивів свої полки на південні кордони, за Оку. Спостерігалось нове явище у стосунках Московського князівства з Ордою: правителі князівства вже не задовольнялися суто оборонними заходами, а розпочали активні дії проти ворога за межами князівства.

Найважливішою подією в русько-ординських стосунках напередодні Куликовської битви був бій на р. Вожі 1378 р. Московський князь вийшов назустріч великій золотоординській орді Бегіча. Вдало обравши позицію на лівому березі Вожі, руське військо чекало ординців. Для ординців поява московської раті виявилася несподіваною, і вони кілька днів не наважувалися форсувати річку. Нарешті 11 серпня ординська кіннота почала атаку руських позицій. Але невдовзі ініціатива перейшла до руських. У фронт ворогові вдарив Великий полк Дмитрія Івановича, з флангів — полки Правої та Лівої руки. Запеклий бій точився до сутінок і завершився нищівною поразкою ординців. Літописець розповідав: «Татарове же в том часе повергоша конья своя и побегоша за реку за Вожую.... А наши ... за ними, бьючи их, секучи и колючи и убиваша их множество, а ииши в реце истоноша»¹¹.

Битва на Вожі довела, що на той час руські війська мали перевагу над ординцями як у тактичному мистецтві, так і в озброєнні. Високо оцінюючи звияту руських у цій битві, К. Маркс зауважив, що Дмитрій Донський повністю розгромив монголів на Вожі, і це була перша правильна битва з татарами, виграна руськими¹². Перемога на Вожі вселила в серця народних мас віру у власні сили, породила впевненість у неминучому визволенні країни. Вона стала передднем Куликовської битви¹³.

Вожська перемога викликала нове піднесення визвольного руху на східнослов'янських землях. Населення поневолених іноземними загарбниками українських і білоруських земель з надією дивилося на Московське князівство, навколо якого консолідувалися сили, здатні скинути ненависне золотоординське ярмо. Повсюдно наростаюча у Східній Європі народно-визвольна боротьба проти поневолювачів була матеріалізацією ідеї генетичної спорідненості та спільності історичної долі російського, українського й білоруського народів — однієї з тих животворних ідей, які, за образним виразом К. Маркса, перетворюються на «...узи, з яких не можна вирватись, не розірвавши свого серця...»¹⁴.

¹⁰ Каргалов В. В. На степной границе. М., 1974, с. 4—5.

¹¹ ПСРЛ, т. XV, вып. 1, стлб. 134—136.

¹² Архив К. Маркса и Ф. Энгельса, т. VIII, с. 151

¹³ Назаров В. Д. Указ. соч., с. 114.

¹⁴ Маркс К. Коммунизм и аугсбургская „Allgemeine Zeitung“.

Маркс К. и Энгельс Ф. Твори, т. 1, с. 112.

Назрівало рішуче зіткнення між Північно-Східною Руссю та Золотою Ордою. Літописець так лаконічно охарактеризував час, що передував Куликовській битві: «А князю великому Дмитрию Московському бышетъ розмирне с татари и с Мамаем»¹⁵. Останній відчував, певно, що Московське князівство прагне якщо не повного скинення ординського іґа, то принаймні рішучого його ослаблення. Тому підготовка походу на Москву проводилася ординськими феодалами дуже скрупульозно. Адже йшлося не про звичайний грабіжницький, хай і великомасштабний, набіг, як це було, наприклад, з експедицією Бегича в 1378 р., а про вирішальне ослаблення Московського князівства і остаточне підкорення всієї Північно-Східної Русі.

Для здійснення цих заманливих планів Мамай збивав антимосковську коаліцію, до якої ввійшли Велике князівство Литовське, Рязанське князівство і генуезьке місто Кафа у Криму, докладав зусиль до розпалювання внутріполітичних суперечностей у стані Дмитрія Івановича¹⁶.

Ординські феодали створили величезне військо, залучивши до нього («наймаа») значну кількість найманців з Північного Кавказу¹⁷. Уклавши договір з Кафою, Мамай закликав до свого війська і озброєні за останнім словом тогочасної техніки загони піхоти «фрягів» (кримських генуезців)¹⁸. К. Маркс писав, що до армії Мамає, яка брала участь у Куликовській битві, входили ще половці, харазські турки, монголи тощо¹⁹. Загальна кількість зібраного під знаменами Мамає війська становила близько 100 тис. чол. Деякі вчені припускають, що у Куликовській битві з обох боків брали участь по 100—150 тис. воїнів²⁰.

Ординці розпочали свій великий похід на Русь з Приазов'я, де «на Великому Лугу на Черном Орда кочевала»²¹. У районі Великого Лугу орди Мамає мали постійні житла і навіть справжнє місто, що загалом не було характерно для кочовиків. Про «городок Мамаєв Сарай» на Дніпрі, у дельті притоки Московки, розповідається у відомій пам'ятці 1627 р. «Книга Большому Чертежу»²² та інших авторитетних історичних джерелах²³. Сказане підтверджується й археологічними розкопками²⁴. Таким чином, Мамай вирушив з району сучасного Запоріжжя, йшов берегами Дону і, досягши гирла річки Воронеж, «ту ста с силами своими, кочюя»²⁵.

Враховуючи гіркі уроки минулого, Мамай не наслідився рушити безпосередньо на Москву, а зупинився табором ще на «ординській» території. Зупинку він намагався використати для з'ясування готовності московського великого князя до боротьби, визначення кількості і напрямку руху його війська. Ординському воєначальникові потрібно було також узгодити дії з союзниками: Олегом рязанським і Ягайлом ли-

¹⁵ ПСРЛ, т. XV, вып. 1, стлб. 106.

¹⁶ Греков И. Б. Восточная Европа и упадок Золотой Орды. М., 1975, с. 130.

¹⁷ ПСРЛ, т. XI, СПб., 1897, с. 47.

¹⁸ ПСРЛ, т. XXIII, СПб., 1910, с. 125.

¹⁹ Архив К. Маркса и Ф. Энгельса, т. VIII, с. 151.

²⁰ Тихомиров М. Н. Куликовская битва 1380 года. — Вопросы истории, 1955, № 8, с. 16.

²¹ Прохоров Г. М. Повесть о Митяе. Русь и Византия в эпоху Куликовской битвы. Л., 1978. Великий Луг, який пізніше називався Великим Козацьким Лугом, знаходився північно-східно від сучасного міста Запоріжжя. Він затоплений водами Каховського моря і нині на його місці виступають 13 островів.

²² Книга Большому Чертежу. М. — Л., 1950, с. 111.

²³ Мурзакевич Н. Статейный список. — Записки Одесского общества истории древностей. Одесса, 1850. Т. 2, отд. 2, с. 573—574.

²⁴ Шаповал Г. И. Город на дне моря. — Индустриальное Запорожье, 1979, 2, 3 июня.

²⁵ ПСРЛ, т. XI, с. 47.

товським. З цією метою Мамай обмінювався з ними гіпціями. Идучи на угоду з Мамаєм, Ягайло планував добитися одночасного послаблення Орди і Москви, що могло б полегшити реалізацію його особистих планів у східній частині європейського континенту²⁶. Аналогічної позиції дотримувався рязанський князь Олег, котрий силкувався об'єднати під своєю владою всі князівства Північно-Східної Русі, незважаючи на нещастя, які пекли народів міжусобиці. Зраджуючи загальноруські інтереси, він полегшив наступ ординським військам.

У листі до Мамає Огег, цілком схвалюючи дії ординців, зазначав, що Дмитрій Іванович «отбежить в дальныя места» або у Новгород Великий чи на Двіну, «и тогда богатство Московское все во твоей руке будеть»²⁷. Як свідчив інший лист Олега, на цей раз до Ягайла, рязанський князь сподівався скористатися з слушної нагоди і захопити першість на Русі: «Москвою владети ныне же приспе время нам... яко тебе царь (Мамай.— Авт.) дасть Москву, иные же грады, кои от твоей власти, а мне дасть Коломну и Володимерь и Муром, иже от моего власти»²⁸. При допомозі монголо-татарських феодалів планувалося, таким чином, розчленування Московського князівства. Сучасники обурювалися діями Олега, гостро засуджували зраду ним загальноруської справи²⁹.

За свідченнями джерел, Мамай, Ягайло і Олег домовилися зібрати свої війська на берегах Оки на Семенів день, тобто 1 вересня. Склавши спільний план дій, Мамай відіслав посольство до московського великого князя Дмитрія з вимогою сплатити данину в розмірі, встановленому ханами Узбеком та Джанібеком: «Просья выхода, как было при цари Жанибеке, а не по своему докончанию»³⁰ (тобто, не за домовленістю.— Авт.). Силкуючись залякати Дмитрія Івановича і змусити його до покори, ординські послі повідомляли, що Мамай «близ стояща в поле за Доном со мною силою»³¹. Не виключено, що правитель Орди, знаючи могутність Московського князівства, не втрачав надії підкорити його дипломатичним шляхом.

Одержавши звістку про перебування Мамає з величезними силами у гирлі Воронежа, Дмитрій Іванович почав енергійно готуватися до воєнних дій. Адже насувалася грізна, більш ніж стотисячна армія ординців, а з іншого боку загрожувало військо Ягайла, от-от мав виступити і рязанський князь.

На час Куликовської битви московський володар Дмитрій Іванович був уже зрілим політиком і полководцем, досвідченим організатором і дипломатом, мав чималий досвід ведення бойових дій з ординцями. Однією з його важливих рис було вміння розбиратись у людях, прислухатися до думки талановитих сподвижників, зокрема видатних воєначальників³².

Зустрівши посланців Мамає, московський князь уміло затягував переговори, намагаючись виграти дорогий час для збирання сил. Між тим, основна частина його війська зібралася в Москві, інша вирушила до Коломни. Незабаром прибули загони князів Ольгердовичів з Чернігово-Сіверщини і Полоцької землі. Андрій Ольгердович, що перейшов на службу до московського великого князя незадовго перед зіткненням з Мамаєм, став полоцьким князем і його рать, до якої

²⁶ Греков И. Б. Восточная Европа и упадок Золотой Орды, с. 134.

²⁷ ПСРЛ, т. XI, с. 47.

²⁸ Сказаніе о Мамаевомъ побойше. СПб., 1907, с. 15.

²⁹ Там же, с. 17.

³⁰ ПСРЛ, т. XX. СПб., 1910, с. 201; т. XXIII, с. 125.

³¹ ПСРЛ, т. XI, с. 50.

³² Азовцев Н. Н. О полководческом искусстве Дмитрия Донского. — О начальных этапах русского военного искусства. М., 1951, с. 101—122.

входили переважно воїни з території майбутньої Білорусії, брала участь у Куликовській битві. Військо його брата брянського і трубчевського князя Дмитра складалося з представників Чернігово-Сіверської землі. Відомого воєначальника князя Дмитра Боброка супроводжували заго-ни з Волині³³.

Один з героїв Куликовської битви Дмитро Боброк Волинський при-був на службу до московського князя разом з дружиною військових слуг, що складалася більш ніж з тисячі чоловік. Ця дружина відіграла важливу роль у битві на Дону³⁴. На жаль, досі залишається недосить вивченою участь південноруського (українського) і західноруського (бі-лоруського) народів у Куликовській битві. Подібним чином заслуговує на увагу дослідників особа найближчого сподвижника Дмитрія Дон-ського — Дмитра Боброка Волинського, який допомагав московсько-му володареві долати ворогів ще перед Куликовською битвою. Зокрема, Боброк Волинський брав участь у походах проти волзьких булгар (1376 р.), ординців (1378 р.). Великими були його заслуги і в тому, що взимку 1379—1380 рр. московській раті без бою здалися Трубчевськ і Стародуб, і місцевий князь «не став на бой, не поднял руки противу великого князя»³⁵. Під час Куликовської битви волинський князь ко-мандував Засадним полком, якому належав вирішальний внесок в ос-таточну перемогу. Безперечний науковий інтерес становить і родовід волинського князя, вихідця із містечка Бібрка у Галичині, нащадки якого відігравали помітну роль у російських державних справах XVIII ст., зокрема за Петра I³⁶.

Отже, розрахунки Мамаєва на політичну ізоляцію Московського князівства не виправдалися. Навколо Москви утворився широкий анти-ординський фронт східнослов'янських сил. Як свідчили історичні дже-рела, на боці Дмитрія Івановича були заго-ни Смоленського, Стародуб-ського, Брянського, Псковського, Ростовського, Полоцького, Ярослав-ського, Оболенського, Муромського, Устюзького, Білозерського, Кост-ромського, Переяславльського та інших князівств³⁷. Хоч на підставі літописних свідчень важко встановити, населення яких руських кня-зівств брало участь у Куликовській битві, немає сумніву в тому, що видатному державному діячеві Дмитрію Донському вдалося згурту-вати на боротьбу з золотоординським ігом людність більшості східно-слов'янських земель. Як зазначав автор «Задонщини», «к славному гра-ду Москве съехались вси князи руские»³⁸.

Уряд Московського князівства, готуючись до вирішальної битви з ординцями, став на шлях скликання не лише феодалного війська, а й масового народного ополчення («собираа всякна человек и воинст-во»³⁹). Це дало змогу залучити до боротьби широкий маси як міст, так і сіл і перетворити її таким чином на загальнонародну.

На час виходу руських військ з Москви був детально розроблений і узгоджений між полководцями стратегічний план ведення війни. Ру-

³³ Тихомиров М. Н. Куликовская битва 1380 года, с. 16.

³⁴ Бабляк М. М. До питання про участь і роль народних мас в Куликовській битві 1380 р. — Наукові записки Луцького педагогічного інституту. Серія історичних наук. К., 1954. Т. II, вип. 1, с. 20.

³⁵ ПСРЛ, т. XI, с. 45.

³⁶ Родословная книга князей и дворян российских и выезжих, изданная по само-вернейшим спискам, М., 1787. Ч. II, с. 85; Власьев Г. А. Род дворян Волинских. — Известия Русского генеалогического общества. СПб., 1911. Вып. 4.

³⁷ ПСРЛ, т. IV, ч. 1, вып. 2, Л., 1925, с. 468—487; т. XI, с. 49, 52, 64—65; т. XV, с. 201; т. XXIII, с. 125—126 тощо; Бегунов Ю. К. Об исторической основе «Сказа-ния о Мамаевом побоище» — «Слово о полку Игореве» и памятники Куликовского цикла. М. — Л., 1966, с. 494—495.

³⁸ «Слово о полку Игореве» и памятники Куликовского цикла, с. 536.

³⁹ ПСРЛ, т. XXIII, с. 125.

ське командування прийняло сміливе й несподіване для Мамаєя рішення: виступити назустріч ворогові і змусити його прийняти бій у невідгідній місцевості та психологічно незвичній ситуації.

Враховувалась і та обставина, що кінноті Мамаєя необхідно буде шукати зручні броди для подолання річок як під час наступу, так і в разі відступу. Шлях до Москви монголо-татарам загороджувала Ока. Крім того, руським полководцям стало відомо, що в гирлі Оки до військ Мамаєя 1 вересня мали приєднатися воїни Олега і Ягайла. Дмитрій Іванович і його оточення прийняли єдино правильне за тих умов рішення: не дозволити об'єднатися ворожим полчищам і розбити їх поодиноці.

12 серпня з трьох кремлівських воріт у Москві урочисто виступили руські війська і 18 серпня прибули до Коломни. Наступного дня Дмитрій Іванович провів їх огляд і розділив на полки, призначивши командирів⁴⁰. З Коломни руські сили підійшли до Оки, де в гирлі Лопасни 24 серпня до них влився великий загін бійців з північноруських князівств.

Йдучи територією Рязанського князівства, Дмитрій Іванович суворо наказав не чинити насильств його жителям: «Аще кто идетъ по Рязанской земли, никто же не коснися ни единого власу»⁴¹. Таке рішення свідчило про державну мудрість і політичний талант московського володаря, який бачив різницю між зрадником — рязанським князем Олегом і трудовим населенням князівства, що всією душею ненавиділо монголо-татарських поневолювачів.

Не досягши Дону, руські полки зупинилися в с. Чернова, де вранці 7 вересня на військовій раді вирішувалося головне питання: «Яко битву устроятъ противу безбожных сил татар, на сей ли стороне Дона, или на ону страну Дона перевеземся?»⁴². Думки присутніх на раді розійшлися. Останнє слово залишилося за великим московським князем, котрий прийняв мудре рішення: дати бій на території не Рязанського князівства, а на «ординській» (за Доном починалося підвладне ординцям «Дике поле»). Вибір місця битви мав для руських не лише стратегічне, а й політичне значення. Адже це була перша за весь період золотоординського ярма битва на так званих ординських зсмях. Того ж дня було наведено переправи, розшукано броди, і війська переправилися на поле Куликове. Під час переходу руських полків на правий берег Дону примчала сторожова засада, яка повідомила Дмитрія Івановича про наближення золотоординців.

Події, що сталися на Куликовому полі 8 вересня 1380 р., докладно вивчені й описані дослідниками на підставі широкого кола джерел. З пам'яток Куликовського циклу довідуємося про розташування руських сил перед битвою. В центрі розмістився Великий або Великокнязівський полк, у передніх рядах якого майорів великокнязівський стяг. На чолі Великого полку стали Дмитрій Іванович і московський воевода Вельямінов. З правого боку на уривистому, порослому лісом березі річки Нижній Дубняк був полк Правої руки під проводом князя Андрія Ольгердовича і воеводи Микули Васильовича. З лівого боку, біля річки Смолки, розташувався полк Лівої руки, очолюваний білозерськими і ярославськими князями. Перед Великим полком стояв Передовий полк, у голові якого були князі Дмитро і Володимир Всеволодовичі Друцькі. До його складу входили ополченці («сермяжная рать») і сторожовий загін Семена Меліка. Нарешті, в Зеленій діброві, між Смол-

⁴⁰ Сказаніє о Мамаевомъ побойше, с. 28.

⁴¹ ПСРЛ, т. XI, с. 54.

⁴² Там же, с. 56.

кою і Доном, укритися Засадний полк, яким командували Дмитро Боброк Волинський і двоюрідний брат великого князя Володимир Андрійович. Резервом керував Дмитро Ольгердович.

Зброя руських воїнів складалася тоді з луків і стріл, списів, мечів, шабель, коротких і довгих сокир. Як захисний обладунок, використовувалися металеві і дерев'яні щити (інколи пофарбовані із червоний колір), кольчуги, шоломи, наколінники. Металева кольчуга дорого коштувала і її міг носити лише багатий воїн, простий же ратник робив захисний одяг із шкіри (товсті шкіряні смуги зшивалися на зразок кольчуги).

Руське командування прагнуло якомога швидше почати битву, щоб не дати часу ворогам (Мамаєві, Олегу і Ягайлові) об'єднати сили.

Орди Мамаєва наблизилися до Куликового поля в другій половині дня 7 вересня і почали готуватися до битви. Звичайно головнокомандуючий монголо-татарського війська особисто не брав участі в бою. Так сталося і під час Куликовської битви. Мамаєв стояв на узвишші, що мало назву Красний холм, де ще звечора розбили його намет, і керував бойовими діями за допомогою умовних знаків, що подавалися за його вказівкою: сигналів труб, ударів бубнів. Використовувалися і різні світлові знаки. При собі Мамаєв тримав великий загін відбірних воїнів (резерв), який передбачалося кинути у бій у вирішальний момент.

Бойовий порядок ординського війська передбачав розташування в центрі загонів найманої піхоти, основним озброєнням якої були довгі списи. Воїни задніх рядів мали довші, ніж ті, що стояли попереду, списи. Ратник заднього ряду клав спис на плече переднього і так, ошметинившись тисячами вістер, піхота рушила назустріч руським. З лівого і правого боків від неї величезною лавиною спускалася з Красного холму ординська кіннота, озброєна кривими шаблями, мечами, луками, списами. Її бойовий порядок нагадував півмісяць.

При наближенні ворога великий князь московський став у перший ряд Великого полку, мов простий воїн. Коли Дмитра Івановича пробували переконати, що не слід йому «самому в полку битися», він гордо відповів: «Мене бо ради единого общую чашу имате пити»⁴³.

На час Куликовської битви військо Ягайла знаходилося на відстані одноденного переходу від театру головних дій, але не поспішало туди. Враховуючи виразні антиординські настрої, що панували серед війська, яке складалося переважно з воїнів Південно-Західної та Західної Русі, литовський князь намагався уникнути безпосередньої участі в бою і залишився у ролі пасивного спостерігача. Наляканий сміливим маршем армії Дмитрія Івановича, переконавшись у могутності його полків, не наважився підтримати Мамаєва і зрадник загальноруських інтересів Олег рязанський.

Традиційний бій богатирів — ординця Темір-Мурзи (Челубея) і монаха Троїцького монастиря, колишнього брянського боярина Олександра Пересвета — передував генеральному боєві. Після сигналу горністів «сошлись обе силы великие, покрыли поле на 13 верств. И была сеча великая и сражение великое, какое не бывало от начала руским князьям. И бились от шестого часа до девятого, и пролилась кровь как дождевая туча, и пало множество трупов с обеих сторон»⁴⁴. За давньоруським рахунком часу шоста година фактично відповідала одинадцятій.

На Куликовому полі було яскраво продемонстровано наростання об'єднавчих тенденцій на Русі, піднесення національної свідомості

⁴³ Сказаніє о Мамаевомъ побойше, с. 41.

⁴⁴ ПСРЛ, т. XXIII, с. 125.

трьох братніх східнослов'янських народів, що перебували у процесі формування, зміцнення зв'язків між ними. Якщо в першій битві з монголо-татарськими напасниками на Калці (1223 р.) діяли окремі дружини руських князів, а не єдине військо, то в Куликовській битві проти могутнього ворога вийшли об'єднані полки мало не з усіх східнослов'янських земель.

Битва на Куликовому полі 8 вересня 1380 р. завершилася героїчною звитягою руських військ над золотоординцями, яка стала результатом справді загальнонародного визвольного руху. Згадаймо прекрасне визначення, яке В. І. Ленін дав подібним явищам: «Загальнонародним є той рух, який виражає об'єктивні потреби всієї країни, спрямовуючи свої тяжкі удари проти центральних сил ворога, що заважає розвитку країни. Загальнонародним є той рух, який підтримується співчуттям величезної більшості населення»⁴⁵. Куликовська битва відіграла важливу роль у підготовці знищення золотоординського іга, прискорила розпад Золотої Орди.

Куликовська вікторія усвідомлювалася її сучасниками як загальноноруське досягнення і стала важливим фактором консолідації російської, української та білоруської народностей, ідеологічної й політичної підготовки утворення Російської централізованої держави. Успіх спільного виступу більшості північноруських земель, участь у ньому представників Південно-Західної й Західної Русі ще раз переконливо довели необхідність єдності і згуртованості всіх східних слов'ян. Наймогутнішим виразником ідеї загальноноруської єдності стала відтоді Москва, різко зроста її роль у формуванні Російської держави.

Перемога на Дону була не лише втіленням дружби трьох великих слов'янських народів — російського, українського і білоруського, а й довела неспроможність будь-яких зовнішньополітичних сил порушити історичні взаємозв'язки між ними. Вона піднесла авторитет Московського князівства на українських і білоруських землях, підвладних Польщі й Литві, а також у південних слов'ян, що перебували під гнітом турецьких загарбників. Як зазначав автор «Задонщини», «шибла слава к Железным вратам, к Риму и к Кафы по морю, и к Торнаву (Тернаві.— Авт.), и оттоле к Царюграду на похвалу: Русь великая одолеша Мамая на поле Куликове»⁴⁶.

І сьогодні величні образи героїв Куликовської битви викликають гордість нашого народу, служать прикладом беззавітної любові до Вітчизни. Відзначення славного ювілею звитяги на Куликовому полі має активізувати справу поглибленого вивчення героїчної боротьби наших предків проти іноземних поневолювачів. Чекають на свого дослідника, зокрема, проблеми антиординського визвольного руху на руських землях у другій половині XIII—XIV ст., солідарності східних слов'ян при захисті рідної землі від монголо-татарських та інших іноземних загарбників у XIV—XV ст., розвитку економічних, політичних, військових, культурних й ідеологічних взаємин між російською, українською та білоруською народностями у процесі їх інтенсивного формування (XIV—XVI ст.). Всі ці та багато інших проблем славного минулого за умови їх висвітлення на високому науково-теоретичному рівні могли б прислужитися справі патріотичного виховання трудящих нашої країни.

⁴⁵ Ленін В. І. Розвиток революційного страйку і вуличних демонстрацій.— Повне збір. творів, т. 22, с. 269—270.

⁴⁶ «Слово о полку Игореве» и памятники Куликовского цикла, с. 543.

В. Я. ПЕТРЕНКО (Москва)

БИТВА НА КУЛИКОВОМУ ПОЛІ 8 ВЕРЕСНЯ 1380 РОКУ

Під кінець літа 1380 р. багатотисячна орда Мамай рушила до кордонів Московського князівства і, переправившись через Волгу, розташувалася на південь від р. Воронеж. Мамай мав намір залишити район кочів'я з таким розрахунком, щоб на початку вересня перейти Дон. На цей час сюди мали прибути війська його союзників — князів рязанського і литовського, об'єднавшись з якими, орда продовжувала б рух на Москву. При цьому Мамай сподівався, що московський князь Дмитрій, дізнавшись про наближення татарських сил, злякається і погодиться з усіма його умовами або ж утече у віддалені місцевості свого князівства. Він так повірив у реальність цих припущень, що не поспішав з походом і направив до московського князя послів з вимогою беззастережно підкоритися Золотій Орді і виплачувати данину підвищеного розміру.

Дмитрій Іванович відхилив домагання Мамай, але, щоб виграти час на підготовку до відсічі ворогові, у свою чергу, направив послів в Орду для затягування переговорів, а сам негайно розпочав збирати військо у Московському князівстві і закликав до цього всіх інших руських князів. Крім княжих дружин, він наказав збирати також народне ополчення. Під знамена московського князя стали прибувати білозерські, ярославські, ростовські, муромські княжі полки та ополченці, а також воїни з України і Білорусії. Вся Русь відгукнулася на заклик стати на захист Батьківщини: селяни-орачі, міські ремісники, інший простий люд вливалися до лав ратників. У майстернях Москви, Коломни, Тули та інших міст, у сільських кузнях удень і вночі кувалася зброя та обладунк для руських воїнів.

Дії князя Дмитрія під час підготовки до відсічі вторгнення золотоординського війська свідчать про його завбачливість, державну мудрість і полководницькі здібності. Збір своїх дружин і ополчення Дмитрій вирішив провести в районах Серпухова і Коломни, де р. Ока являла собою надійний оборонний рубіж на випадок швидкого підходу сюди орди Мамай. Щоб вияснити силу ворожого війська та його наміри, Дмитрій вислав наперед «крепкую сторожу» (далеку стратегічну розвідку) на чолі з досвідченими і хоробрими воєначальниками Родіоном Ржевським, Василем Тупилом та Андрієм Волосатим, яка блискуче виконала поставлене перед нею завдання. У полон було захоплено одного з мурз Мамай, який підтвердив, що золотоординське військо готове до походу на Москву, але ще не виступило з району свого кочів'я.

Спираючись на дані розвідки і виходячи з стану готовності руських військ, Дмитрій вирішив узяти ініціативу в свої руки. Він наказав розпочати 21 серпня висування військ у напрямку Дону назустріч орді з тим, щоб не допустити її вторгнення в межі Московського князівства і з'єднання із союзниками.

Спочатку війська Дмитрія рухалися лівим берегом Оки, а 26.VIII переправилися через неї поблизу гирла р. Лопасня, повернули на південь і просувалися південною частиною Рязанського князівства, намагаючись не спровокувати негайного виступу місцевого князя Олега на боці орди. Таке просування роз'єднувало союзників Мамає — князів литовського і рязанського. Подолавши за 10 днів 125 км, руські війська 6 вересня вийшли до р. Дон неподалік від впадіння в нього р. Непрядви. Тут до них приєдналися дружини полоцького князя Андрія і брянського князя Дмитрія — вихідців з Великого князівства Литовського, які незадовго до того визнали владу Москви. В результаті чисельність руських військ, порівняно з тією, що була після переправи через Оку, збільшилася майже вдвічі. Швидкий підхід величезних руських сил до р. Дон і забарність орди так вплинули на рязанського і литовського князів, що вони не наважилися негайно йти на з'єднання з Мамаєм і зупинили свої війська: перший — на р. Вожа, а другий — поблизу Одоева на р. Упа, очікуючи на даліші події.

Слід зазначити, що руські дружинники і ополченці під час пересування дотримувалися надзвичайної обережності, старанно маскувалися, і тому їх поява на Дону була для Мамає цілковитою несподіванкою. Ще до прибуття на Дон Дмитрій вислав назустріч орді сильний розвідувальний загін під командуванням воеводи Семена Мелика із завданням встановити склад ворожого війська і характер його дій. Загін С. Мелика 6 вересня захопив і доставив у розташування Дмитрія полоненого, який виявився одним з наближених Мамає. Він показав, що золотоординці зупинилися на Кузьминській гатці (поблизу сучасного с. Кузьминки Лебединського району Липецької області), де Мамає очікує приєднання до нього рязанських і литовських сил. Полонений заявив також, що йому нічого не було відомо про рух військ московського князя і що орда підійде до Дону лише через 2—3 дні. Однак того ж дня Мамає довідався, де знаходяться руські війська, і вирішив негайно йти їм назустріч, не чекаючи союзників.

На військовій раді, скликаній Дмитрієм 6 вересня, більшість князів і воєначальників підтримала пропозицію перейти Дон і дати бій орді на правому його березі. Приймавши це рішення, князь Дмитрій промовив свої знамениті слова: «Пойдем пыне убо в сей день за Дон и тамо положим головы свои за братию нашу. Лучше есть честная смерть постыдной жизни».

Для переходу через Дон поблизу с. Татінка (Куркінський район Тульської області) було споруджено 5 переправ. У ніч на 7 вересня руські війська перебралися на правий берег і розташувалися табором неподалік від с. Монастирщина. Протягом 7 вересня Дмитрій разом з іншими воєначальниками ґрунтовно вивчав поле битви, після чого було прийнято остаточне рішення розпочинати битву, поставлено бойові завдання військам.

Розглянемо тепер, що являли собою військові сили обох сторін. Війська Золотої Орди складалися у своїй основі з ординської кінноти, а також включали в себе найманців — піхоту кримських генуезців («фрязів», як їх називали на Русі) і кінні загопи кочівників-скотарів з тюркських племен, силоміць зятягнутих у військо Мамає. Крім того, було тут чимало інших авантюристів з різних країн, яких приваблювала можливість пожитися під час грабежу руських поселень на випадок перемоги ординців.

Історики по-різному оцінюють загальну кількість золотоординського війська, визначаючи її як «дуже велику», «величезну» тощо. Дехто з дослідників вважає, що в Куликовській битві брало участь

100—150 тис. ординців. У літературі наводиться також цифра 200—250 тис. Зустрічаються й інші дані¹.

Організація військ Золотої Орди не зазнала істотних змін з часів Чингіз-хана. Як і тоді, все військо поділялося на десятки тисяч, тисячі, сотні і десятки. Переважну його частину становила кіннота. Вершники були озброєні важкими кривими шаблями, тугими далекобійними луками, списами з крючками для стягування з коней вершників противника, а також бойовими сокирами.

Для захисту воїни мали щити з товстої буйволової шкіри, кольчужні сорочки та плоскі металеві шоломи з кольчужною сіткою.

Укомплектоване з добре на ті часи озброєних і навчених, витривалих і загартованих у військових походах і набігах воїнів, золотоординське військо являло собою грізну силу. Для нього була характерною жорстока палична дисципліна, що трималася на круговій поруці і колективній відповідальності «десятка» як нервинного військового осередка за кожного її члена. Коли бодай один воїн виявляв у бою боягузтво чи непослух начальнику, то всі інші з цього десятка підлягали звичайному покаранню.

Генуезька піхота мала на озброєнні мечі, списи або арбалети, кожний воїн був закутий у металевий панцир із сіткою. Важкий обладунок ускладнював маневр генуезців, але надійно захищав їх у бою.

Основу військових сил Русі становили княжі дружини і загони великих феодалів-бояр, однак значна частина ратників входила в народне ополчення. Загальну кількість руського війська, так само як і золотоординського, історики визначають приблизно, але схиляються до думки, що під знаменами Дмитрія Донського на Куликовому полі діяло 100—150 тис. чол.² «И от начала мира не бывала такова сила русских князей», — говорить у літопису. Стотисячне військо — небувале явище не лише для Русі, а й для будь-якої іншої європейської держави того часу.

Великі з'єднання кінноти і піхоти називалися полками, а дрібні загони — «коп'ями». Залежно від завдань, що ставилися перед ними, і місця в бойовому розташуванні війська полки і «коп'я» мали різну кількість воїнів і специфічні назви, наприклад, полк правої руки.

Княжі дружини і боярські загони являли собою добре озброєну і навчену кінноту. Кожний вершник мав при собі прямиий меч або шаблю, спис чи булаву. Гостроверхий шолом і міцна кольчуга досить надійно захищали воїнів. Багатші з них одягали захисну зброю і на своїх коней.

Народне ополчення — селяни і ремісники, які відгукнулися на заклик Дмитрія Івановича, становило, головним чином піхоту, озброєну хто чим міг — мечами, сокирами, рогатинами, бердишами (сокирами з лезами у вигляді півмісяця), а нерідко й просто киями (ослопами), оббитими на кінці металевими шипами чи цвяхами. Деякі ополченці мали металеві кольчуги і шоломи, але більшість з них були одягнуті у мотузяні кольчуги або вистьобані каптани чи йшли в бій навіть у своєму повсякденному одязі, розраховуючи лише на свою силу і спритність.

Ф. Енгельс вказував, що в західних країнах «...службу в піхоті почали зневажати як атрибут рабів і кріпаків, а тому мали відповідно знизитись і якості піхотинця. На кінець X століття кавалерія була єдиним родом військ, від якого скрізь в Європі дійсно залежав результат боїв...»³. На Русі ж піхота зберегла своє значення і була здатна са-

¹ Ашурков В. Куликовская битва. Тула, 1955, с. 25; Советская Военная энциклопедия. М., 1977. Т. 4, с. 518—519; Каргалов В. Ратная слава России.— Наш современник. 1980, № 6, с. 173.

² Советская Военная энциклопедия, т. 4, с. 518—519.

³ Енгельс Ф. Піхота.— Маркс К. і Енгельс Ф. Твори, т. 14, с. 346.

мостійно вирішувати важливі бойові завдання. Природна хоробрість, якою відзначалися руські люди, велика любов до Батьківщини, готовність до самопожертви в ім'я перемоги над ворогом були характерні як для кінноти, так і для піхоти.

Однорідне за своїм національним складом, натхненне любов'ю до рідного краю і ненавистю до загарбників, руське військо за своїми морально-бойовими якостями стояло незмірно вище різношерстої Мамаєвої орди, яку гнали вперед тільки жадоба наживи, надія на грабіж у випадку успішного завершення битви, а також страх жорстокої кари за боягузтво в бою. Це давало можливість Дмитрію та іншим воєначальникам руського війська діяти ініціативно, сміливо і рішуче, повною мірою виявляти своє високе воєнне мистецтво.

Таким чином, зіставлення і оцінка сил обох сторін, що брали участь у Куликовській битві, дає підставу для таких висновків: по-перше, озброєність, військова виучка і організація військ були приблизно рівними; по-друге, морально-психологічний стан руських воїнів був значно вищим, ніж ординських, особливо воїнів-найманців; по-третє, Дмитрій Донський та інші руські воєначальники, як показали даліші події, переважали у воєнному мистецтві Мамай і його мурз.

Характер дій обох сторін в історичній Куликовській битві, а певною мірою і її результат, залежали й від місця, де вона відбувалася. Куликове поле знаходиться на території нинішнього Куркінського району Тульської області (приблизно за 100 км на південний схід від Тули). Воно займає площу близько 20—25 км² (довжина з південного заходу на північний схід більш як 5 км, а з північного заходу на південний схід трохи більше 4 км). Поле битви являло собою обширну горбисту рівнину, обмежену з північного сходу і півночі течіями Дону та його притоки Непрядви. Північно-східна частина поля була вкрита густим лісом, ділянка якого, розташована між Доном та ручаєм Смолкою, називалася Зеленою дібровою. Східна частина — пересікалася глибокими ярами, по дну яких протікали притоки Дону — ручаї Смолка і Курца. На південь поле поступово утворювало узвишшя — «Красний холм», який домінував над навколишньою місцевістю. В західній частині поля протікали заболочені ручаї Нижній і Середній Дубяк, що впадали в Непрядву, було багато ярів і перелісків.

Місцевість Куликового поля, вибраного Дмитрієм Донським для рішучої битви з ордою Мамай, в більшій мірі сприяла діям руських військ, ніж їх противнику:

- річки Дон і Непрядва виключали можливість несподіваного удару в тил руських дружин і ополчення військ литовського князя Ягайла, які знаходилися в цей час на відстані добового переходу;

- ручаї Нижній і Середній Дубяк, їх заболочені заплави, густий чагарник і численні яри значно затрудняли наступальні дії лівого крила армії Мамай, особливо кінноти, і давали змогу руським воїнам невеликими силами протистояти ударам противника, що їх переважав, та спробам прорватися на фланг і в тил головних сил руського війська;

- центральна частина поля мала однакове значення для руських і золотоординських військ, оскільки давала рівні можливості як для оборони, так і для наступу;

- у східній частині поля яри і ручай Смолка становили певні перешкоди для кінноти, особливо при спробі глибокого обходу противником лівого крила руської армії. Разом з тим східна частина Куликового поля була, порівняно із західною, більш зручна для наступальних дій противника;

- густий ліс у північно-східній частині поля давав можливість при-

ховувати розташування військ та непомітно здійснювати їх перегрупування в ході битви.

Історія не зберегла письмового викладу прийнятих Дмитрієм Донським і Мамаєм планів дій своїх військ у битві на Куликовому полі. Однак дані про їх розташування та детальний опис самої битви дають змогу розкрити замисли обох полководців. Аналіз цих даних показує, що Дмитрій Донський мав намір відбити перший натиск переважаючих військ Мамає, вимотати і знекровити його головні сили на заздалегідь зайнятих вигідних для оборони позиціях, а потім перейти в контрнаступ і завдати ворогові вирішальної поразки.

Саме про такий замисел свідчить глибока побудова руської армії, наявність у її бойових порядках сильних резервів і зосередження основних зусиль у центрі. Відомо, що Дмитрій Іванович вишикував своє військо для битви так: попереду центру головних сил був висунутий авангард, що називався Передовим полком. Кількість воїнів у ньому очевидно не перевищувала 10—15 тис. чол., переважно ополченців. Загонами цього полку командували князі Оболенський і Таруський. Завдання авангарду полягало в тому, щоб, прийнявши на себе натиск головних сил противника, затримати його атаку і дати можливість визначити напрям головного удару ворога. Безпосередньо за Передовим полком розташувалися головні сили, куди входили чотири полки. Великий полк чисельністю приблизно 40—50 тис. кінних і піших воїнів повинен був стримати головний удар противника, не допустити його прориву в глибину і розчленування бойового порядку війська. Командувати цим полком було доручено досвідченому воєначальнику бояринові Вельямінову. Далі розташувався Резервний полк (6—8 тис. чол.), що мав допомагати Великому і міг використовуватися для підтримки полків Правої і Лівої руки. Командував військами Резервного полку брянський князь Дмитрій Ольгердович. Праве крило головних сил руського війська становив полк Правої руки (близько 10—15 тис. воїнів) під командуванням князів Ростовського та Андрія Ольгердовича. Полк Лівої руки (також 10—15 тис. воїнів) діяв на лівому крилі. Ним командували князі Ярославський і Білозерський. Загальне завдання полків Правої і Лівої руки зводилося до того, щоб не допустити прориву ворожої кінноти на флангах руського війська і виходу її в тил Великого полку. Нарешті, з числа найбільш підготовлених кінних княжих дружин був створений Засадний полк, який відігравав роль головного, прихованого від противника резерву, що мав завдати ворогові удару в критичний, переломний момент битви. Його чисельність досягала, можливо, 30—40 тис. чол. Командували Засадним полком досвідчені воєначальники — воевода Дмитро Боброк-Волинський і князь Володимир Серпуховський, прозваний Хоробрим. Виходячи із загального плану на битву і враховуючи характер місцевості та очікувані дії ворога, цей полк було замасковано в Зеленій діброві між Доном і Смолкою, різко вліво від головних сил.

Таке розташування руських військ давало їм змогу успішно протистояти як фронтальному натиску, так і фланговим ударам противника, поступово нарощувати зусилля з глибини, маневрувати силами в ході битви і підтримувати взаємодію між елементами бойової побудови. Крім того, воно було вдало пристосоване до характеру місцевості: правий фланг розташування військ прикривали р. Непрядва та її притоки Нижній і Середній Дубяк, а перед центром і лівим флангом місцевість була більш відкрита і доступна для дій ворожої кінноти. Щоб продемонструвати впевненість у неминучому розгромі ворога в наступній бит-

ві, Дмитрій наказав знищити всі п'ять мостів, по яких напередодні руська армія переправилася через Дон.

План Мамає визначався, по-перше, усвідомленням чисельної переваги орди над руським військом, а по-друге, — впевненістю в успіху тактики, яка багато разів застосовувалася золотоординцями і приносила їм перевагу. Суть цієї тактики полягала в тому, що кіннота орди завдавала стрімкого удару по флангах противника, глибоко обходила його головні сили, а потім оточувала і знищувала їх. Рідше застосовувався удар по центру бойових порядків противника з метою прориву його фронту і виходу в тил з наступним знищенням розрізнених угруповань.

У битві на Куликовому полі Мамає вирішив силами важкої генуезької піхоти та своєї кінноти завдати могутнього фронтального удару, розсікти фронт руських військ на дві частини і, притиснувши їх до річок Дону і Непрядви, знищити. Це, очевидно, випливало з упевненості Мамає у пробивній силі закутої в залізо генуезької піхоти. Крім того, на рішення Мамає вплинув характер місцевості, яка утруднювала дії кінноти на флангах руських військ.

Згідно з цим планом Мамає розташував свої війська у такому порядку: попереду знаходився авангард — легка кіннота; за нею суцільною стіною рухалася генуезька піхота, вишикувана в кілька рядів; за піхотою, а також справа і зліва від неї діяли три лави важкої кінноти. Перед кіннотою ставилося завдання розвинути успіх піхоти у центрі. Однак вона могла діяти й самостійно проти флангових угруповань руських військ. Розраховуючи розгромити руську армію одним могутнім ударом, Мамає основні свої сили зосередив у складі першого ешелону, залишивши в резерві лише незначну кількість військ, про що згодом гірко жалкував.

8 вересня на світанку руські війська стали займати позиції згідно з прийнятим рішенням. Князь Дмитрій Іванович об'їхав вишикувані для бою полки і закликав воїнів хоробро битися з ворогом за Руську землю. Віддавши останні розпорядження, він зняв з себе князівський обладунок і передав його боярину Михайлові Бренку, який мав стати під великокнязівський прапор. Сам Дмитрій Іванович направився в Передовий полк, щоб особистим прикладом запалювати воїнів на найнебезпечнішому місці початкового етапу битви.

Одночасно готувалася до бою і золотоординська армія. Передові загони її кінноти і піхоти повільно зближалися з Передовим полком руських військ. Мамає із своїм оточенням розташувався на вершині «Красного холма».

На 11-у годину туман почав розсіюватися, засвітило сонце. «І було страшно бачити дві сили великі, що сходилися на кровопролиття, на швидку смерть», — писав сучасник тих подій. Золотоординські вершники, одягнуті в темні обладунки з буйволової шкіри, гарцювали на чорних конях. Вони нагадували грізну хмару, що насувалася на руське військо. По центру щільними рядами, поклавши списи на плечі тих, що йшли попереду, наступала закута в панцирі генуезька піхота.

На руських воїнах були в основному світлі обладунки. «Шеломы же на головах их, — із захопленням вигукував літописець, — как утренняя заря, доспехи же, как вода, сильно колеблющаяся».

Тим часом як війська сторін повільно зближалися, з рядів орди виїхав відомий силач Темір-мурза (Челубей) «велик и страшен зело». Назустріч йому помчав бувалий воїн монах Олександр Пересвет. На повному скаку своїх бойових коней зішлись у герці ординський і руський богатирі і, пронизавши один одного списами, обоє впали мертві.

Відразу ж після цього поединку, який спостерігали тисячі воїнів обох сторін, передові частини противників вступили в зіткнення. Розпочалася жорстока січа. Величезна маса піхоти і кінноти ординців страшною лавою обрушилася на Передовий полк. Було видно, що Мамай намагається прорвати центр руського війська, розчленивши його і знищити по частинах.

Героїчний опір Передового полку, де як простий воїн бився з ворогом і князь Дмитрій, тривав протягом години. Майже всі воїни і воеводи полягли смертю хоробрих, але стримати могутній удар головних сил орди не змогли. По трупах воїнів Передового полку важка кіннота Мамай ринула в атаку на Великий полк.

Тут битва розгорілася з новою силою. Вона тривала вже більше трьох годин, але натиск ворога на Великий полк не послаблювався. Окремі загони важкої кінноти Мамай глибоко вклинилися в його бойові порядки. Їм вдалося прорватися навіть до того місця, де стояло великокнязівське знамено. У сутичці, що зав'язалася тут, був убитий воевода Михайло Бренок, який представляв на полі бою самого князя Дмитрія. Але руські воїни не розгубилися. Владимирські, брянські і суздальські дружини під командуванням воеводи Тимофія Вельямінова і Гліба Брянського перейшли в контратаку, відрізали противника, що прорвався в тил, і знищили його.

Ворогові не вдалося прорвати центр руської армії, були також відбиті удари на позиції полку Правої руки. Тоді Мамай вирішив зосередити зусилля на своєму правому фланзі, кинувши основну масу важкої кінноти проти полку Лівої руки. Він розраховував обійти головні сили руських військ і ударами своєї кінноти у фланг і тил знищити їх.

Воїни полку Лівої руки мужньо відбивали атаки переважаючих сил ворога. На полі битви впало багато ратників, у тому числі обидва князі Білозерські. Ворог тіснив полк до Непрядви і окремі його загони прорвалися через лави руських воїнів. У бій вступив Резервний полк, але й він не зміг зупинити золотоординських кіннотників, які вже передчували близькість своєї перемоги. Майже всі воїни Резервного полку, в тому числі і його командир Дмитро Ольгердович, впали в нерівному бою.

З неослабною силою і жорстокістю битва тривала вже більш як чотири години. Спостерігаючи за діями своєї кінноти на лівому фланзі руських військ, Мамай вирішив, що перемога близька, і кинув у бій всі свої резерви, щоб швидше довершити розгром противника.

Натиск ворога на ліве крило руських військ ще більше посилювався. На фланг Великого полку прорвалася значна кількість золотоординської кінноти, яка почала загрожувати його тилу. Становище ставало критичним. Здавалося, вже ніщо не зможе зупинити лавину золотоординців. Але Мамай прорахувався. У Зеленій діброві, прихована від очей ворога, стояла готова для контрудару добірна кіннота Засадного полку. Спостерігаючи, як руські ратники через силу відбивали шалені атаки противника, воїни Засадного полку нарікали на свою бездіяльність. Поривався кинутися в бій і один з його командирів князь Володимир Серпуховський. Але досвідчений воевода Дмитро Боброк, виявив величезну витримку й силу волі і не допустив передчасного вводу в битву резерву руської армії. Він продовжував очікувати потрібного моменту і, лише побачивши, що Мамай кинув у наступ рештки свого війська, вигукнув, звертаючись до воїнів: «Прийшов наш час! Держайте, браття!»

Стрімко і нестримно, за словами літописця, мов соколи на гусячу зграю, вдарили воїни Засадного полку у фланг і тил ворожого кінноти. Несподівана атака свіжих руських сил, що невідомо звідки з'явилися,

викликала паніку в рядах золотоординців. Частина їх, рятуючись від загибелі, кинулася вперед до Непрядви, інші ж — повернули назад і почали втікати. Відчувши допомогу, перестав відступати полк Лівої руки і спільно з воїнами Засадного полку почав знищувати розрізнені групи золотоординської кінноти, що металися, втративши управління. Перейшов у контрнаступ і Великий полк, а за ним і полк Правої руки. Незабаром по всьому Куликовому полю руські війська гнали поперед себе всю Мамаєву армію. Сам Мамай утік одним з перших, навіть не спробувавши зупинити своїх підлеглих. Протягом 50 км, аж до річки Красива Меча, переслідували руські дружини та ополченці розгромленого ворога.

Однак серед руських воїнів, які торжествували блискучу перемогу, не було їх вождя — князя Дмитрія Івановича. Після тривалих пошуків його знайшли неспритомного під гілками зрубаного дерева там, де під час битви стояли насмерть воїни Передового і Великого полків.

Пізно увечорі московський князь та воеводи, які залишилися живими, об'їхали місце битви і побачили страшну картину: тілами полеглих воїнів — своїх і ворогів — було встелене все Куликове поле. «Князей же и бояр и княжат и детей боярских и воинства простого тмочисленное множество избъено, и кто может их исчислити», — зазначалося в літопису. Дослідники по-різному визначають втрати сторін. Зокрема, в літературі зустрічається думка, що серед руських військ вони становили 60 тис., а серед їх противників — 100 тис. чол.⁴ Очевидно, більш достовірним є те, що в битві на Куликовому полі і в ході переслідування орди полягло не менше половини складу руських військ і дві третини — золотоординських.

Протягом восьми днів ховали дружинники та ополченці своїх загиблих товаришів. Ще й зараз невисокі могили поблизу села Монастирщина та в інших місцях Куликового поля стоять сумними пам'ятниками безіменним героям великої битви.

Перемога руських військ на Дону мала величезне історичне значення. Вона визначила майбутнє Русі та Золотої Орди як держав і справила значний вплив на розвиток багатьох країн Азії і Європи.

Розгром золотоординського війська на Куликовому полі polegших і прискорив об'єднання руських земель навколо Москви у могутню централізовану державу, значно поліпшив міжнародне становище Русі, сприяв визволенню у майбутньому російських, білоруських і українських земель з-під влади іноземних загарбників.

Куликовська битва знаменувала початок падіння Золотої Орди — паразитичної держави, яка була створена й існувала за рахунок насильства і грабежу багатьох народів.

Славна перемога на Куликовому полі була досягнута завдяки масовому героїзму руських людей, їх незламній волі, палкій любові до Батьківщини. Куликовська битва показала перевагу руського військового мистецтва над золотоординським, засвідчила великі полководницькі і організаторські здібності Дмитрія Івановича Донського та інших руських воєначальників. Військова стратегія руських полководців мала активний, наступальний характер. Це дістало яскраве підтвердження у швидкому зборі руського війська та стрімкому його висуненні назустріч орді, що дало змогу не лише випередити противника і зайняти вигідні позиції, а й не допустити з'єднання Мамаєвої орди з військами союзників.

Знайомство з тактикою, сильними і слабкими сторонами золото-

⁴ Атлас офицера. М., 1974, с. 204.

ординського війська, добре налагоджена стратегічна і тактична розвідка, яка завчасно здобула дані про склад і наміри противника, дали можливість Дмитрію Донському прийняти найдоцільніше рішення на майбутню битву і блискуче виграти її.

В тактиці руське військо переважало золотоординське. Про це свідчили нешаблонна, з урахуванням характеру місцевості, сили і способів дій противника, бойова побудова війська; нерівномірний розподіл сил і засобів по фронту і глибині, сміливе виділення значної частини наявного складу армії в резерв, уміле його розташування і майстерне, несподіване для ворога введення в битву, що й визначило її результат.

Показником зрілого військового мистецтва руських воєначальників і водночас свідченням хоробрості, стійкості у бою і високого морального духу руських дружин і ополчення був швидкий, без жодної паузи, перехід від оборони до контрнаступу і неупинне переслідування відступаючого ворога аж до цілковитого його розгрому.

Куликовська битва лишила глибокий слід в історії нашої країни, в пам'яті народній. Літописи донесли до наших днів імена і описи подвигів як руських полководців, так і рядових воїнів, що героїчно билися з ворогом і віддали своє життя за незалежність Вітчизни — Пересвета, Ослябі, Юрія-шевця, Васюка-Сухоборця, Семена Бикова, Гриді Хрульця та інших.

Золотими літерами в історію нашої Батьківщини вписане ім'я Дмитрія Донського — полум'яного патріота, талановитого політика, мудрого державного діяча, вмілого полководця і хороброго воїна, який зумів об'єднати значну частину роздроблених руських князівств і очолити боротьбу народних мас за визволення від золотоординського іга. Образ Дмитрія Донського, як і образи інших великих предків, надихав радянських воїнів на боротьбу з фашистськими загарбниками в роки Великої Вітчизняної війни і назавжди залишиться у вдячній пам'яті нащадків.

Радянські люди глибоко шанують своє героїчне минуле. Яскравим свідченням цього є, зокрема, й відзначення 600-річчя Куликовської битви, яка стала одним з поворотних моментів в історії нашої Батьківщини.

В. Я. Петренко

БИТВА НА КУЛИКОВОМ ПОЛЕ 8 СЕНТЯБРЯ 1380 ГОДА

Резюме

В статье рассказывается о событиях, связанных с исторической Куликовской битвой. Значительное внимание уделено вопросам боевого и морального состояния русских и золотоординских войск, стратегии и тактики обеих сторон, анализу их планов ведения битвы, а также самого хода сражения, закончившегося полной победой русских войск.

Г. Л. ХОРОШКЕВИЧ (Москва)

ПОЛІТИЧНІ НАСЛІДКИ КУЛИКОВСЬКОЇ БИТВИ

У житті народів є події, значення яких не обмежується періодом, коли вони відбулися. До таких подій належить і Куликовська битва. Радянські історики неодноразово підкреслювали, що вона «була переломним моментом у боротьбі Русі за свою незалежність, в утворенні Російської централізованої держави»¹, «завдала непоправного удару по Золотій Орді»². В історичній літературі вказувалося також, що Куликовська битва мала велике значення для піднесення авторитету Північно-Східної Русі в очах населення західних і південно-західних руських (майбутніх білоруських і українських) земель та народів південнослов'янських країн.

Значно скромніше оцінюють Куликовську битву зарубіжні буржуазні вчені. Вони намагаються довести, що її вплив на міжнародне життя обмежувався стосунками між Руссю та Ордою. Так, на думку Б. Шпулера, це був лише «удар, який показав татарам, що вони могли зазнати поразки у відкритій битві»³.

Тим часом відомості, одержані радянськими дослідниками в повоєнний період на основі глибокого вивчення історії Русі та суміжних з нею земель і країн, дають підстави говорити про те, що Куликовська битва справила досить помітний вплив на економічні, політичні і культурні взаємовідносини між народами Східної Європи. Саме про це й піде мова в даній статті.

Перемога військ Дмитрія Донського на Куликовому полі стала своєрідним підсумком тривалого періоду економічних зрушень, що відбувалися на Русі в середині і другій половині XIV ст.⁴ Адже, за словами Ф. Енгельса, «ніщо так не залежить від економічних умов, як саме армія і флот. Озброєння, склад, організація, тактика і стратегія залежать насамперед від досягненого в даний момент ступеня виробництва і від засобів сполучення»⁵. Куликовська битва, а також передуючі їй битви на П'яні в 1377 р. та Вожі в 1378 р., які відбувалися на значній віддалі від Москви, показали, що господарству Русі були під силу такі складні завдання, як транспортування військ і зброї на далекі відстані, форсування значних водних перепон.

В результаті Куликовської битви та економічного зміцнення Північно-Східної Русі відбулися значні зрушення у характері русько-ординських відносин. Поступово одним з визначальних факторів у цій сфе-

¹ Черепнин Л. В. Образование Русского централизованного государства в XIV—XV веках. М., 1960, с. 622, 629.

² Тихомиров М. Н. Куликовская битва. — В кн.: Повести о Куликовской битве. М., 1959, с. 374.

³ Spuler B. Die Goldene Horde. Wiesbaden, 1965, S. 127.

⁴ Черепнин Л. В. Указ. соч., с. 149—454.

⁵ Енгельс Ф. Анти-Дюринг. — Маркс К. і Енгельс Ф. Твори, т. 20, с. 161.

рі стала торгівля. Так, відомо, що численні гості (купці) з Русі перебували у 1382 р. із «судами» і товарами в Булгарі⁶. Борг в Орду Дмитрій Донський платив через багатих гостей, причому не лише руських, а й ординських. Як і його безпосередні попередники, князь користувався кредитом, а отже, й довір'ям як надійний контрагент не тільки у руських гостей, а й у «бесермен»⁷, які позичали йому гроші в 1382 р. Цей борг не був, очевидно, погашений аж до 1389 р.⁸

У містах Північно-Східної Русі наприкінці XIV ст. дедалі частіше стали з'являтися гості з Орди. Порушення їх прав у Москві («істома») було приводом до нашествия Єдигея у 1408 р.⁹. Серед торговців і ремісників Московського князівства з'явилося чимало вихідців із Сходу і Півдня. У Москві, яка йшла шляхом економічного піднесення, охоче оселялися вірмени і татари¹⁰.

Відсунення ординських кочів'їв на південь створило передумови для зміцнення південно-західних (майбутніх українських) і північно-східних руських земель. Так, у 1406 р. в Москві з'явилися торговці зі Львова. В 1404 р. російські і українські купці рухалися через Київ, Браслав, Белгород на Константинополь¹¹.

Особливо великий вплив мала Куликовська битва на політичні відносини між самими руськими князівствами як особливими політичними утвореннями, на внутрішньоординські стосунки, відносини між Руссю та Ордою, Руссю і Великим князівством Литовським, на литовсько-ординські та русько-візантійські зв'язки.

Перемога на Куликовому полі сприяла не лише зміцненню єдиновладдя великого князя в Московському князівстві, а й зростанню престижу останнього серед інших руських князівств. «На великокнязівській території, — писав з цього приводу А. Н. Насонов, — міцно встановився погляд як на спадкові володіння московських князів»¹². Прискорився процес політичного об'єднання руських земель. Відразу ж після перемоги на Дону московські намісники з'явилися в Рязані (щоправда, не надовго, лише на один рік)¹³. У 1385 р. в результаті невдалого походу рязанського князя на Москву було укладено московсько-рязанський «вічний мир»¹⁴, скріплений шлюбом дочки Дмитрія Донського — Софії із сином рязанського князя Федором. Наступний договір 1402 р. обмежував права рязанського князя на встановлення зносин з Литовським

⁶ Полное собрание русских летописей (далее — ПСРЛ), Пг., 1922. Т. XV, ч. 1, с. 143; Т. XVIII. СПб., 1913, с. 131; Л., 1925; Т. IV, ч. 1, вып. 2, с. 327.

⁷ На жаль, важко визначити, хто з татар був кредитором Дмитрія Донського — жителі Булгара чи Сарая?

⁸ Духовные и договорные грамоты великих и удельных князей XIV—XVI вв. далее — ДДГ). М. — Л., 1950, № 11, с. 31. 25. III. 1389 г. Гроші в Орді Дмитрій позичав і раніше (ПСРЛ, т. XV, вып. 1, стб. 98. 1371 г.), але тоді його кредитори самі приїздили на Русь стягувати борг.

⁹ ПСРЛ, т. IV, ч. 1, вып. 2, с. 406.

¹⁰ У 1390 р. пожежа в Москві на посаді за містом розпочалася від будинку Аврама — «срмнина» (вірменина). (ПСРЛ, т. XV, ч. 1, с. 158; т. XVIII, с. 140). Добре відомий був у Москві будинок Тютрюма — християнина, очевидно, татарського походження (ПСРЛ, т. XVIII, с. 151. Див. також: Саблуков Г. С. Очерк внутреннего состояния Кипчакского царства. Изд. 2-е. Казань, 1895, с. 26; Балод Ф. В. Старый и Новый Сарай — столицы Золотой Орды. Казань, 1923). Крім того, на Русь приїздили й вихідці з ординської знаті, які в ході феодалічних чвар втрачали своє становище в Орді (ПСРЛ, т. VIII, СПб., 1859, с. 64).

¹¹ Мишко Д. І. Українсько-російські зв'язки в XIV—XVI ст. К., 1958; Pomniki dziejów Lwowa, t. II, № 106, 116, 137, 202; Сахаров И. П. Путешествия по святой земле. СПб., 1839, ч. II, с. 34—35.

¹² Насонов А. Н. Монголы и Русь (Из истории татарской политики на Руси). М. — Л., 1940, с. 135. Див. також: Черепнин Л. В. Указ соч., с. 651.

¹³ ПСРЛ, т. XV, ч. 1, стб. 141; т. XVIII, с. 130; т. IV, ч. 1, вып. 2, с. 324.

¹⁴ ПСРЛ, т. XV, ч. 1, с. 151.

князівством та Ордою, сусідніми руськими князівствами і навіть з власними уділами¹⁵. Однак до приєднання Рязанського князівства пройшло ще більше ста років.

Визнаний керівник антиординського руху великий князь московський, використавши сприятливу зовнішньополітичну обстановку, добився ліквідації Нижегородського князівства¹⁶.

Надзвичайно великі наслідки мала Куликовська битва і для політичного розвитку Орди. Удар, якого вона зазнала у 1380 р., поклав початок розпаду цього політичного конгломерату, підбивши водночас підсумок процесу феодального дроблення і усобиць, що тривали в Орді протягом чверті століття. Незважаючи на те, що розгром Мамає і загибель його оточення полегшили зміцнення влади Тохтамиша, останньому вже не вдалося повністю підкорити собі території на захід від Волги¹⁷. «Краєземні» татари, очевидно, користувалися певною самостійністю. Судячи за вмістом скаргів, дещо ослабили й економічні зв'язки цих територій із східною частиною Орди.

Послабленням Орди після Куликовської битви поспішила скористатися генуезька колонія в Криму — Кафа. Восени 1380 р. було укладено попередню угоду її консула Джанное дель Боско — повноважного представника «великої комуні» Генуї — з Джеркасою — правителем Солхата, який діяв від імені хана. Згідно з цією угодою Південний берег Криму від Чембало (Балаклави) до Солдайї (Судака), включаючи 18 сіл, втрачених Кафою під час правління Мамає, знову повертався генуезькій колонії. 23 лютого 1381 р. угода була затверджена Єліасбеєм, сином Котлабуги, і набрала чинності¹⁸. Татари тимчасово втратили право проживати на території Південного берега Криму. Консул Кафи став титулуватися консулом усієї Хазарії (так називали цей район італійці), а її жителі дістали підтвердження права вільної торгівлі на ординських територіях. Договори включали й політичну умову: генуезці зобов'язувалися не приймати у місті та замках, що їм належали, ворогів «імператора» (хана) і «тих, хто відвертає своє обличчя від імператора»¹⁹.

Договори 1380—1381 рр., підтверджені в 1387 р.²⁰, послаблювали вплив ординців і сприяли зміцненню становища генуезької колонії в Криму, а водночас — успішному розвитку торгівлі між нею та Руссю, що тривала аж до 1475 р., тобто до переходу Кафи під владу Османської імперії²¹.

¹⁵ ДДГ, № 19, с. 52—55. XI. 1402 г. Детальніше про це див.: Черепнин Л. В. Русские феодальные архивы XIV—XV ввек. М.—Л., 1948. Ч. 1. с. 83—84.

¹⁶ Детальніше про це див.: Черепнин Л. В. Образование Русского централизованного государства..., с. 663—673.

¹⁷ Це не залишилося непоміченим на Русі. Якщо державне утворення, на чолі якого стояв Мамай, називалося Ордою або Мамаєвою Ордою, що протиставлялася орді Карач, Амуратовій орді, а сам Мамай носив титул «ординського князя», то Тохтамиша руські літописці в 1380—1381 рр. називають «волзьким ханом», а його Орду — Волзьким царством. Детальніше про руські найменування Орди див.: Федоров-Давидов Г. А. Кочевая Орда в улусе Джучи. — Вестник МГУ, 1970, № 5, с. 75—86.

¹⁸ Desimoni C. Trattato dei genovesi col Chan dei tartari nel 1380—1381, scritto in lingua volgare. — Archivio storico italiano. Firenze, 1884. Т. XX, s. 4, p. 162—165. Див. також: Васильєвскій В. В. Житие св. Стефана Сурожского. — Журнал Министерства народного просвещения, ч. 263. СПб., 1889, с. 147.

¹⁹ У зв'язку з цим стає зрозумілим повідомлення літописців про смерть Мамає в Кафі. ПСРЛ, т. IV, ч. 1, вып. 2. с. 83. Див. також: Vasiliev A. A. The Goths in the Crimea. Cambridge, Massachusetts, 1936, p. 177—182.

²⁰ Sacy S. de. Pièces diplomatiques tirées des archives de la Republique de Gènes. — Notices et extraits des manuscrits de la Bibliothèque du Roi. Paris, 1827. Т. XI, p. 62—64.

²¹ Тихомиров М. Н. Средневековая Москва в XIV—XV веках. М., 1957, с. 125—126; Якобсон А. А. Крым в средние века. М., 1973.

Найбільш важливою сферою впливу Куликовської битви були русько-ординські відносини. На жаль, межі цього впливу визначити важко, оскільки нашествя на Москву нового хана Тохтамиша у 1382 р. частково перекреслило результати перемоги руських дружин на Доні.

У зв'язку з цим у дореволюційній історичній літературі побутувала думка, що після Куликовської битви в русько-ординських відносинах не відбулося ніякого перелому²². Радянські історики, навпаки, неодноразово підкреслювали, що ці відносини вже не тільки не повернулися до попереднього рівня, а й зазнали великих змін. Так, М. М. Тихомиров писав, що «після Куликовської битви татари осмілювалися нападати на руські землі, здійснюючи лише несподівані набіги», а «ханські ярлики на велике княжіння... стали майже фікцією», «данина... набрала характеру відкупу від грабіжницьких нападів»²³.

Нині на основі нововведених у науковий обіг матеріалів можна зробити ряд нових доповнень у попередні висновки. Серед проблем, пов'язаних з русько-ординськими відносинами, виділяється питання про території, що були підвладні Орді і Русі. Якщо напередодні Куликовської битви кочів'я Мамаєвої Орди розташовувалися безпосередньо поблизу кордонів Рязанського князівства²⁴, а ординці заходили у верхів'я Дону (де межують нинішні Орловська, Тульська та Воронежська області)²⁵, то після 1380 р. території, підвладні Орді, відсунулися на південь. Про це свідчать як матеріали скарбів, так і писемні джерела.

Митрополит Пимин у 1389 р. зустрів татар лише на другий день після того, як проминув Медведицю (тобто подолав не менше 100—140 км униз від її гирла)²⁶. Якщо слідом за М. М. Тихомировим вважати, що Чюр-Михайлов був крайнім пунктом Рязанської землі на південному заході, то, отже, кордон її проходив не менш як за 60—70 км на південь від цього міста. Куликовська битва, що відбулася на ординській території, справила істотний вплив на співвідношення руських і ординських сил у цьому районі. Колишні «татарські» землі, що межували з Рязанським князівством, поступово перетворювалися в Поле²⁷, відоме з джерел другої половини XVI ст. як Дике поле²⁸. Уже Пимина та його

²² Пресняков Е. А. Образование Великорусского государства. Пг., 1918, с. 323.

²³ Тихомиров М. Н. Куликовская битва, с. 374. Зміна характеру ординських набігів, основною умовою успіху яких у XV ст. стали несподіваність і швидкість, відзначали й раніше (Иловайский Д. История Рязанского княжества. М., 1858, с. 178—179).

²⁴ Проїшовши Рязанську землю, Митяй у 1379 р. прибув «в Орду, в места полоческая и в пределы татарския» (ПСРЛ, т. XV, ч. 1, стб. 129; т. IV, ч. 1, вып. 2, с. 484).

²⁵ Насонов А. Н. Указ. соч., с. 124, прим. 4.

²⁶ ПСРЛ, М., 1965. Т. XI, с. 95—96. Мандрівники проминули Дон за 30 днів. Шлях від Воронежа до Азова, тобто 1474 км (див.: Кудряшов К. В. Половецкая степь. М., 1948, с. 160), вони подолали за 17 днів із швидкістю 85,5 км, а від Воронежа до Медведиці — 620 км — за 7 днів із швидкістю 90 км. Коли допустити навіть, що швидкість у верхній течії Дону з різних причин була нижчою, то виявиться, що мандрівники вийшли на Дон за 70 км від його витоку.

²⁷ ДДГ, № 10, 16, 19, с. 29, 44, 54. 1382, 1401, 1402 гг. ПСРЛ. М.,—Л., 1962, Т. 27, с. 116. 1450—1451 гг.

²⁸ Дещо інакше уявляють виникнення Дикого поля польські історики, які пов'язують його з переходом Брянська, Києва та прилеглих земель аж до р. Ворскли до складу Литовського князівства (1357—1358). Zdań M. Stosunki litowsko-tatarskie za czasów Witolda.— W ks.: Litwy-Ateneum wilenskie, 1930, s. 579; Spuler B. Op. cit., s. 278. Про місцезнаходження Дикого поля між Рязанською, Сіверською та верхньохолмськими землями див.: Сыроечковский В. Е. Пути и условия сношений Москвы с Крымом на рубеже XVI века.— Известия АН СССР, VII серия, отделение общественных наук. Л., 1932, № 3, с. 200; Некрасов А. И. Очерки по истории Рязанского края.— Журнал Министерства народного просвещения. 1914, ч. IV, с. 273.

супутників вразила пустинність і занедбаність місць, що лежали на їх шляху до Азова.

Пам'ять про відступ ординських кочів'їв на південь зберігалася аж до кінця XVII ст. Про запустіння поселень Мамає після його розгрому на Куликовому полі в народі пам'ятали навіть у 1681 р.²⁹

Отже, одним з результатів перемоги руських військ під керівництвом Дмитрія Донського над ордами Мамає було виникнення смуги нейтральних земель — Поля, яке спочатку називалося Татарським³⁰, а пізніше — Диким. Ця смуга зазнавала частих наїздів татар і була небезпечною для російських людей ще протягом століть після Куликовської битви, оскільки, наприклад, наприкінці XV ст. Орда «летовала» між Доном і Дніпром³¹. Виникнення нейтральної смуги створило передумови для дальшого розширення території Рязанського і Московського князівств на південь. Верхів'я Дону наприкінці XV ст. стали рязанськими володіннями. Басейном р. Мечі спільно володіли рязанський князь і князь всея Русі Іван III³².

Перемога на Куликовому полі закріпила результати битви 1362 р. на Синіх водах (тобто вигнання ординців з Правобережної України, районів Переяслава, Києва, Волині, Поділля, що перейшли до складу Великого князівства Литовського). «Визволені степи, — як правильно зазначив Д. І. Мишко, — почали освоюватися переселенцями з російських та українських земель». У районах південної Переяславщини і Київщини засновувалися нові поселення, жителі відроджували культуру землеробства³³. На кінець XIV ст., на думку В. Є. Сыроечкова, відноситься виникнення торговельного шляху по р. Дон³⁴, названого в XV ст. кримським ханом Менглі-Гіреєм «мирним шляхом»³⁵.

Інша важлива проблема русько-ординських відносин була пов'язана з даниною. Як відомо, за 6 років до Куликовської битви Московське князівство припинило її сплату в Орду. Очевидно, це питання не стояло й у перші роки після битви³⁶. Лише після походу Тохтамиша, коли Михайло Тверський знову виступив претендентом на велике князівство³⁷, син Дмитрія Донського — Василь змушений був відправитися в Орду, де його «прия царь в 8000 серебра». Ця сума, або ж частина її, була одержана від руських і «бесерменських» гостей, і аж до 1389 р., а можливо, й довше, над великокнязівською казною тяжів борг³⁸. «Дань великая тяжкая по всему княженію великому, всякому

²⁹ Статейный список Тяпкина и Зотова. — Записки Одесского общества истории и древностей. Одесса, 1850, Т. II, отд. 2 и 3, с. 574.

³⁰ Памятники дипломатических сношений с державами иностранными. СПб., 1851. Т. I, стб. 7. 1488 г.

³¹ Сыроечковский В. Е. Указ. соч., с. 202.

³² ДДГ, № 76, 84, с. 285, 333. 9. VI. 1483 г.; 19 VIII. 1496 г.

³³ Мишко Д. І. Назв. праця, с. 39.

³⁴ Сыроечковский В. Е. Указ. соч., с. 201. Першим скористався цим шляхом через 9 років після Куликовської битви митрополит Пимин (Веневитинов М. А. По поводу 500-летия первого русского путешествия по Дону.— Древности. Труды Московского археологического общества, т. XIV, М., 1899).

³⁵ Сборник Русского исторического общества. СПб., 1884, Т. 41, № 29, с. 111, V. 1491.

³⁶ У 1381 р. були відправлені кілічеї «со многими дары» (ПСРЛ, т. XV, вып. 1, стб. 141). Втім, можливість виплати данини не виключалась. Недарма в договірну грамоту з рязанським князем Олегом було включено умову: «А с татары аже будет князю великому Дмитрию мир... или данье, ино и князю великому Олгу мир или данье с одного со князем с великим з Дмитрием» (ДДГ, № 10, с. 30. 1382 г. За А. А. Зиминим — 1381 р. Див.: А. А. Зимин. О хронологии духовных и договорных грамот великих и удельных князей XIV—XV вв.— Проблемы источниковедения, вып. VI. М., 1958, с. 275—324. Далі в дужках наводиться датування А. А. Зиміна).

³⁷ Пресняков А. Е. Указ. соч., с. 327—328.

³⁸ Питання про сплату цього боргу регулювалося угодою Дмитрія з Володимиром Андрійовичем (ДДГ, № 11, с. 31. 25.III. 1389 г.).

без отдатка, с всякие деревни по полтине», як і сплата новгородцями «чорного бору»³⁹, що викликала серед них невдоволення і похід Дмитрія Донського на Новгород у 1386 р. (його результатом було стягнення московським князем штрафу у 8000 крб.), не привели до ліквідації заборгованості. Тривалість строків погашення боргу наводить на думку, що вихід* в Орду сплачувався не кожного року. Судячи з ярлика Єдигея, наведеному в літопису під 1408 р., данина, збирання якої було оголошено в 1384 р., взагалі не надійшла в Орду. Єдигей запитував сина Дмитрія — Василя I: «А что еси имал в твоей дръжаве со всякого улуса с двои сох рубль, и паки серебро где ся девать?»⁴⁰. Ні перебування Василя в Орді як заложника (звідти він утік у 1396 р.), ні приїзд на Русь, у Владимир, «люта посла, именем Адаша»⁴¹ не привели до погашення боргу купцям і данини Орді.

З великими витратами було пов'язане приєднання до Московських володінь Нижегородського князівства. За це під час перебування Василя в Орді у Тохтамиша «татарове взяша злато и серебро многое и дары великие»⁴². Багаті подарунки одержали в цей час татари і на Русі, що й викликало посилення антиординського руху⁴³. Крім того, московський князь зобов'язався сплатити в Орду борг Нижнього Новгорода в сумі 3500 крб., який, однак, лишався непогашеним аж до 1401 р.⁴⁴. Невідомо, чи платило Московське князівство «вину» після відновлення активної політики на сході, коли в 1395 р. було здійснено перший після Куликовської битви далекий і тривалий (3 місяці) похід на Болгари, Жокотин, Казань та інші міста. Як зазначається в літопису, ніхто до середини XV ст. «не помнить толь далеча воева Русь Тотарьскую землю»⁴⁵. Можливість сплати подібної «вини» передбачалася угодою Василя Дмитровича з тверським князем Михайлом Олександровичем: «А что есмя воевал со царем, а положит на нас в том царь вину, и тебе, брате, в том нам не дати ничего, ни твоим детем, ни твоим внучатом, а в том нам самим ведатися»⁴⁶. Згадка про дітей і навіть внучат, звільнення яких від сплати «вини» було занесено в договір князів, стане зрозумілою лише в тому випадку, коли допустити, що виплата «вини», так само, як і «виходу», розтягувалася на кілька років, а можливо, навіть десятиліть. Про нерегулярність сплати данини красномовно свідчать слова з духовної Володимира Андрійовича «а выйдет дань великого князя ко Орде дати...»⁴⁷, що вказують на випадковість цієї події. Щоправда, їх можна тлумачити й інакше, а саме: в момент написання духовної, у 1401—1402 рр. (на думку Л. В. Черепніна) чи в 1406—1408 рр. (як вважає А. А. Зимін), данина не виплачувалася. Справді, як свідчать духовні та договірні грамоти, з 1393 р. по 1408 р. Русь всіляко ухилялася від сплати виходу в Орду. В цьому зв'язку стають зрозумілими докори Єдигея в 1408 р. з приводу того, що з часу приходу до влади Темір Кутлуга ні сам московський князь, ні його брати та бояри (як «старейшие», так і «меньшие») не бували в Орді, а Василій обмежувався щорічним відправленням «жалоб и жалобных

³⁹ ПСРЛ, т. XV, ч. 1, стб. 149; т. XVIII, с. 135.

* Вихід ординський — данина, яку руські князі платили монголо-татарам.

⁴⁰ ПСРЛ, т. IV, ч. 1, вып. 2, с. 407.

⁴¹ ПСРЛ, т. XV, вып. 1, стб. 149.

⁴² Там же, стб. 162.

⁴³ Черепнин Л. В. Образование Русского централизованного государства..., с. 650.

⁴⁴ ДДГ, № 16, с. 44.

⁴⁵ ПСРЛ, т. IV, ч. 1, вып. 2, с. 380.

⁴⁶ ДДГ, № 15, с. 41. 1396 г. (1396—1400 гг.).

⁴⁷ Там же, № 17, с. 48.

грамот», що «ся улус истомил, выхода взяти не на чемь»⁴⁸. Якщо слова з ярлика Єдигея відображають справжній стан речей, то можна зробити висновок, що через 11 років після походу Тохтамиша і через 13 років після перемоги на Дону Московське князівство повернулося до тієї самої політики в галузі фінансових відносин з Ордою, яку воно проводило напередодні Куликовської битви. Якщо в загальній формі правильним є твердження Йоганна Шільтбергера про те, що «королівство Росії... платить данину татарському королю»⁴⁹, то конкретно протягом 15 років вихід в Орду не надходив. Потрібний був новий похід Єдигея, щоб на деякий час відновити данинські відносини⁵⁰. Створюється враження, що протягом першого п'ятдесятиріччя після Куликовської битви вихід в Орду виплачувався, швидше за все, як штраф за затримку данини в роки, які передували тому чи іншому каральному походу ординців.

Духовні і договірні грамоти руських князів по-різному визначають розміри виходу. Загальна кількість данини в 1389 р. дорівнювала 5000 крб.⁵¹, що на той час становило величезну суму. У 1393 р. її розміри були збільшені до 7000 крб. за рахунок приєднаних до Московського князівства Нижнього Новгорода і Городця⁵².

В результаті активної політики, що її проводило Московське князівство, поступово скорочувалася кількість князів і князівств, які мали право безпосередніх зносин з Ордою⁵³. Відповідно зменшувалася й роль ярликів, що видавалися в Орді (а з 70-х років XV ст. в Ордах^{53-а}) тому чи іншому князю на княжіння. Водночас падав і ступінь участі ординських властей у внутрішньому житті Русі. Цей процес став особливо відчутним після феодальної війни 30-х — 50-х років XV ст. Саме тоді були конфісковані «старі ярлики на Суздаль, Нижній Новгород, Городец і на все новгородське княжіння»⁵⁴.

Отже, розвиток русько-ординських відносин після 1380 р. йшов у тому самому напрямі, що й напередодні Куликовської битви. Перемога руських військ на Дону створила умови для дальшого освоєння південних районів, що межували з Московським і Рязанським князівствами. Московське князівство використовувало всі можливості, щоб не платити виходу в Орду.

Перемога на Куликовому полі стала результатом спільної боротьби російського, українського та білоруського народів, які в той час перебували в стадії формування з єдиної давньоруської народності і яких об'єднували спільні історичні традиції. Так, пам'ятка XV ст. — «Сказання про Мамаєве побоїще» — приписує полоцькому князю Андрію Ольгердовичу честь висунути пропозицію переправитися на протилежний берег Дону, що належав Орді, і дати противнику бій на його території. Виходець з Волині Дмитро Боброк змальовується у цій же пам'ятці як досвідчений воєначальник, що поряд з Володимиром Андрійовичем очолював руські дружини.

⁴⁸ ПСРЛ, т. IV, ч. 1, вып. 2, с. 407.

⁴⁹ Путешествие Ивана Шильтбергера по Европе, Азии и Африке с 1394 по 1427 год. Пер. с нем. Ф. Брун. Одесса, 1866, с. 60. У повідомленні іноземця звертає увагу той факт, що як підданий, так і його пан мають однакові титули. Це свідчить про високий престиж руського князя.

⁵⁰ З однієї Москви Єдигей одержав «окупа» 3 тис. крб. (Новгородская первая летопись старшего и младшего изводов. М.—Л., 1950, с. 400).

⁵¹ ДДГ, № 11, с. 31; № 13, с. 38. 1389 г., 1390 г.

⁵² Там же, № 16, с. 44.

⁵³ Аж до втрати незалежності ці права зберігали Тверська і Рязанська землі, які самостійно платили вихід в Орду (ДДГ, № 63, 79, 84, с. 203, 297, 333, 338).

^{53-а} Там же, № 69, 72, с. 231, 254. 1473 г., 1481 г. и др.

⁵⁴ Там же, № 52, с. 157. 1448—1449 гг.

Куликовська битва сприяла зростанню авторитету Московського князівства як опори в боротьбі проти ординського іга і тим самим — зміцненню зв'язків народів колишньої Давньоруської держави. Спільна участь у битві посилила почуття їх національної єдності. Русини південно-західних та русаки північно-східних районів колишньої Давньоруської держави майже в рівній мірі користувалися плодами перемоги на Куликовому полі, досягнутої їх спільними зусиллями.

Пам'ятки Куликовського циклу, особливо «Сказання про Мамаєве побоїще», проникнуте духом східнослов'янської єдності, ввійшли в XVII ст. до складу «Синопису»⁵⁵, який, прославляючи мужність і дружбу російського, українського і білоруського народів, протягом тривалого часу сприяв формуванню їх національної самосвідомості, запалював на боротьбу проти іноземних поневолювачів. Наприкінці XV ст. ім'я Дмитрія Донського було занесено в синодик Києво-Печерського монастиря поряд з такими загальнослов'янськими східнослов'янськими святими, як Володимир Красне Сонечко⁵⁶. Це свідчило про визнання на Україні великої ролі московського князя у боротьбі проти ординського іга.

Ще однією важливою сферою міжнародного впливу Куликовської битви були русько- (точніше, московсько-) литовсько-польські відносини.

Незабаром після перемоги руських військ на Дону, у листопаді 1381 — червні 1382 рр., великий князь литовський уклав з Дмитрієм Івановичем договір про встановлення кордонів між двома державами по р. Осуга — правій притоці Волги, що впадала у неї вище Зубцова⁵⁷. Врегулювання московсько-литовських прикордонних відносин було результатом змін у міжнародній обстановці, викликаних Куликовською битвою.

Після вбивства в 1382 р. Кейстута — наймогутнішого суперника литовського князя Ягайла — останній спільно із своїми прибічниками Корибутом та Скиргайлом у пошуках надійного союзника розпочали переговори з московським князем Дмитрієм Івановичем⁵⁸. Л. В. Черепнін звернув увагу на те, що в опису архіву Посольського приказу за 1626 р. зберігся виклад умов однієї з угод⁵⁹. Договір Дмитрія і Володимира з Ягайлом, Скиргайлом і Корибутом в цьому опису помилково датований 6902 (1394) р. Л. В. Черепнін відносить його, як і угоду Уляни (матері Ягайла) з Дмитрієм, до 1384 р.

Зміст договору з трьома литовськими князями викладено в опису з загальної формі, «как они докончали и целовали крест великому князю Дмитрею Ивановичу и брату ево князю Володимеру Ондреевичу и их детем», але в чому саме цілували хрест, невідомо. Більш детально сказано про угоду Дмитрія з Уляною: «О женитве великого князя Ягайла Ольгердовича, женится ему у великого князя Дмитрея Ивановича на дочери.., а ему великому князю Ягайлу быти в их воли и креститися в православную веру і крестьянство свое объявити во все люди»⁶⁰. На основі опису важко судити, чи була в «колективній» угоді умова про пере-

⁵⁵ Пештич С. Л. «Синопис» как историческое произведение. — Труды Отделения древней русской литературы (далее — ТОДРЛ), т. XV, М. — Л., 1958.

⁵⁶ Голубов С. Помяник Киево-Печерского монастыря. — Чтения в обществе истории Нестора-летописца, вып. III. К., 1892, с. 30.

⁵⁷ ДДГ, № 53, 83, с. 161, 330. 1449 г., 1494 г. Встановлені цим договором кордони зберігалися протягом усього XV ст.

⁵⁸ Незадовго до цих переговорів, у 1382 р., Ягайло, Корибут і Скиргайло уклали договори з Тевтонським і Лівонським орденами, які, однак, не врегулювали відносин між Литвою та цими орденами.

⁵⁹ Опись архива Посольского приказа 1626 года (далее — ОАПП), вып. 1, М., 1977, с. 35. (Liv.- Est- und Curländisches urkundenbuch. Reval, 1857, Ed. III, N 1184—1186).

⁶⁰ Там же, с. 34—35.

хід Ягайла в християнство, чи вона містилася лише в договорі Дмитрія Івановича з матір'ю литовського князя. Однак сам факт виникнення подібного проекту — безсумнівне свідчення підвищення міжнародного престижу Московського князівства⁶¹.

В умовах угоди Дмитрія з Уляною для Ягайла таїлася загроза з переходом у православ'я втратити свою самостійну роль. До того ж союз із Московським князівством не міг повністю гарантувати незалежність Литви від Орденів, на що були спрямовані головні зусилля Ягайла. Це, а також пропольські симпатії його оточення привело до шлюбу литовського князя із спадкоємицею польського трону, до невдачі союзу з Москвою⁶².

Про зростання міжнародного авторитету Московського князівства в результаті Куликовської битви свідчить і шлюб внучки Дмитрія Івановича Донського — Анни із спадкоємцем візантійського престолу Іоанном (1411 р.). Ця акція показала прагнення візантійського імператора Мануїла заручитися підтримкою сильного північно-східного сусіда в умовах небезпеки, що загрожувала з боку османської держави⁶³.

Досить активні зв'язки підтримував з Руссю після Куликовської битви і константинопольський патріарх, представницькі посольства якого неодноразово бували у Москві наприкінці XIV — на початку XV ст. У 1388 р. її відвідав трапезундський митрополит Феогност «милостині ради», а через два роки на Русь прибули два митрополити — адріанопольський і гаянський⁶⁴. У 1398 р. константинопольський патріарх і візантійський імператор просили у Василя Дмитровича підтримки у боротьбі проти османського наступу і одержували від нього матеріальну допомогу⁶⁵. Таким чином, уже на кінець XIV ст. церковні ієрархи Малої Азії і Південно-Східної Європи, а також візантійський імператор розглядали Русь як могутню і економічно розвинуту державу.

До цього ж часу належать відомості про встановлення зв'язків між Московським князівством і Грузією. Список із «записи иверской великого князя Дмитрия Ивановича» аж до 1626 р. зберігався у Посольському приказі⁶⁶. На жаль, зараз важко сказати, яким був характер цього документа і коли він з'явився. Судячи з терміна «запись», який укладачі опису вживали, як правило, для поручних і цілувальних грамот, це не була договірна грамота, хоч повної впевненості в цьому й немає. Невідомо також, чи стосувався цей документ якихось контактів між московським князем та Іверським монастирем на Афоні, чи він відображав безпосередні зв'язки Русі з Грузією. На користь другого припущення говорять слова з літературних пам'яток Куликовського циклу про те, що відгомін славної перемоги на Дону досяг Залізних воріт⁶⁷ (так, на думку Ю. К. Бегунова та В. А. Кучкіна, в російських писемних джерелах XV ст. називалася Дар'яльська ущелина)⁶⁸. Коли ж

⁶¹ Черепнин Л. В. Русские феодальные архивы..., ч. I, с. 51; его же. Обращение Русского централизованного государства..., с. 651.

⁶² Kuczyński St. M. Rozbiór krytyczny roku 1385 "Dziejów polskich" Jana Długosza. — Studia źródłoznawcze, t. III. Poznań, 1958, s. 220—221.

⁶³ ПСРЛ, т. IV, ч. I, вып. 2, с. 411.

⁶⁴ ПСРЛ, т. XV, вып. 1, стб. 155, 158.

⁶⁵ ПСРЛ, т. VIII, с. 71.

⁶⁶ ОАП, вып. 1, с. 35.

⁶⁷ Слово о полку Игореве и памятники Куликова цикла. Л., 1966, с. 538, 543, 549—550.

⁶⁸ Бегунов Ю. К. Древнерусское описание Дербента и Ширвана. — ТОДРЛ, XXI. М.—Л., 1965; с. 126—131; Кучкин В. А. Где искать ясный город Тютяков? — Известия Североосетинского научно-исследовательского института, т. XXV, история. Орджоникидзе, 1966, с. 182. «Книга Большому чертежу» початку XVII ст. також ідентифікує Дербент, Залізні ворота і Дар'яльську ущелину (Темір-Капи) (Книга Большому чертежу. М.—Л., 1950, с. 50, 89, 146—147).

Залізні ворота, згадувані у «Задонщині», локалізували в середній течії Дунаю, тоді більш достовірно буде здаватися версія про зв'язки з Іверським монастирем. На можливість зв'язків Москви безпосередньо з Грузією вказує, зокрема, й літописне повідомлення про те, що до складу війська Мамає входили і яси (черкеси). Підтримка ясами Мамає могла або ж бути зумовленою, або ж зумовити встановлення московсько-грузинських контактів.

Перемога на Дону створила фундамент для розвитку русько-південнослов'янських культурних зв'язків, які наприкінці XIV — на початку XV ст. досягли одного із своїх кульмінаційних моментів⁶⁹. Руським людям був близьким культ воїнів-мучеників, виразно помітний у творчості сербських майстрів, які працювали на Русі у цей період⁷⁰.

Звістка про перемогу східнослов'янського воїнства над ординськими полчищами поширилася й серед південних слов'ян. Про популярність у південнослов'янського населення «Сказання про Мамаєве побоїще» свідчить примірник цієї пам'ятки, що зберігся в Хіландарському монастирі⁷¹.

Звичайно, міжнародне значення Куликовської битви не обмежується розглянутими вище аспектами. Вивчення її впливу на долю народів Східної Європи буде тривати й далі. Адже ця битва була поворотним моментом у формуванні Російської держави. Вона закріпила за Московським князівством роль центру, навколо якого згуртовувалися антиординські сили; високо піднесла його престиж на міжнародній арені; створила базу для економічного зміцнення земель колишньої Давньоруської держави, полегшивши їм умови для розвитку торговельних зв'язків як між собою, так і з сусідніми країнами, і, зрештою, підготувала ґрунт для возз'єднання в майбутньому всіх давньоруських земель, у тому числі й України, у єдиній Російській централізованій державі.

Перемога на Дону мала величезне значення для зміцнення національної самосвідомості східнослов'янських народів, що формувалися. Це дало змогу Московському князівству швидко оправитися від удару, завданого йому незабаром після Куликовської битви походом Тохтамиша, знову відновити активну політику щодо Орди (зокрема, й воєнними засобами) і в 1480 р. одержати «светлую победу бес крови»⁷² на р. Угрі, що назавжди покінчила з ординським ігом на Русі.

А. Л. Хорошкевич

ПОЛИТИЧЕСКИЕ ПОСЛЕДСТВИЯ КУЛИКОВСКОЙ БИТВЫ

Резюме

В статье раскрыты политические последствия Куликовской битвы. При этом наибольшее внимание уделено ее влиянию на развитие отношений между самими русскими княжествами как особыми политическими образованиями, на процессы, происходящие в Орде, на отношения между Русью и Ордой, Русью и Великим княжеством Литовским, а также на ряд других аспектов международной жизни конца XIV—XV вв.

⁶⁹ Дмитриев Л. А. Роль и значение митрополита Киприана в истории древнерусской литературы. — ТОДРЛ, т. XIX. М.—Л., 1963, с. 215—254. Мошин В. О. периодизации русско-южнославянских связей X—XV вв. — Там же, с. 28—106.

⁷⁰ Лазарев В. Н. Ковалевская роспись и проблема южнославянских связей в русской живописи XIV в. — Ежегодник Института истории искусств АН СССР, 1957. М., 1958, с. 263—276.

⁷¹ Повести о Куликовской битве, с. 507.

⁷² ПСРЛ. СПб., 1908. Т. XXI, ч. 2, с. 564.

500-річчя падіння золотоординського іґа

Н. С. РАШБА (Харків)

ПОВАЛЕННЯ МОНГОЛО-ТАТАРСЬКОГО ПАНУВАННЯ В 1480 р.

Перемога руських військ, очолюваних Дмитрієм Донським, на Куликовому полі в 1380 р. була знаменною подією в історії східних слов'ян. Вона показала, що Золота Орда вже не є непереможною, хоч до повного визволення руських земель від багатовікового ярма монголо-татарських ханів та їх нащадків пройшло ще ціле століття. Після розпаду Золотої Орди її складові частини — Казанське і Кримське ханства, Велика Орда — були ще настільки сильними, що в 1447 р. навіть великий князь московський Василій II потрапив у полон до одного з ханів. Остаточна перемога над монголо-татарами була підготовлена московськими князями Василієм II та Іваном III, які зуміли не лише об'єднати навколо Москви значну частину руських земель, а й залучити на свій бік деяких татарських мурз, які разом з підданими вірно служили їм і боролися проти ханів Казані і Великої Орди.

З самого початку правління Івана III виникла реальна небезпека об'єднання всіх «уламків» Золотої Орди. У 1465 р. владу у Великій Орді захопив хан Ахмат. Він двічі виганяв з Криму хана Менглі-Гірея і замінював його своїми ставлениками. Водночас султан Османської імперії Мехмед II намагався підкорити Ахмата. З цією метою він докладно повідомляв хану Великої Орди про власні успіхи у боротьбі з молдавським господарем Стефаном, закликав Ахмата відновити давній союз та обмінятися посольствами¹. Але, лицемерно пропонуючи хану встановити дружні відносини, Мехмед II у той же час замінив його ставленика в Криму Менглі-Гіреем, щоб таким чином перешкодити розширенню володінь Великої Орди, оскільки вважав за краще мати справу з кількома васалами, ніж з відродженою Золотою Ордою. Важко з'ясувати, якими були відносини Ахмата з Астраханським ханством, де правив його племінник Касим, а також Казанським і Сибірським, але й без їх допомоги він міг зібрати величезні сили в степах між Волгою і Доном для здійснення набігів на чужі території. Так, до початку 70-х років Ахмат розгромив узбецького хана Шайххайдара². Відомості про чисельність Великої Орди дуже приблизні. Зокрема, італійський дипломат І. Барбаро твердив, що вона дорівнювала 300 тис. чол., але додавав, що перевірити цю цифру немає можливості³. Очевидно, в джерелах, з яких він взяв дані, вказувалася лише кількість озброєних чоловіків,

¹ Смирнов В. Д. Крымское ханство до начала XVIII в. СПб., 1887, с. 272.

² Березин Н. И. Библиотека восточных историков. Казань, 1851. Т. I, с. 63.

³ Барбаро и Контарини о России. Л., 1971, с. 146.

що відповідало числу воїнів (близько 100 тис.) в армії Ахмата, що рушила на Русь⁴.

Хан вважав свої сили цілком достатніми для того, щоб змусити Івана III знову платити Орді данину. У 1468 р. він напав на Переяславль Рязанський, однак шестиденна облога міста закінчилася безрезультатно, і вороги відступили. У 1472 р. Ахмат підійшов до Алексіна на Оці, де не було ніяких оборонних укріплень — «ни пушек, ни пищалей, ни самострелов». Місто було повністю спалене, і ординці почали переправлятися на лівий берег річки, але загони князів Юрія і Бориса Васильовичів, що саме підійшли туди, відігнали їх⁵.

У той час основною метою Івана III було приєднання до Московського князівства Новгород. Тому, щоб одержати перепочинок на сході, він направив до Ахмата посольство на чолі з Никифором Басенковим, яке повернулося до Москви 7 липня 1474 р. разом з послом Орди Кара-Кучюком. З ним прибуло 600 членів посольства і 3200 купців, які пригнали на продаж 40 тис. коней. У результаті обміну посольствами було укладено мирну угоду, що передбачала виплату Руссю хану щорічної данини в розмірі 140 тис. алтин, тобто 4200 крб., замість попередніх 7000 крб. Надалі обмін посольствами продовжувався. Разом з Кара-Кучюком, який пробув у Москві лише 12 днів, в Орду виїхав І. Д. Лазарев. Він повернувся до столиці Русі 21 жовтня 1475 р. У відповідь на це посольство Ахмат у 1476 р. писав: «11 июля прииде посол... Бочюка именем, а с ним татар 50, а гостей с ним с конми и товаром всяким с полшестаста». Посли були відпущені 6 вересня і з ними в Орду виїхав Матвій Бестужев⁶.

Обмінюючись посольствами з Ахматом, Іван III прагнув залучити на свій бік його васалів і взагалі татарських феодалів. Так, у поході на Новгород і охороні кордону поблизу Алексіна брав участь татарський загін на чолі з Даньямом Касимовичем, батька якого взяв на службу ще Василій II. У 1471 р. Микита Беклемішев зумів прийняти на службу «царевича Муртозу, Мустафинового сина». Пізніше Іван III виділив йому землі на р. Оці. В 1479 р. з Литви на Русь перебралися сини кримського хана Хаджі-Гірея — Мердоулат та його брат. Політику Москви підтримував і кримський хан Менглі-Гірей, який повернувся до влади наприкінці 1478 р. Вигнавши ставленника Ахмата, він направив до Москви послів з дорученням просити притулок у разі втрати ним Кримського ханства⁷.

Оскільки головним ворогом для Івана III і Менглі-Гірея була Велика Орда, руському послу Івану Звенцу було доручено підписати з правителем Криму військовий союз, спрямований проти короля Польщі і Литви Казимира IV і Ахмата. Менглі-Гірей зобов'язувався гарантувати безпеку руських земель від нападів ординських військ: «А твоей земли и тех князей, которые на тебя смотрят, не воевать ни моим уланам, ни князьям, ни казакам» (вільним людям.— Н. Р.)⁸.

Однак кримський хан був ненадійним союзником, бо продовжу-

⁴ Березин Н. И. Указ. соч., с. 63.

⁵ Полное собрание русских летописей (далі — ПСРЛ). М. — Л., 1949. Т. 25, 279.

⁶ Там же, с. 297—298; т. 8. СПб., 1859, с. 174, 176, 180, 181; Сафаргалиев М. Г. Разгром Большой орды (к вопросу освобождения Руси от татарского ига).— Ученые записки научно-исследовательского института при Совете Министров Мордовской АССР. Саранск, 1949. Вып. 11, с. 85.

⁷ Барбаро и Контарини о России, с. 243—244; Базилевич К. В. Внешняя политика Русского централизованного государства (вторая половина XV в.). М., 1952, с. 116.

⁸ Базилевич К. В. Указ. соч., с. 117—118; Смирнов В. Д. Указ. соч., т. 250, Сборник русского исторического общества. СПб., 1884. Т. 41, с. 19.

вваз підтримувати стосунки з Казиміром IV, хоч «досвід 1474—1476 рр. переконав Менглі-Гірея, що Казимір не зуміє або не захоче забезпечити його безпеку з боку Великої Орди»⁹. Король давно вже робив ставку на союз з Ахматом, змирившись з тим, що Крим став сферою впливу Мехмеда II. Погіршилися відносини між Руссю і Литвою. Якщо в 1449 р. Казимір IV уклав мирну угоду з Васи́лієм II, то передбачала спільну оборону «украинных мест» від татар, то в 1472 р. «злочестивый царь ордынский подвижеся на Русскую землю со многими силами, подговорен королем»¹⁰. Проте ні Ахмату, ні новгородському боярству Казимір IV допомогти у боротьбі проти Москви не подав. Останнє не втрачало на це надії, оскільки Казимір збирав сили для розгрому Русі, яка на той час значно зміцнилася. За висловом А. Преснякова, «наприкінці 70-х років Казимір пробував зібрати і зв'язати в один міцний вузол всі ворожі Москві потуги. Над Москвою збиралася буря, яка здавалася дуже грізною особливо тому, що вона знялася в зв'язку з внутрішньою смутою»¹¹.

Але Росія була краще підготовлена до відбиття агресії, ніж сто років назад. До складу Московської держави входила значна частина руських земель. Її територія зростала не лише завдяки підкоренню удільних князівств, а й завдяки тяжінню до Москви земель, захоплених Литвою. Однак успіх об'єднавчої політики був можливим лише за умови надійного захисту руських земель від вторгнень військ Казанського і Астраханського ханств та Великої Орди. Вже перші кроки на цьому шляху сприяли швидкому піднесенню продуктивних сил. Дипломат А. Контаріні, який побував у Москві в 1476 р., писав, що взимку на льоду річки «щодня (продавали)... величезну кількість зерна, яловичини, свинини, дров, сіна»¹². Руська земля була здатна прогнати збройні сили, достатні для відбиття наступу будь-якого ворога. Польський військовий історик Я. Сікорський так характеризував перетворення, що розпочалися на Русі з XIV ст.: «У той час, як в період феодальної роздробленості змінився класовий склад війська, яке в міру розвитку феодальних відносин перетворювалося на ополчення феодалів, що виступали на боротьбу з своїми дружинами і свитами, на Русі значну частину збройних сил становили селянські загони. Це забезпечувало збройними силами Московського князівства велику кількість воїнів і приводило до того, що в їх рядах.. було значне число піхоти»¹³. Все ж війська «государя всея Руси» склалися в основному із загонів служивих бояр і «дітей боярських», тобто дворян, які одержували від великого князя за службу земельні пожалування, а також удільних князів, головним чином братів Івана III. Вони були озброєні шаблями, списами, луками з стрілами, перначами, обушками, кинджалами, а для захисту — шоломами, кольчугами (панцирями, юшманами, бехтерцями, куяками) стальними наручниками, наколінниками. Іван III проводив набір ратників до так званої «посошної раті» з розрахунку один кінь і озброєний воїн від 4—10 сох*. «Посошна рать» була озброєна самострілами, що відзначалися великою далекобійністю, металевими сулицями, сокирами-

⁹ Kiereś Z. Zagadnienie konfliktu polsko-tureckiego 2 pol. XV w.— Śląskie studia historyczne. Katowice, 1977. T. III, s. 61.

¹⁰ Базилевич К. В. Указ соч., с. 44; ПСРЛ, т. 8, с. 173.

¹¹ Пресняков А. Иван III на Угре. Сб. статей, посвященных С. Ф. Платонову. СПб., 1911, с. 291.

¹² Барбаро и Контарини о Росии, с. 228.

¹³ Sikorski J. Zarys historii wojskowości powszechnej do końca XIX w. Warszawa, 1975, s. 186.

* Соха — податна одиниця.

бердишами, чеканами. Захисний обладунок піхотинця складався з шкіряного шолома, мідного, залізного або шкіряного щита та ін.

Перевага руських військ над ординськими полягала насамперед у наявності артилерії. Перші гармати кінця XIV ст. являли собою тонкі залізні стволи, на які було набито товсті кільця. Грубо відкована приставна залізна камера з ручкою, в середину якої вкладали заряд пороху, забитий пижем, прикріплювалася до ствола клинями. Внаслідок неточної пригонки частин для ліквідації прориву газів місце з'єднання камери з стволом замащувалося глиною, забивалося мокрим клоччям, обмотувалося ганчіркою. Ствол вставляли в дерев'яну колоду. Цапф і прицілу не було. Заряд у камері запалювали через спеціальний отвір, до якого підносили розжарений залізний прут або гніт. Дальність польоту ядра таких гармат не перевищувала 300 м, а скорострільність досягала 1 пострілу на годину або навіть кілька годин¹⁴.

У той час виготовляли лише мідні і бронзові гармати. Серед майстрів цієї справи тверські джерела виділяють Микулу Кречетникова: «Таков бѣше то и мастер, яко и среди немец не обрести такова». Наводячи свідчення придворного тверського літописця, академік Б. О. Рибakov вважає, що в даному разі йдеться саме про ливарника, бо ніхто не захоплювався б майстром кування гармат. Він, зокрема, пише, що «допущення нового методу, вперше застосованого цим майстром, пояснює нам і посилання на «немец», оскільки в Західній Європі міднолиті гармати тільки у той час з'являються»¹⁵.

Іван III, прагнучи підкорити Твер, намагався перевершити її щодо озброєння, чого, очевидно, не міг досягти власними силами. Тому він запросив до Москви італійських майстрів, зокрема архітектора Аристотеля Фіораванті, «кои ставит церкви и палаты, тако же и пушечник тои нарочит». Ця лаконічна згадка у Вологодсько-Пермському літопису конкретизована в розповіді про його мистецтво в різних галузях техніки, зокрема литті гармат, вміщеній у московських літописах. У Москві на березі річки Неглинної було створено Гарматний двір. Гармати застосовувалися не лише для захисту і облоги міст, але й у польових умовах, можливо в 1480 р. на Угрі це сталося вперше. Літописці не згадують про присутність там Фіораванті, але в походах на Новгород, Твер і Казань Іван завжди брав «Аристотеля с пушками, с тюфяки и пищальми»¹⁶.

Отже, Іван III готувався до відбиття наростаючої небезпеки, і тому вона не захопила його зненацька. У 1479 р. архієпископ і бояри Новгорода знову спробували вирватися з-під влади московського князя. Але Іван III рішуче розправився із заколотниками. Між тим кордони руських земель вже переходили війська Лівонського ордена. Магістр фон дер Борх «зібрав таку силу проти руського народу, якої ніколи не збирав жоден магістр ні до нього, ні після». Напади лівонців на псковські волості не припинялися протягом усієї весни і літа 1480 р. У серпні магістр з майже 100-тисячним військом намагався захопити Ізборськ. Зазнавши невдачі, він спалив передмістя Пскова,

¹⁴ Мавродин В. В. Образование Русского централизованного государства. Л., 1951, с. 194—195.

¹⁵ Рыбаков Б. А. Ремесло в Древней Руси. М., 1948, с. 601, 604.

¹⁶ Снегирев В. Аристотель Фіораванті. М., 1935, с. 92—93; Базилевич К. В. Указ. соч., с. 127; ПСРЛ, т. 26. М., 1959, с. 254; т. 20. СПб., 1910, с. 352; Кирпичников А. Н. Военное дело на Руси. Л., 1976, с. 80—81.

але його стіни залишилися неприступними для ворогів. Простоявши п'ять днів, магістр змушений був відійти¹⁷.

Одночасно проти Івана III виступили його брати Андрій Великий і Борис, які вимагали поділу земель, що належали померлому брату Юрію, частки новгородських володінь тощо. Свої війська вони відвели до Великих Лук. Казимір IV, до якого брати звернулися по допомогу у боротьбі проти Івана, направив до Ахмата ординського феодала Кирея Амуратовича з дорученням домовитися про спільні дії проти Русі. Літописець твердить, що зустріч союзників була призначена на осінь поблизу впадіння р. Угри в Оку¹⁸.

Розповідаючи про похід хана Ахмата на Русь, ми спираємось на найбільш повний і достовірний Вологодсько-Пермський літопис. Коли стало відомо про рух орди Ахмата, яку супроводжували загони шести його синів і племінника астраханського хана Касима, Іван III 8 червня вислав на береги Оки своє військо. До Таруси його повів брат Івана — Андрій Менший, а до Серпухова — син Іван Іванович. 23 червня військо очолив сам Іван III і рушив до Коломни, де стояв до вересня. Автор Львівського літопису, який повідомив ці дані, твердив, що, дізнавшись про захист берегів Оки значними силами, Ахмат вирішив йти по території Казимира IV, щоб зустрітися «на осень на усть Угры с королем»¹⁹. «Знахори ведяху его (Ахмата.— Н. Р.) к Угре реце на броды»²⁰.

Невідомо, чи знав Іван III заздалегідь, що Ахмат виведе свої війська до Угри або зробить це, лише переконавшись у неможливості форсування Оки, але руські дружини були передислоковані дуже швидко з берегів Оки до гирла Угри поблизу Калуги і перепинили ворогу шлях на протязі 60 верст по Оці і Угрі. Іван III «стал на Кременце (нині — Кременське, за 50 верст від Угри.— Н. Р.) с малыми людьми, а людей всех отпустил на Угру». Польський історик Ф. Папе першим схвалив план Івана III: «Позиція самого Івана під Кременецьким селом була чудова, бо не тільки служила резервом для корпусів, що перебували під Угрою, але також закривала Москву з боку Литви»²¹. К. В. Базилевич розвинув цю думку, вказавши, що на випадок форсування ворогом Угри становище військ, що оборонялися, стало б тяжким без допомоги з Кременця²².

Джерела наводять різні дати приходу хана Ахмата до Угри. «Разрядная книга» датує цю подію 2 жовтня. Вологодсько-Пермський літопис — «октября 8 день, в неделю, в 1 час дни». Знаменно, що, здійснивши, за даними К. В. Базилевича, перехід у 240 км, руські війська одразу оволоділи переправами: «пришед, сташа на Угре и броды и перевозки отняша»²³. Далі почалися бої за переправи: Ахмат «хотеша перевоз взяти... Князь великий Иван Иванович да князь Андрей Васильевич Меньшой... сташа крепко противу безбожного царя

¹⁷ ПСРЛ, т. 24. Пг., 1921, с. 196—197.

¹⁸ ПСРЛ, т. 25, с. 327; т. 26, с. 263; Вологодско-Пермская летопись. М.—Л., 1959, с. 263.

¹⁹ ПСРЛ, т. 20, с. 338; т. 26, с. 263.

²⁰ ПСРЛ, т. 6. СПб., 1853, с. 223; Сборник Русского исторического общества. СПб., 1880. Т. 35, с. 518. Згадуючи про похід Ахмата, бояри у 1517 р. говорили литовським послам: «Казимир... бесерменство учал на крестыанство наводити. К ордынскому царю Ахмату посылал своих послов... приходил Ахмат на Угру, а в вожах у него были королевсы люди, Сова Карпов и др.»

²¹ Рарее Fr. Polska i Litwa na przełomie wieków średnich. Kraków, 1904. Т. I, s. 59.

²² Базилевич К. В. Указ. соч., с. 142, 160; ПСРЛ, т. 12. М., 1965, с. 200.

²³ Разрядная книга 1475—1605. М., 1977. Т. I, ч. I, с. 24; ПСРЛ, т. 26, с. 264; Базилевич К. В. Указ. соч., с. 142.

и начаша стрелы пушати и пищали и тюфяки на татар и бишася 4 дни. Царь же (мається на увазі хан Ахмат.— *Н. Р.*) не возможе берегу взяти и отступи от реки от Угры за 2 версты и стал в Лузе»²⁴.

З 30 вересня по 3 жовтня Іван III перебував у Москві, де «в осаде сел митрополит Геронтий, великая княгиня Марфа (мати Івана III.— *Н. Р.*) да князь Михаил Андреевич Верейский, да наместник московской князь Иван Юрьевич, и много множества народа от многих градов». Місто готувалося до відсічі можливого ворожого нападу. «Осадив грады воеводами крепкими», з допомогою Марфи і Геронтія Іван III помирився з своїми братами, що дало можливість об'єднати сили для боротьби з Ахматом²⁵.

Невдалі спроби форсувати Угру, великі втрати від руської артилерії змусили Ахмата пасивно чекати, сподіваючись на допомогу Казимира IV. Для того, щоб покарати останнього за зволікання чи просто для добування харчів, хан дозволив своїм воїнам грабувати населення землі литовської. У зв'язку з цим постраждало багато міст і сіл на південь від Оки і захід від Угри²⁶.

Не підходили підкріплення і до Івана III. Він всіляко прагнув відтягти початок вирішальної битви до приходу свіжих сил. Для цього московський князь почав переговори з Ахматом. З джерел неможливо дізнатися, хто був їх ініціатором. Так, Литовський літопис повідомляв: «К царю (хану Ахмату.— *Н. Р.*) князь великий послал Ивана Товаркова с челобитьем и дарами, прося жалования, чтобы отступил прочь и улусу бы своего не велел воевати». Навпаки, у Вологодсько-Пермському літопису читаємо, що після перших боїв на Угрі «татари почали приїжджати до річки і кричати Русі: «Дайте берег царю Ахмату, цар не для того прийшов, щоб йому не дійти до великого князя». Тільки тоді, порадившись з сином Іваном і князем Андрієм Меншим, Іван III послав Товаркова до хана з подарунками йому і його раднику Теміру. Хан, однак, подарунків не взяв і вимагав, щоб Іван сам до нього з'явився, бо «мне челом не бьет и выхода мне не дает девятой год». Продовження розповіді про переговори знаходимо в Львівському літопису: «Князь великий відмовився їхати, підозрюючи зраду». Хан, дізнавшись про те, запропонував прислати сина або брата великого князя. У відповідь на нову відмову він просив відрядити Никифора Басенкова, який, будучи послом в Орді, сподобався хану і його оточенню. Однак і цього не зробив Іван III, оскільки потреба в переговорах уже відпала²⁷.

Побоювання московських церковних кіл, очолюваних митрополитом Геронтієм і ростовським архієпископом Вассіаном, що Іван III капітулює перед ханом під впливом своїх радників, не мали ніяких підстав. Церковники не зрозуміли, що він прагнув лише виграти час до приходу братів з підкріпленнями. Вассіан закликав Івана прийняти бій з військом Ахмата у невигідний час, а його прибічники, які складали літописи, висунули фантастичну версію, нібито великий князь не спішив на Угру, а два тижні був під Москвою у Красному сільці, куди відкликав з Угри свого наслідника Івана, але той залишився вірним обов'язку і продовжував відбивати ворожі атаки²⁸.

Марно Ахмат шукав слабке місце в обороні руських військ. «Цар хотів перехитрити великого князя під Опаковим городищем, пере-

²⁴ ПСРЛ, т. 26, с. 264.

²⁵ ПСРЛ, т. 20, с. 338.

²⁶ ПСРЛ, т. 26, с. 273.

²⁷ ПСРЛ, т. 20, с. 346; т. 26, с. 264—265.

²⁸ ПСРЛ, т. 26, с. 266—273; т. 20, с. 339—347.

правитися через Угру, не чекаючи зустріти там сили великого князя. І надіслав князів своїх і воевод і багато татар». Однак «прибуло туди багато князів і бояр великого князя, які не дали переправитися через Угру. Вони ж, послані царем воеводи, повернулися безрезультатно». Ахмат сподівався: «Дасть бог зиму у вас і ріки стануть, тоді багато шляхів буде на Русь»²⁹.

Зима наближалася, а братів великого князя з їх дружинами все ще не було. Зображуючи себе захисниками Пскова від лівонців, Андрій Великий і Борис насправді замість того, щоб піти назустріч ворогу, грабували околиці міста. Псковитянам довелося платити їм відкуп. Потім з 20-тисячним військом брати рушили до Великих Лук, розграбувавши по дорозі багато волостей, «от скоту не оставиша ни куряти, домы божия пограбиша, аки невернии»³⁰. Отже, літописець порівнював з «неверними», тобто ординцями, тих, хто мав захищати від них. Лише Львівський літопис намагався реабілітувати князів Андрія і Бориса, твердячи, нібито лівонські німці відійшли від Пскова, почувши про їх наближення³¹.

Нарешті, 20 жовтня Андрій і Борис з'явилися в Кременці, а 26 жовтня, за твердженням ряду літописців, «реки все стали і мрази велики» настали. У Вологодсько-Пермському літопису зазначалося: «Река Угра уже нача ся ставити». Це уточнення дуже істотне, бо, поки замерзали річки (на це пішло 3—5 днів), ворог не міг відновити спроб переправитися на інший берег³² і Іван III мав змогу перегрупувати свої сили. Він і його військові радники виявили себе здібними стратегами, про що свідчить правильний вибір позиції поблизу Кременця і спроба відволікти увагу Ахмата від Угри шляхом нападу на столицю Великої Орди. З цією метою Іван III направив таємно від хана одного з татарських феодалів, який перейшов на сторону Русі, Нурдавлета Городецького і воеводу князя Василя Ноздроватого Звенигородського «со мною силою» до «юрты батыевой», тобто центру Великої Орди. У той час там були лише жінки, старики і діти. Частина з них загинула, багато потрапило в полон, однак місто Нурдавлет не спалив, оскільки один з воїнів Обляз нагадав йому, що всі вони є вихідцями з цього «великого царства». Звістка про цю акцію стала відома Ахмату лише тоді, коли він готувався відходити від Угри³³, тому, по суті, операція не вплинула на хід воєнних дій.

Наближалася кульмінація всієї кампанії, помилково названої «стояння на Угрі». Джерела ясно свідчать, що противники не стояли, а маневрували. Якщо Ахмат розраховував знайти лазівку в обороні руських військ, то Іван III швидко перекидав підкріплення туди, де виникала реальна загроза прориву ворога. Так було, зокрема, коли ординці намагалися форсувати Угру поблизу Опакова городища і пізніше, коли вже «прочь идучи, приходил царев сын Амуртоза на Конин да на Нюхово». І на цей раз Іван III швидко вжив заходів, щоб татари не встигли «зла сотворити месту тому». Прийшовши ввечері, вони раненько пішли, а княже військо було в тому місці вже опівдні.

²⁹ ПСРЛ, т. 26, с. 266; т. 6, с. 231.

³⁰ Цит. за: Кудрявцев И. М. «Угорщина» в памятниках древнерусской литературы. — Исследования и материалы по древнерусской литературе. М., 1961, с. 38.

³¹ ПСРЛ, т. 20, с. 246.

³² К. В. Базилевич датує прихід братів Івана III 20 жовтня. Ріки замерзли 26 жовтня (Указ. соч., с. 156); ПСРЛ, т. 6, с. 231; т. 20, с. 346.

³³ Казанская история. М.—Л., 1954, с. 56. К. В. Базилевич заперечує будь-як сумніви в достовірності фактів, описаних там (Базилевич К. В. Указ. соч. с. 162).

Його очолювали, за даними Вологодсько-Пермського літопису, князі Борис, Андрій Великий і Андрій Менший³⁴. До речі, на відміну від авторів інших літописів, які фальсифікували справжній розвиток подій, намагаючись всіляко перебільшити вплив духовенства на Івана III і пояснити успіхи руських військ втручанням міфічних чудодійних сил, Вологодсько-Пермський літопис наводив безліч деталей, відомих лише очевидцю або людині, яка одержала від останнього докладну інформацію. За даними цього джерела, «Угра уже нача ставити. И князь великий отступи со всею силою в поля к Боровску, как мощно бы стати противу безбожного царя Ахмета»³⁵. Це повідомлення підтверджується іншими джерелами. У Кременці чи біля Боровська (відстань між ними приблизно 30 км) Іван III наприкінці жовтня зібрав свої сили й готувався дати ворогу бій. Але Ахмат, не дочекавшись допомоги від Казимира IV, почав спішно відходити, грабуючи його ж володіння: Мценськ, Белев, Одоев, Перемишль, Старий і Новий Воротинськ, Опаков, Серпейськ, Мезиськ, Козельськ, «а всех градов пленил 12, милостью божьей не взял, а волости все пленил и полон вывел».

За Розрядною книгою, ординці знаходилися на березі Угри з 2 жовтня до 6 листопада, за Вологодсько-Пермським літописом — з 8 жовтня до 7 листопада, інші літописи датують їх відступ 11 листопада³⁶. Отже, хан Ахмат простояв на березі Угри два тижні після того, як руське військо пішло до Кременця. Цей факт треба мати на увазі, оскільки більшість літописців твердить, що обидві сторони одночасно відійшли від Угри, втікаючи один від одного внаслідок міфічного «чуда богородиці». Так пояснювали причини остаточної перемоги руських військ над ординцями представники вищої церковної ієрархії, які намагалися всіляко применшити заслуги в цьому Івана III.

Торкаючись питання про причини відмови Ахмата від вирішальної битви, слід, насамперед, з'ясувати, чому не прийшов йому на допомогу Казимір IV. Автори багатьох праць вважають, нібито Менглі-Гірей «ударив по українських володіннях Казимира IV і тим самим не дав йому виступити на допомогу Ахмед-хану»³⁷. При цьому зовсім ігнорується думка Ф. Папе, А. Є. Преснякова і К. В. Базилевича, які писали, що ця диверсія не могла істотно вплинути на хід подій.

Справжню причину відмови Казимира IV допомогти Ахмату розкривають такі слова літописця: «Король же не приде к нему, ни посла рати, быша бо ему свои усобищи...». Як відомо, значну частину Литовської держави становили руські землі. Це були насамперед удільні князівства, зокрема Київське, яким правили представники роду Олельковичів. У 1471 р. князь Михайло Олелькович був усунутий від влади. Замість удільного князівства з'явилося Київське воеводство на чолі з литовцем-католиком. Однак протестанти змусили Казимира IV у вересні 1480 р. замінити його православним воеводою Іваном Ходкевичем. Олельковичі вели переговори з Іваном III з приводу посередництва у справі одруження його сина на дочці молдавського господаря Стефана. Очевидно, саме відомості про незадоволення знаті й інших кіл населення змусили Казимира відмовитися від спільного з Ахматом походу на Москву. Літописець продовжує: «Того же лета бысть мятеж в Литовской земле: восхотеша вотчини —

³⁴ ПСРЛ, т. 26, с. 274.

³⁵ Там же, с. 273; т. 8, с. 206—207.

³⁶ ПСРЛ, т. 26, с. 273; т. 6, с. 231; Разрядная книга, с. 24.

³⁷ История СССР с древнейших времен до конца XVIII в. М., 1975, с. 188.

Ольшанской да Олелькович, да князь Федор Бельский по Березину реку отсесть на великого князя» (московського.— Н. Р.). Відмовившись від боротьби з Іваном III у 1480 р., Казимір одержав можливість розкрити змову і 30 серпня 1481 р. стратити її учасників³⁸. Як відомо, розкриття змови не завадило поступовому переходу руських феодалів під владу Москви. У 70-х роках це зробили князі Одоєвські, у 80-х — Воротинські, Белевські, пізніше — Мерецькі, Трубецькі, Масальські³⁹. Визволення Русі від ординського іґа прискорило цей процес. Населення руських земель, захоплених Литвою, пограбоване ординцями, що відступали, знало, що його братів за Окою і Угрою захистило саме могутнє військо Російської держави.

Остаточно нез'ясованим залишається питання про те, чи погрожував Ахмат Івану III новою навалою навесні наступного року в разі несплати Руссю данини. Однак немає сумнівів, що Ахмат планував новий похід. На Угрі він зазнав поразки тому, що стратегічне містечтво Івана III виявилось вищим. Польський історик Ф. Папе так охарактеризував стратегічний план руських воєначальників: «Іван майстерно здійснив оборону Москви. Не потрібно вдаватися до чуда..., твердити, нібито противники тікали один від одного. Іван відступив, щоб об'єднатися з братами, татари відступали, оскільки з часу концентрації московських військ були стратегічно розбиті»⁴⁰.

У досягненні перемоги над Великою Ордою певну роль відіграла і політична діяльність Івана III, зокрема його контакти з ордами, які ворогували з Ахматом. Хан Івак Шибанський, чий кочовища були на р. Тюмені, дізнавшись, що Ахмат пішов у степ з великою здобиччю, захопленою на литовських землях, з допомогою ногайців наздогнав його, убив, а багатства вивіз до себе. Про це він повідомив Івану III, який у свою чергу передав йому подарунки⁴¹. У Великій Орді між синами Ахмата розпочалася боротьба за владу, чим скористався кримський хан, який загарбав їх кочовища. Перемога над Великою Ордою привела до падіння на Русі багатовікового монголо-татарського іґа, зміцнення її міжнародного авторитету, прискорення процесу об'єднання руських, українських і білоруських земель.

Н. С. Рашба

СВЕРЖЕНИЕ МОНГОЛО-ТАТАРСКОГО ГОСПОДСТВА В 1480 г.

Резюме

В статье детально описывается ход борьбы Московского княжества против орд хана Большой Орды Ахмата, завершившийся окончательной победой русских войск и свержением монголо-татарского иґа.

³⁸ Греков И. Б. Очерки по истории международных отношений Восточной Европы XIV—XVI вв. М., 1963, с. 189—191.

³⁹ ПСРЛ, т. 6, с. 233; т. 20, с. 348. Греков И. Б. Указ. соч., с. 190—191.

⁴⁰ Рарее Г. Г. О. цт., с. 60.

⁴¹ Устюжский летописный свод (архангелогородский летописец). М., 1950, с. 93; ПСРЛ, т. 20, с. 346; т. 26, с. 274.

Ф. М. ШАБУЛЬДО (Київ)

КОНСОЛІДАЦІЯ АНТИОРДИНСЬКИХ СИЛ ПІВНІЧНО-СХІДНИХ ТА ПІВДЕННО-ЗАХІДНИХ РУСЬКИХ ЗЕМЕЛЬ

Монголо-татарська навала 1237—1240 рр. на феодально роздроблену Русь на тривалий час поставила її в залежність від Золотої Орди. Протягом усього періоду панування чужоземців народні маси руських земель вели самовіддану боротьбу за своє визволення. Найактивнішою силою в цій боротьбі виступали селянство і міське ремісниче населення, які несли основний тягар золотоординського гноблення. Їх непримиренне ставлення до монголо-татарських завойовників і вирішальна роль у захисті своєї батьківщини яскраво виявилися вже під час навали полчищ Батия на Русь. Збройний опір народних мас руських земель, а також Поволжя, Середньої Азії й Кавказу значно ослабили Батиеве військо і кінець кінцем зумовили невдачу розпочатого ним у 1241 р. підкорення держав Центральної і Західної Європи.

Як відомо, монголо-татарська навала на Русь супроводжувалася небаченим доти руйнуванням її продуктивних сил. Ще негативніший вплив на економіку руських земель справило золотоординське іго, при якому посилювався феодальний гніт, а розорення і пограбування місцевого населення стали систематичними. Панування іноземних загарбників протягом XIII і XIV ст. спричинило виснаження й знекровлення руських земель, що зрештою зумовило відставання Русі від ряду інших європейських країн, які розвивалися у сприятливіших умовах¹.

Ослабивши Русь в економічному відношенні, Золота Орда добивалася і політичного панування над нею. В 1242—1245 рр. руські князі «поехаша в татары к Батыеви», де визнали верховну владу хана і данницький характер залежності своїх князівств від Орди². Проте через опір народних мас встановлення системи панування монголо-татарських завойовників на Русі затягнулося аж до загального перепису її населення 1257 р. й обкладення його регулярною даниною³. Основним елементом цієї системи був встановлений ординськими правителями на завойованих землях «режим систематичного терору», при якому «розорення і масові вбивства стали звичайним

¹ Каргалов В. В. Внешнеполитические факторы развития феодальной Руси; Феодальная Русь и кочевники. М., 1968, с. 173—216.

² Полное собрание русских летописей (далі — ПСРЛ), М., 1962. Т. 1, стлб. 470—471; Летопись по Ипатскому списку. СПб., 1971, с. 528—529, 535—536; Каргалов В. В. Указ. соч., с. 137—138.

³ Греков Б. Д., Якубовский А. Ю. Золотая Орда и ее падение. М.—Л., 1950, с. 217—218.

явищем»⁴. Разом з тим для утвердження свого панування ординські хани намагалися використати великокнязівську владу, а також спертися на частину панівного класу руських земель, яка заради збереження своїх основних класових інтересів — привілейованого стану вища і можливості феодальної експлуатації населення — була схильна до угоди з завойовниками^{4а}.

І в умовах чужоземного панування не змінився на Русі характер відносин всередині панівного класу: боротьба за владу між різними феодальними угрупованнями продовжувалася ще тривалий час після навали Батия. Це полегшувало ординцям проводити тут свою політику, спрямовану на увічнення їх панування і консервацію відносин феодальної роздробленості на Русі.

В 40—50-х роках XIII ст., коли монголо-татарське іго тільки утверджувалося, в середовищі місцевого панівного класу були ще досить значні сили, які протистояли домаганням Золотої Орди й робили спроби очолити стихійну боротьбу народних мас проти чужоземних поневолювачів і спрямувати її в організоване русло. Так, взагалі відмовилися визнати свою залежність від Орди князівства Північної і Західної Русі (Великий Новгород, Псков, Вологда, Устюг Великий, Полоцьк, Вітебськ, Смоленськ), що менше від інших потерпіли від Батиевої навали або й зовсім її не зазнали⁵. Слід зауважити, що й серед тих князів, бояр і духовенства, які формально визнали над собою владу Орди, було чимало таких, які насправді розпочали підготовку до боротьби проти неї. До цього угруповання належали насамперед правителі найбільших князівств Русі: князь владимиристо-суздальський Ярослав Всеволодович, галицько-волинський князь Данило Романович і князь чернігово-сіверський Михайло Всеволодович. Ще в 1240 р. два останніх уклали між собою союз, спрямований проти монголо-татарських завойовників. Запорукою міцності цього союзу стало передання Данилом Галицьким Михайлу Всеволодовичу Києва⁶. Пізніше обидва князі дотримувалися єдиної тактики щодо Золотої Орди⁷.

У 1245 р. група князів розпочала переговори з папською курією, розраховуючи при її посередництві організувати антиординську коаліцію ряду руських князівств і європейських держав. З цією метою в Ліон на собор сановників католицької церкви направили свої посольства Ярослав Всеволодович (у грудні 1245—на початку 1246 р.), Данило Романович (у червні 1247 р.) і Михайло Всеволодович, представник якого київський митрополит Петро Акерович ще у 1245 р. виступив перед учасниками цього собору⁸. Проте добитися союзу з католицьким Заходом руським князям не вдалося. Папська курія прагнула не до боротьби з монголо-татарами, а до утвердження свого впливу на Русі шляхом запровадження церковної унії і насадження католицизму. Через це близько 1248 р. переговори були перервані.

⁴ Marx Karl. Secret Diplomatic History of Eighteenth Century. London, 1899, p. 78.

^{4а} Каргалов В. В. Указ. соч., с. 133—134, 137, 143—144, 161—162; Черепнин Л. В. Монголо-татары на Руси (XIII в.).— Татаро-монголы в Азии и Европе: Сб. статей. М., 1977, с. 206—207.

⁵ Каргалов В. В. Указ. соч., с. 136, 141—142.

⁶ Летопись по Ипатскому списку, с. 521; Пашуто В. Т. Очерки по истории Галицко-Волинской Руси. М., 1950, с. 220.

⁷ Насонов А. Н. Монголы и Русь (История татарской политики на Руси). М.—Л., 1940, с. 23—24.

⁸ Пашуто В. Т. Указ. соч., с. 252—269; Рамм Б. Я. Папство и Русь. М., 1959, с. 162—164; Матузова В. И. Английские средневековые источники IX—XIII вв. М., 1979, с. 180—184.

Тим часом взаємини між руськими князями ставали дедалі напруженішими через загострення між ними боротьби за політичне лідерство на Русі, чому значною мірою сприяло втручання ординської дипломатії. Так, у 1243 р. Батий призначив Ярослава Всеволодовича «старейшим» князем «в русском языке» і передав йому Київ, яким у той час володів чернігово-сіверський князь. А Михайла ж Всеволодовича, що приїхав до Орди в 1246 р., «прося волости своей», підступно було вбито⁹. Ця обставина не могла не погіршити відносин між Ярославом Всеволодовичем і союзником чернігово-сіверського князя Данилом Галицьким, який у свою чергу претендував на провідну роль у політичному житті Русі.

Незабаром же і Ярослав Всеволодович, якого викликали в Монголію до великоханського двору, «обажен (обмовлений.— Авт.) же бысть Федором Яруновичем царю и много претерпев.., представился в Орде нужною (тобто насильницькою.— Авт.) смертию»¹⁰. Свідок цієї події папський посол Плано Карпіні висловив припущення, ніби Ярослава Всеволодовича було отруєно, «щоб вільніше і остаточноше оволодіти його землею»¹¹. І справді, в 1249 р. волею великого хана і в обхід династичних прав Олександра Ярославича великим князем владими́ро-суздальським став молодший від нього Андрій Ярославич¹².

Як великий князь владими́ро-суздальський Андрій Ярославич здійснював щодо Золотої Орди досить незалежну політику. При ньому припинилися, зокрема, поїздки руських князів до золотоординського хана, не повністю сплачувалася йому і данина¹³. На початку 50-х років XIII ст. Андрій Ярославич уклав союз з Данилом Романовичем проти Золотої Орди, який був зміцнений шлюбом великого князя владимирського з його дочкою. Посередником між ними виступив ставленик галицько-волинського князя митрополит Кирил. У 1250 р. на шляху до Владимира на Клязьмі з метою залучення руських князів до союзу проти ординців він побував у Києві, Чернігові і в Рязані, тобто в столицях найбільших князівств, що межували з татарським степом¹⁴. Наступного року він приїздив до Новгороду, де княжив Олександр Ярославич¹⁵. Однак залучити його до антиординського союзу не вдалося. До союзників примкнув лише тверський князь Ярослав Ярославич.

Данило Романович, наймогутніший і найрішучіший союзник владимирсько-суздальського князя, спираючись на дрібне і середнє служиле боярство і торгово-ремісничє населення Галицько-Волинського князівства, зумів організувати боротьбу Південно-Західної Русі проти чужоземних поневолювачів¹⁶. Уже в 1241 р. він здійснив похід у так звану Болохівську землю, бояри якої визнали владу Батия і зобов'язали місцеве населення забезпечувати його війська продовольством («оставили бо их Татарове, да имь оруть пшеницю и проса»). Бійсько галицько-волинського князя оволоділо шістьма болохівськи-

⁹ Летопись по Ипатскому списку, с. 528; Насонов А. Н. Указ. соч., с. 26—28.

¹⁰ ПСРЛ, Л., 1925. Т. 5, с. 186.

¹¹ Карпини Плано. История монголов. СПб., 1911, с. 57.

¹² ПСРЛ, т. I, стлб. 472.

¹³ Каргалов В. В. Указ. соч., с. 140.

¹⁴ ПСРЛ, т. 10, с. 137. У 1246 р. Данило Галицький направив Кирила, який був його придворним боярином («печатником»), в Нікею для поставлення у митрополити всієї Русі (Пашуто В. Т. Указ. соч., с. 237).

¹⁵ ПСРЛ, т. I, стлб. 472.

¹⁶ Пашуто В. Т. Указ. соч., с. 224—234.

ми містами, які «огневи предасть и гребли (міські вали.— Авт.) их раскопа»¹⁷. Готуючись до збройного виступу проти ординців, Данило Романович у 1246 р. уклав союз з угорським королем Белою IV, а в 1254 р. і з великим князем литовським Міндовгом¹⁸.

Збройний виступ проти Золотої Орди на початку 50-х років XIII ст. мав реальні шанси на успіх. В той час союзникам протистояло лише її військо, значна частина якого до того ж знаходилася далеко від кордонів Русі й була зайнята головним чином у міжусобній боротьбі монгольської знаті за великоханський престол, а також у підкоренні народів Ірану та Північного Кавказу¹⁹. Проте Данило Романович і Андрій Ярославич не змогли використати сприятливих зовнішньополітичних умов, оскільки більшість феодалів руських земель виступила за мирні відносини з Золотою Ордою.

У 1252 р. в Орді стало відомо про замисли галицько-волинського і владимиристо-суздальського князів. Хан Батий вирішив випередити союзників і першим нанести удар. В тому ж році рушило татарське військо воеводи Неврюя «на Суздальскую землю на князя Андрея», яка «поидоша к граду Переяславию таящеся»²⁰. Андрій Ярославич намагався організувати опір нападникам («срете их великий князь Андрей с своими полки, и сразишася обои полци, и бысть сеча велика»). Але на допомогу його війську прийшли тільки тверські загоны на чолі з воеводою Жирославом. В ході запеклої битви руське військо зазнало поразки²¹.

Одночасно з походом Неврюя в межі Галицько-Волинського князівства вдерлося 60-тисячне військо Куремси, «наймолодшого серед інших татарських вождів»²². Монголо-татари знову встановили свій контроль над Болохівською землею, оволоділи Пониззям, а в 1254 р. на Волині обложили Кременець, проте повного успіху не добилися. Сил Куремси було явно недостатньо, щоб протистояти галицько-волинському війську. У зв'язку з цим місцевий літописець відзначав: «Данило же держаше рать с Куремсою, и николє же не боялся Куремсѣ»²³.

Восени 1254 р. Данило Галицький перехопив ініціативу й «воздвиже рать противу татарам»²⁴. Його військо відвоювало у Куремси Побужжя і вступило знову в Болохівську землю, де захопило і зруйнувало «все городы седящие за татары». Було зайнято також землі вздовж Случі й Тетерева і взято в облогу Возвягль (тепер Новоград-Волинський). Кінцева мета походу полягала у визволенні від татар Подніпров'я разом з Києвом. Готуючись до цього, Данило Галицький звернувся за допомогою до свого союзника, великого князя литовського Міндовга. Він обіцяв: «Пришлю к тебе Романа (Даниловича.— Авт.) с новгородце (тобто ополченцями підвладного Міндовгу м. Новгородка у Чорній Русі.— Авт.), абы пошел ко Возвяглю, от-

¹⁷ Летопись по Ипатскому списку, с. 526—527.

¹⁸ Пашуто В. Т. Указ. соч., с. 237—238; его же. Образование Литовского государства. М., 1959, с. 380; Котляр М. Ф. Данило Галицкий. К., 1979, с. 150—157.

¹⁹ Сафаргаллиев М. Г. Распад Золотой Орды. Саранск, 1960, с. 125—126; Татаро-монголы в Азии и Европе, с. 231.

²⁰ Новгородская первая летопись старшего и младшего изводов (далі — НПЛ), М.—Л., 1950, с. 304; ПСРЛ, т. 15. М., 1965. Вып. 1, стлб. 396.

²¹ Там же.

²² Карпини П. Л. Указ. соч., с. 22.

²³ Летопись по Ипатскому списку, с. 560.

²⁴ Там же, с. 555.

туда и к Киеву»²⁵. Галицько-волинське військо здобуло Возвягль, але головна мета походу через неузгодженість дій союзників, не була досягнута.

У свою чергу, в 1255 р. Куремса намагався захопити Луцьк і Володимир. Проте, зустрівши сильний опір городян, його загони відступили. Становище змінилося, коли у 1258 р. замість Куремси на Південно-Західну Русь був посланий з Орди монгольський воевода Бурундай «со множеством полков татарских». Йому вдалося примусити волинське військо взяти участь у поході на Литву, що привело до розриву союзу між Галицько-Волинським і Литовським князівствами. Після цього Бурундай став вимагати від Данила Галицького повної покори і знищення укріплень в найбільших містах Галичини та Волині²⁶. Останній був змушений виконати ці вимоги. В результаті походів військ Неврюя і Бурундая Золота Орда остаточно утвердила своє панування як над Північно-Східною, так і над Південно-Західною Руссю.

Поразка антиординського угруповання і перемога сил, які підтримували владу завойовників, привели до того, що протягом тривалого періоду (приблизно до середини XIV ст.) жодне з руських князівств не виступало як організаційний центр боротьби проти панування Золотої Орди. Саме тоді у повній силі виявилися згубні наслідки монголо-татарського іга, які зумовили дальше ослаблення великокнязівської влади і посилення сепаратистських устремлінь окремих князівств і місцевого боярства на східно-північних і південно-західних руських землях²⁷.

Наприкінці 60-х років XIII ст. ординські правителі посилають в руські землі представників своєї адміністрації — баскаків, які мали доносити в Орду про всі випадки непокори руських князів, наглядати за своєчасною сплатою данини, відбуванням населенням повинностей і т. д.²⁸ Почастішали руйнівні напади на Русь монголо-татарських військ, за допомогою до яких зверталися ворогуючі між собою князі. Тільки в останній чверті XIII ст. ординці здійснили 15 великих походів у Північно-Східну Русь, спустошивши і залитвши кров'ю значну частину її території²⁹. У подібному ж становищі перебувала і Південно-Західна Русь, яка особливо терпіла, коли ординські війська проходили через її землі, готуючись до нападу на Литву і Польщу.

Чужоземне гноблення у Південно-Західній Русі ще більше посилювалося, коли від Золотої Орди відокремився західний улус на чолі з темником Ногаєм, який заснував свій військово-політичний центр у причорноморських степах на захід від Дніпра³⁰. В кінці 90-х років XIII ст. ця територія стала ареною запеклої боротьби між Ногаєм і ханом Тохтою, в ході якої постраждало і населення середньої Наддніпрянщини. У 1300 р. під час походу військ Тохти на Правобережжя навіть київський митрополит Максим, «не терпя татарскаго на-

²⁵ Там же. В 1254 р. Роман Данилович отримав у володіння Чорну Русь від сина Міндовга Войшелка і став таким чином ленником великого князя литовського (Пашуто В. Т. Образование Литовского государства, с. 380).

²⁶ Летопись по Ипатскому списку, с. 562—565.

²⁷ Пресняков А. Е. Образование великорусского государства. Пг., 1918, с. 49; Пашуто В. Т. Очерки по истории Галицко-Волынской Руси, с. 288, 299.

²⁸ Каргалов В. В. Освободительная борьба Руси против монголо-татарского ига.— Вопросы истории, 1969, № 4, с. 127; его же. Баскаки.— Вопросы истории, 1972, № 5, с. 213.

²⁹ Каргалов В. В. Внешнеполитические факторы..., с. 171.

³⁰ Насонов А. Н. Указ. соч., с. 69; Федоров-Давыдов Г. А. Общественный строй Золотой Орды. М., 1973, с. 172.

силия, остави митрополию и збежа из Киева», і «весь Киев, — додає літописець, — разбежался»³¹.

Незважаючи на неспроможність панівного класу Русі об'єднати й очолити рух народних мас проти Золотої Орди, вони навіть в цей тяжкий період активно боролися за своє визволення від іноземних загарбників. Протидія трудового населення монголо-татарським поневолювачам з особливою силою виявилась у Північно-Східній Русі, літописні пам'ятки якої зберегли численні свідчення про антиординські виступи народних низів у другій половині XIII—першій чверті XIV ст. Вони тісно перепліталися з класовою боротьбою і були спрямовані як проти представників властей Золотої Орди, так і проти князівської адміністрації, які взаємодіяли між собою у посиленні податкового гніту на руських землях.

Характерною щодо цього була, зокрема, боротьба міських низів Великого Новгороду, які тривалий час чинили стійкий опір спробам примусити їх сплачувати золотоординську данину. Так, у 1257 р. новгородці відмовилися від перепису, що його проводили на Русі татарські чиновники з метою обкладення її населення даниною, і вбили представника великокнязівської адміністрації посадника Михалка³². В 1259 р., коли боярський уряд міста під загрозою карального походу на Новгород великокнязівського війська дав згоду на перепис населення, основна маса новгородців виступила проти цього рішення. Наслідком прибуття взимку у супроводі Олександра Ярославича татарських послів Берке і Касачика з цією самою метою знову «бысть мятеж велик в Новгороде». «Чернь не хотеша дати числа, — повідомляє літописець, — но реща: умрем за святую Софию и за дома ангельския». Новгородське ж боярство, «вятше люди», навпаки, відкрито підтримало великого князя («вятиши веляться яти меншим по числу») ³³. Воно добилося покірності «чорних людей» і забезпечило ординцям можливість переписати населення, правда, під охороною дружинників Олександра Ярославича. Цілком зрозуміло, що весь тягар податкового гніту було перекладено на трудові маси («творяхуть бо себе бояре легко, а меншим зло») ³⁴. Пізніше, у 1273 р., під час другого загального перепису населення Русі, новгородці знову відмовилися визнати над собою великокнязівську владу. Цей опір придушив великий князь Васильй Ярославич при безпосередній військовій підтримці золотоординців ³⁵.

В 1262 р. у Ростові, Ярославі, Суздалі, Володимирі та ряді інших міст спалахнуло найбільше у Північно-Східній Русі повстання міських низів, спрямоване проти відкупщиків ординської данини. «Бысть вече на бесермены по всем градом руским, — відзначає устюзький літописець, — и побиха татар везде, не терпяще насилия от них, занеже умножишась татарове до всех градах руских, а ясашики живуще, не выходя» ³⁶. Протягом наступних кількох десятиріч неодноразово піднімалася тут хвиля антиординського руху. Так, у 1289 і 1320 рр. виступили городяни Ростова проти антинародної політики місцевих князів, які перетворилися на «служебників» ханів, а в 1327 р.

³¹ ПСРЛ, т. 1, вып. 2, стлб. 461; Сафаргалиев М. Г. Указ. соч., с. 61.

³² НПЛ, с. 82.

³³ Там же.

³⁴ Там же, с. 82—83.

³⁵ ПСРЛ, т. 10, с. 152.

³⁶ Устюжский летописный свод (Архангелогородский летописец). М.—Л., 1950, с. 47.

у Твері — проти грабіжництва і насильств розташованого у місті золотоординського війська³⁷.

Самовіддана боротьба народних мас проти монголо-татарського іга у другій половині XIII—першій половині XIV ст., незважаючи на окремі невдалі стихійні виступи, що було неминучим в умовах відсутності політичної єдності руських земель, мала винятково важливе значення. Внаслідок народних повстань 60-х років XIII ст. в більшості земель Русі були ліквідовані система відкупу ординської данини — найбільш хижацька форма пограбування її трудового населення, а також насаджувані Ордою елементи монголо-татарської адміністрації (напр., баскаки)³⁸. Це сприяло створенню необхідних передумов для наступного піднесення визвольного руху проти золотоординського панування.

Новий етап боротьби проти монголо-татарського іга почався у другій половині XIV ст., коли в результаті активізації політичного об'єднання князівств Північно-Східної Русі й ослаблення могутності ординської держави склалася сприятлива обстановка для переростання окремих стихійних і розрізнених виступів народних мас в організований збройний опір чужоземним поневолювачам.

На той час повною мірою виявилися наслідки феодалізації Золотої Орди, що зумовило дальше відособлення її улусів, посилення сепаратистських тенденцій в середовищі монголо-татарської знаті й загострення династичної боротьби. У 1362 р. почалася, за виразом руського літописця, «замятня велика», в ході якої ординська держава розпалася на дві ворогуючі між собою частини: «Муратову орду» (Заволзьку) і «Мамаєву орду» (Волзьку), а потім ще на ряд дрібніших політичних утворень³⁹.

Поступовий розклад Золотої Орди сприяв ослабленню ханської влади над Руссю. У зв'язку з цим почастишали випадки непокори, а то й відкритого збройного опору окремих руських князівств монголо-татарському пануванню. Їхні правителі прагнули використати будь-які ускладнення в Орді, щоб проводити незалежну від неї політику, а починаючи з середини XIV ст. навіть відмовлялися виконувати ті ханські розпорядження, які не були підкріплені реальною військовою силою⁴⁰.

В умовах зростання опору золотоординцям особливо актуальними стали подолання політичної роздробленості Русі й об'єднання її сил. Провідну роль у цьому взяло на себе Московське князівство. Протягом першої половини XIV ст. на основі певних соціально-економічних зрушень і завдяки згуртуванню навколо себе ряду північно-східних руських князівств воно поступово перетворювалося з невеликого удільного князівства в могутню феодальну державу⁴¹. Спираючись на зростаючі матеріальні ресурси і підтримку народних мас, московські князі повели боротьбу за утвердження своєї політичної переваги спершу в рамках Великого князівства Владимирського, а згодом (з другої половини XIV ст.) і серед усіх колишніх давньоруських земель. Роль Москви як політичного центру Північно-Східної

³⁷ ПСРЛ, т. 1, стлб. 526, 530; т. 7, с. 199—200.

³⁸ Насонов А. Н. Указ. соч., с. 177; Каргалов В. В. Внешнеполитические факторы..., с. 163.

³⁹ Приселков М. Д. Троицкая летопись. М.—Л., 1950, с. 377; ПСРЛ, т. 15, вып. 1, стлб. 74; Сафаргалев М. Г. Указ. соч., с. 114—122.

⁴⁰ Каргалов В. В. Освободительная борьба Руси против монголо-татарского ига.— Вопросы истории, 1969, № 4, с. 128—129.

⁴¹ Черепнин Л. В. Образование Русского централизованного государства в XIV—XV вв. М., 1960.

Русі, її вплив на південно-західні і західні руські землі особливо зросли в часи княжіння Дмитрія Івановича (1359—1389), коли вона стала також центром організації всенародної боротьби проти Золотої Орди.

Утверджувати свій політичний пріоритет Московському князівству доводилося, протидіючи наступові Литовської держави. За великого князя Ольгерда (1345—1377 рр.) Литва зробила спробу підкорити своєму впливові Псков (1342 р.) і Великий Новгород (1346 р.), а в 1349 р. зміцнила свої позиції у Тверському князівстві⁴². В 40—60-х роках XIV ст. об'єктом її феодальної експансії стали землі Південно-Західної Русі. В ході боротьби з Польським королівством Ольгерд приєднав у 1352 р. до Литовської держави Волинь, а в 1362 р. утвердив свою владу і в Києві.

Наступ Литовського князівства на підвладну монголо-татарам Південно-Західну Русь привів до загострення відносин між ним і Золотою Ордою. В цьому конфлікті місцеве населення, прагнучи визволитися з-під монголо-татарського іґа, взяло участь у воєнних діях на боці литовських військ. У 1363 р. війська Ольгерда підійшли до безпосередніх золотоординських володінь і на прикордонні з ними захопили місто Коршев (на р. Бистра Сосна)⁴³. Восени того ж року в битві біля Синіх Вод (р. Синюха, притока Південного Бугу) вони розгромили військові сили трьох ординських князів — «отичей и дедичей Подольской земли», які відокремилися від Золотої Орди. Переслідуючи монголо-татар, литовсько-руське військо досягло північного узбережжя Чорного моря, де «повоювало» Білобережжя (місцевість поблизу Дніпро-Бузького лиману)⁴⁴⁻⁴⁵.

Битва біля Синіх Вод закріпила за Литвою Київське князівство (разом з Переяславщиною), Чернігово-Сіверську і Подільську землі. Надходження в Золоту Орду регулярної данини з цих земель припинилося*. Проте вони не досягли повної незалежності від неї. Місцеве населення продовжувало терпіти від наскоків монголо-татар, які кочували у причорноморських степах. Не виключено, що ординцям інколи вдавалося стягувати з окремих князівств разові контрибуції. Про це свідчить грамота 1375 р. подільського князя Олександра Коріатовича, в якій щодо селян Смотрицького монастиря сказано: «Коли вси земляне имуть давати дань оу татары, то серебро имеют тако же тии люди дати»⁴⁶.

Укріпившись у Південно-Західній Русі, литовські феодали активізували свій наступ на північно-східні руські землі. З цією метою Ольгерд використав боротьбу між Московським і Тверським князівствами за політичну зверхність у Північно-Східній Русі, підтримавши претензії тверського князя на Владимирське велике княжіння. В 1368 і 1370 рр. війська великого князя литовського в союзі з Твер'ю і при сприяючому нейтралітеті ординців двічі підступали під стіни Москви, але не змогли нею оволодіти⁴⁷. Наступний похід литовських військ — в 1372 р. — закінчився поразкою їх передових загонів під

⁴² Греков И. Б. Восточная Европа и упадок Золотой Орды (на рубеже XIV—XV вв.). М., 1975, с. 47—48.

⁴³ ПСРЛ, т. 15, вып. 1, стлб. 75.

⁴⁴⁻⁴⁵ ПСРЛ, т. 10, с. 2; т. 32, с. 43; т. 35, с. 66, 74, 138, 186, 207, 228; Насонов А. Н. Указ. соч., с. 127.

* Білорусько-литовські літописи зафіксували цю обставину, зокрема, щодо Подільської землі, якою оволоділи литовські князі Коріатовичі. Вони «почали боронити Подольскую землю от татарь и боскаком выхода не почали давати» (ПСРЛ, т. 35, с. 74).

⁴⁶ Грамоти XIV ст. К., 1974, № 24, с. 50.

⁴⁷ ПСРЛ, т. 15, вып. 1, стлб. 88, 89, 94.

Любутському. Після цього Ольгерд змушений був дотримуватися миру з Московським князівством⁴⁸.

Мирні відносини, що встановилися між Литвою і Москвою, створили сприятливі умови для об'єднання антиординських сил на Русі й посилення їх боротьби проти Мамаєвої орди, яка ще в 1371 р. пред'явила претензії на свою зверхність над руськими землями.

Посередником між руськими князями виступила церква, спільна для населення усіх частин Русі. Протягом тривалого часу константинопольський патріархат підтримував Москву і московського митрополита Олексія як главу всієї руської церкви. Водночас він ігнорував спроби Ольгерда розірвати існуючий між підвладними йому руськими землями і Північно-Східною Руссю церковно-політичний зв'язок й заснувати окрему від московської і залежну від його влади митрополію з тим, щоб за допомогою церкви зміцнити свою владу в Південно-Західній та Західній Русі і розширити сферу свого впливу на землі Великого Владимирського князівства.

Ця лінія патріархату була зумовлена як зацікавленістю Константинополя у стійкому контролі над усією церковною організацією Русі, так і його розрахунками використати війсьний потенціал руських земель після їх визволення з-під ординського іга для відсічі агресії османських турків на Балканах, що загрожувала самому існуванню Візантійської імперії. До того ж орієнтація на Москву, а не на Литву пояснювалася й тим, що язичеська Литва надовго була зв'язана боротьбою проти німецьких рицарів і в суперництві з Московським князівством за політичну зверхність на Русі дедалі більше схилялася до союзу з мусульманською Ордою. Тим часом Москва займала значно непримиренніші й послідовніші позиції відносно золотоординської держави⁴⁹.

Саме тому, коли в 1371 р. під час війни Литви і Твері проти Московського князівства Ольгерд знову звернувся до константинопольського патріарха Філофея з вимогою заснувати у Києві паралельну московській митрополію, останній йому відмовив⁵⁰. Мало того, Філофей надіслав ще грамоту митрополиту всієї Русі Олексію, тверському князеві Михайлу і Ольгерду, переконуючи їх припинити чвари і примиритися. Пересвідчившись у тому, що його заклики до миру і єднання не вплинули на ворогуючі сторони, Філофей направив на Русь свою довірену особу і політичного однодумця ієромонаха Кіпріана (він походив з болгарського роду Цамблаків). Офіційною місією цього посланця було «примирити князів між собою і митрополитом»⁵¹. Але, як показали наступні дії Кіпріана, його місія мала не стільки церковний, скільки політичний характер і чітку антиординську спрямованість.

В кінці 1372 р. Кіпріан прибув до Великого князівства Литовського, де зблизився «з литовським князем та з усіма його (радиками)» і вступив з ними в «тісний союз»⁵². Місцеві князі (найімовірніше, правителі південно-західних і західних руських земель) «виявили повну покірність патріархові, радо сприйняли його поради і негайно відправили його послів до митрополита, обіцяючи припинити

⁴⁸ Там же, стлб. 103—104.

⁴⁹ Греков И. Б. Указ. соч., с. 106—110; Прохоров Г. М. Повесть о Митяе: Русь и Византия в эпоху Куликовской битвы. Л., 1978, с. 16—17, 23.

⁵⁰ Русская историческая библиотека. СПб, 1880. Т. VI. Приложение, № 24, стлб. 137—140.

⁵¹ Там же, № 28, стлб. 160; № 33, стлб. 199.

⁵² Там же, № 30, стлб. 170; Прохоров Г. М. Указ. соч., с. 25.

колишні спокуси й усі чвари та розбрат, що відбувалися між ними»⁵³. Після цього Кіпріан поїхав у Північно-Східну Русь і весною 1373 р. разом з митрополитом Олексієм відвідав Твер. А уже взимку 1373—1374 рр. «створишеться мир князю великому Михайлу Александровичу с князем с великим с Дмитрием с БІвановичем...». Одночасно тверський князь «со княження великого (Владимирського.— Авт.) наместники свои свел»⁵⁴.

Нормалізація відносин між Москвою і Твер'ю сприяла об'єднанню князівств Русі в широкій антиординській коаліції⁵⁵. Є вагомі підстави вважати, що вона була оформлена при провідній в ній ролі Москви на з'їзді руської знаті у Переяславі Залеському в 1374 р. Під цим роком Троїцький і Рогозький літописи повідомляють: «Быше съезд велик в Переяславлѣ, отъвсюду съехашася князи и бояре и бысть радость велика во граде Переяславле»⁵⁶. І. Б. Греков висловив припущення, що «з'їзд мав пряме відношення до розробки антиординської програми усіх земель Великого Владимирського князівства»⁵⁷. Ймовірно, однак, що ця програма стосувалася й цілого ряду руських князівств, які входили до складу Великого князівства Литовського. Представниками від цих князівств на з'їзді могли бути Роман Михайлович Брянський, Іван Васильович Смоленський, Дмитрій Ольгердович і, зрештою, сам Кіпріан*. Крім визначення спільної для руських князівств політики щодо Золотої Орди на з'їзді, певно, було вирішено ряд спірних питань у міжкнязівських відносинах**.

В утворенні широкої антиординської коаліції руських князівств важливу роль відіграло піднесення загальнонародної визвольної боротьби проти Золотої Орди, яке змусило феодалну знать згуртуватися навколо великого московського князя. Знаменно, що саме під час з'їзду в союзному з Москвою Нижньому Новгороді спалахнуло повстання, в ході якого городяни «побиша послов мамаевых, а с ними татар тысящу и старейшину их именем Сарайку»⁵⁸. Політичне зміцнення Московського князівства зумовило активізацію його боротьби, а також ряду союзних з ним князівств проти Мамаєвої орди. Так, якщо у 1371 р. московський князь Дмитрій Іванович змушений був визнати над собою владу Мамає і погодитися на сплату данини, хоч у значно менших розмірах, ніж раніше, то в 1374 р. він уже розірвав мир з ординцями⁵⁹.

Того ж 1374 р., як повідомляє літописець, «ходиша Литва ратню

⁵³ Русская историческая библиотека, т. VI. Приложение, № 33, стлб. 199—200.

⁵⁴ ПСРЛ, т. 15, вып. 1, стлб. 105.

⁵⁵ Прохоров Г. М. Указ. соч., с. 27.

⁵⁶ Приселков М. Д. Троицкая летопись, с. 398; ПСРЛ, т. 15, вып. 1, стлб. 108.

⁵⁷ Греков И. Б. Указ. соч., с. 63—64.

* На користь такого припущення свідчить те, що в 1375 р. війська смоленського князя брали участь у поході проти Твері на боці Москви (ПСРЛ, т. 15, вып. 1, стлб. 110—112). Разом з митрополитом Олексієм Кіпріан був учасником з'їзду (Прохоров Г. М. Указ. соч., с. 28).

** Так, на з'їзді могло бути вирішене питання про передачу Дмитрієм Ольгердовичем Брянська Роману Михайловичу, про що свідчить зміна титулатури цих князів, яка сталася приблизно у той час. Зокрема, на акті московсько-литовського перемир'я 1371 г. значиться: «Князь Дмитрий Брянский» і «князь великий Роман». А вже 1375 р. серед учасників походу на Твер згадується Роман Михайлович князь брянський. Резиденцією Дмитрія Ольгердовича у 1378 р. був уже не Брянськ, а Трубчевськ (див.: Грамоти XIV ст., № 23, с. 47; ПСРЛ, т. 15, вып. 1, стлб. 106).

* Там же.

⁵⁹ Там же. Черепнин Л. В. Указ. соч., с. 583—584; Сафаргалієв. Указ. соч., с. 131.

на татарове, на Тимирязя, и бысть межи их бой велий»⁶⁰. Цілком вірогідно, що цей похід здійснився в результаті попередньої домовленості Кіпріана з південно-західними руськими князями і був однією з перших скоординованих військових акцій антиординської коаліції.

Намагаючись ослабити її, Мамай вдався до випробуваної зброї золотоординської дипломатії і надіслав ярлик на Владимирське велике князівство тверському князю, який уже в червні 1375 р. розпочав військові дії проти Московського князівства. У відповідь на це московський князь організував похід на Твер, до участі в якому залучив військові сили широкого кола руських князівств, у тому числі й деяких з тих, що перебували під владою Литви⁶¹. Москва здобула важливу політичну перемогу. Союзники тверського князя Ольгерд і Мамай не змогли подати йому необхідної допомоги у зв'язку з явною військово-політичною перевагою коаліції. Мамай лише направив свої війська на Нижегородське і Новосильське князівства, а литовський князь обмежився походом проти смоленського князя Святослава Івановича⁶². За договором 1375 р. Тверське князівство визнало зверхність Московського князівства і зобов'язувалося проводити з ним єдину політику щодо Орди і Литви⁶³.

В березні 1376 р. московські і нижегородські війська під командуванням Дмитра Михайловича Волинського здійснили контрнаступ на Середнє Поволжя — безпосереднє володіння Золотої Орди, яке у той час підлягало Мамаю. Тоді ж Московське князівство організувало захист південних рубежів руських земель від можливих нападів монголо-татар, направивши свої війська на береги прикордонної річки Оки⁶⁴.

На середину 1377 р. Мамаєві вдалося об'єднати під своєю владою всі улуси Золотої Орди, розташовані на захід від Волги, крім Астраханського. У 1379 р. він підкорив собі Північний Кавказ, а наступного року й Астрахань⁶⁵. Це дало можливість ординцям перейти в наступ на Північно-Східну Русь. Уже влітку 1377 р. на територію Нижегородського князівства вторглося військо царевича Араб-Шаха, який незадовго перед тим перебів з Синьої (Заволзької) Орди «в Мамаєву Орду Воложскую». 2 серпня 1377 р. у битві на р. П'яни Араб-Шах розгромив захоплені зненацька московсько-нижегородські полки. Наступного року Мамай знову послав велике військо на чолі з ординським князем Бегічем на Рязанську землю, але 11 серпня воно було вщент розгромлене московськими полками під час переправи через річку Вожу⁶⁶.

Незабаром після цієї битви верхівка Мамаєвої орди розпочала підготовку до нового великого походу на Північно-Східну Русь, щоб силою зброї нав'язати їй ті відносини залежності, які існували в часи розквіту могутності Золотої Орди. Водночас Мамай розраховував відновити ординське панування і над Південно-Західною Руссю. Як свідчать літописні джерела, напередодні походу він «начал испытывати от старых Эллин, како Батый пленил Киев и Владимир, и всю рус-

⁶⁰ ПСРЛ, т. 11, с. 21; т. 15, вып. 1, стлб. 106; Татищев В. Н. История Российская. М.—Л., 1965. Т. 5, с. 127.

⁶¹ ПСРЛ, т. 15, вып. 1, стлб. 110—112. Приселков М. Д. Троицкая летопись, с. 396.

⁶² ПСРЛ, т. 11, с. 24; т. 15, вып. 1, стлб. 113.

⁶³ Духовные и договорные грамоты великих и удельных князей XIV—XV вв. М.—Л., 1950, № 9, с. 25—26.

⁶⁴ ПСРЛ, т. 11, с. 25; Насонов А. Н. Указ. соч., с. 132.

⁶⁵ Сафаргалиев М. Г. Указ. соч., с. 133.

⁶⁶ ПСРЛ, т. 11, с. 27, 42, 43.

скую землю»⁶⁷. Мамай оформив союз Орди з Литвою, спрямований проти Москви і союзних з нею князівств. В результаті спільних воєнних і дипломатичних зусиль Орді і Литві удалося протягом 1379 р.—першої половини 1380 р. ослабити антиординську коаліцію, відірвавши від неї шляхом воєнно-політичного натиску Смоленське і Рязанське князівства, Нижній і Великий Новгород⁶⁸.

У той же час литовський князь Ягайло, який у 1377 р. заступив свого батька — Ольгерда, зробив спробу розгромити політичних прихильників Москви в підвладних йому землях. У 1378 р. він направив своє військо проти полоцького князя Андрія Ольгердовича, і той був змушений залишити своє князівство й перейти на службу до московського великого князя⁶⁹. Ягайло готував каральний похід також проти князя новгород-сіверського і трубчевського Дмитра Ольгердовича. Однак здійсненню цих замислів перешкодило введення московських військ на територію Чернігово-Сіверщини. Взимку 1378—1379 рр. полки під командуванням Володимира Андрійовича Серпуховського, Андрія Ольгердовича Полоцького і Дмитра Михайловича Волинського без бою вступили до Трубчевська і Стародуба. Дмитро Ольгердович разом з великою групою місцевих феодалів також перейшов під владу московського князя⁷⁰.

Отже, напередодні вирішальної битви з силами антиординської коаліції Мамаю так і не вдалося добитися політичної ізоляції Московського князівства. На поле Куликове назустріч його орді разом з полками північно-східних князівств вирушили війська ряду південно-західних і західних руських земель, в тому числі, як свідчать літописні пам'ятки, Андрія Ольгердовича Полоцького, князя новгород-сіверського і трубчевського Дмитра Ольгердовича й Романа Брянського. Серед активних учасників битви проти ординців згадуються виходець з Південно-Західної Русі Дмитро Михайлович Волинський, а також князі друцький, стародубський, елеський та інші воєначальники, названі «панами литовськими». Мамаєва ж орда змушена була прийняти бій без своїх союзників. У той час, коли у битві на Куликовому полі її головні сили були наголову розгромлені об'єднаними військами коаліції руських князівств на чолі з Москвою, війська литовського князя Ягайла знаходилися всього за 30 км від місця битви. Але він, не довіряючи своїм воїнам, серед яких було чимало прихильників Москви і князів Ольгердовичів, не наважився виступати на боці ординців. Обидва ці політичні фактори відіграли важливу роль у визначенні співвідношення сил на Куликовому полі і, зрештою, вплинули на кінцевий результат самої битви.

Ф. М. Шабульдо

КОНСОЛИДАЦИЯ АНТИОРДЫНСКИХ СИЛ СЕВЕРО-ВОСТОЧНЫХ И ЮГО-ЗАПАДНЫХ РУССКИХ ЗЕМЕЛЬ

Резюме

В статье освещается один из важнейших периодов совместной борьбы населения русских земель против ига Золотой Орды. Автор анализирует процесс консолидации антиордынских сил на Руси, раскрывает основные этапы освободительного движения до Куликовской битвы, положившей начало освобождению русских земель от монголо-татарского владычества.

⁶⁷ Шамбинаго С. К. Повести о Мамаевом побоище. СПб., 1906, с. 4.

⁶⁸ ПСРЛ, т. 11, с. 48; Греков И. Б. Указ. соч. с. 104.

⁶⁹ НПЛ, с. 375.

⁷⁰ ПСРЛ, т. 15, вып. 1, стлб. 138; Греков И. Б. Указ. соч., с. 100—101.

Л. Г. МЕЛЬНИК (Київ)

ЗМІЦНЕННЯ УКРАЇНСЬКО-РОСІЙСЬКИХ ПОЛІТИЧНИХ ТА ЕКОНОМІЧНИХ ЗВ'ЯЗКІВ ПІСЛЯ ПАДІННЯ ОРДИНСЬКОГО ЯРМА

Традиції Київської Русі в суспільно-політичному житті, праві і культурі знайшли дальший розвиток в історії російського, українського та білоруського народів. Як відомо, культура Давньої Русі була спільним джерелом розвитку трьох братніх народів. Ідея возз'єднання зміцнювалася в їх свідомості, і в нових умовах — роздроблення земель та іноземного панування — вони пам'ятали про свою кровну спорідненість.

У XIV ст. розпочався процес політичного об'єднання всіх земель Північно-Східної Русі навколо Москви, причому тут «...підкорення удільних князів ішло рука в руку з визволенням від татарського іга...»¹. Це мало величезне значення як для України, так і для інших складових частин Давньої Русі, оскільки возз'єднання з Росією повинно було стати передумовою їхньої національної незалежності, остаточного визволення від іноземного гніту. Інтереси не лише російського, але й українського та білоруського народів настійно вимагали утворення сильної єдиної держави. Наприкінці XV — у перші десятиріччя XVI ст. завдяки успішній об'єднувчій політиці московських князів нею стала Російська держава. Її існування давало реальні можливості для возз'єднання українського і білоруського народів з російським, одержання ними від цієї держави допомоги і захисту в разі іноземного втручання. Адже внаслідок складних історичних умов (тривалого панування польських, литовських та угорських феодалів, а також постійних набігів турецько-татарських військ) українська народність не створила своєї держави і тому у боротьбі за існування з іноземними загарбниками звертала погляди до братнього російського народу. «В умовах іноземного поневолення і розчленування українських земель, які тривали віками, — вказував член Політбюро ЦК КПРС, перший секретар ЦК Компартії України товариш В. В. Щербицький у доповіді на урочистих зборах, присвячених 325-річчю возз'єднання України з Росією, — могутня централізована російська держава завжди залишалась природним і єдиним центром, до якого тяжіли трудящі маси України. Весь розвиток продуктивних сил України і Росії владно вимагав відновлення насильно розірваних споконвічних зв'язків економічного і політичного характеру, які з давніх давніх з'єднували українські і російські землі»².

¹ Енгельс Ф. Про розклад феодалізму і виникнення національних держав. — Маркс К. і Енгельс Ф. Твори, т. 21, с. 397.

² Комуніст України, 1979, № 3, с. 17.

Повалення ординського іґа в 1480 р. було результатом тривалої і наполегливої боротьби російського народу проти загарбників. Воно засвідчило перетворення Росії на суверенну державу, оприяло піднесенню її міжнародного авторитету і дальшій активізації зовнішньої політики, зростанню ролі в справі об'єднання народів нашої Вітчизни³.

Остаточне визволення Росії від залежності Орди мало велике прогресивне значення для українського народу, який знайшов опору в боротьбі проти польсько-литовських поневолювачів. Великий князь Іван III офіційно проголосив своїм головним завданням у галузі зовнішньої політики — боротьбу за возз'єднання всіх земель, що входили до Київської Русі, в єдиній Російській державі, вважаючи їх своєю «отчиною». Це знайшло відображення навіть у титулатурі великого князя: до його титулу було включено слова «великий князь всея Руси». Вперше грамоти з цим титулом почали виходити з великокнязівської канцелярії у 1479 р.⁴⁻⁵ У дипломатичних документах титул «великий господарь», «великий князь всея Руси» з'явився у 1493 р.⁶

У 1487 р. Іван III зробив спробу дипломатичним шляхом змусити уряд Литви визнати за ним титул великого князя «всея Руси». Але литовський уряд зробити це відмовився. У виписці з польських книг від 1488 р. читаємо, що в грамоті Казимира IV «...великого князя Івана ім'я писано без титлы ж и всея Руси не написано»⁷. Подібні заходи великого князя Литовського пояснювалися тим, що Литовська держава захопила частину українських, російських і білоруських земель і не погоджувалася повернути їх Росії. До того ж Литва сама намагалася очолити процес об'єднання східнослов'янських земель.

Політику Івана III щодо Польської і Литовської держав підтримував (переслідуючи свої інтереси) австрійський імператор. За умовами російсько-австрійського договору 1490 р. австрійська сторона зобов'язувалася подати допомогу Івану III, коли він почне боротьбу за включення до складу Російської держави князівства Київського, котре «за собою дръжит Казимир, король польский и его дети, нашего государства руских земель»⁸. Оскільки Івану III не вдалося мирним шляхом добитися визнання його великим князем «всея Руси» з боку литовського уряду, у 1498 р. розпочалася російсько-литовська війна. Вона проходила успішно для Росії, бо дії її військ підтримувало українське і білоруське населення Литовської держави, яке прагнуло до возз'єднання з Росією.

Вже у другій половині XV ст. частина православних російських, українських і білоруських великих феодалів, незадоволених унією та політичним пануванням литовців, почала переходити від великого князя Литовського під владу великого князя Московського. У 1481 р. князі Михайло Олелькович, Федір Бельський та Іван Гольшанський, незадоволені ліквідацією удільних князівств, організували змову з метою вбити Казимира і проголосити великим князем Михайла Олельковича — брата останнього київського удільного князя Семена Олельковича або по можливості землі до р. Березини відокремити від Литви

³ Греков И. Б. Восточная Европа и упадок Золотой Орды, М., 1975, с. 182—310.

⁴⁻⁵ Кучкин В. А. О времени написания Буслаевской псалтыри. — Древнерусское искусство. Рукописная книга, М., 1972, с. 223—224.

⁶ Базилевич К. В. Внешняя политика Русского централизованного государства (Вторая половина XV в.). М., 1952, с. 305—317.

⁷ Сборник Русского исторического общества, СПб., 1880. Т. 35, с. 1.

⁸ Памятники дипломатических сношений Древней России с державами иностранными. СПб., 1851, Т. I, с. 371.

і об'єднати з Росією. Але ця змова була викрита. Федір Бельський утік до Москви.

В 1487 р. у Москву «від'їхали» князі Воротинський і Бельовський — так звані «верховські» князі (їх володіння були розташовані на верхній Оці). До 1494 р. під зверхність московського князя перейшло багато нащадків давніх чернігівських князів та великого князя Ольгерда із своїми «отчинами» і волостями.

У 1500 р. знову почалися «від'їзди» православних руських феодалів. Так, князь Семен Бельський просив Івана III прийняти його «в службу», бо «терпят они в Литве большую нужду за греческий закон...» За ним прибули князі Василій Шемячич-Рильський, Семен Можайський, Мосальські. Згодом на бік Москви перейшли князі, які володіли Черніговом, Стародубом, Гомелем, Любечем, Новгород-Сіверським, Рильськом «со многими волостями».

В цьому ж році почалася нова російсько-литовська війна. Російські війська зайняли Брянськ, Мценськ, Стародуб, Гомель, Любеч, Рильськ, а 14 липня 1500 р. розгромили литовські загони на р. Ведроші. Але похід російських військ під Смоленськ у 1502 р. був невдалим.

За мирною угодою, укладеною 1503 р. у Москві, до Росії перейшли території по Десні і Сожу з містами Чернігів, Стародуб, Гомель, Трубчевськ, Путивль, Рильськ, Новгород-Сіверський, Брянськ та ін. — всього 319 міст, 70 волостей, тобто вся Чернігово-Сіверська земля. Литовський великий князь визнав право за Іваном III титулуватися «великим князем всея Руси».

Проте 2 лютого 1507 р. сейм у Вільно прийняв рішення про відновлення воєнних дій з Росією. З цією метою король Сигізмунд I «Старий» уклав угоду з кримським ханом Менглі-Гіреєм та казанським — Мухамед-Еміном. Литовська держава вимагала повернення земель, приєднаних Іваном III до Росії у 1503 р. Восени 1507 р. російські війська вступили в межі Литви. В лютому 1508 р. великий український феодал князь Михайло Глинський* (перед тим усунутий Сигізмундом I з посади маршала двору) разом з братами — Василем та Іваном — очолив повстання на Поліссі, спрямоване проти Литви, розраховуючи при цьому на підтримку кримського хана і російських військ. Його метою було приєднання українських і білоруських земель до Росії⁹. Але хан допомоги не подав, а допомога російських військ виявилася недостатньою. Народні маси не приєдналися до цієї змови феодалів (її підтримали лише міщани Мозиря, Мінська та окремих районів Київщини). Загони Глинських зазнали поразки під Гомелем. Глинський з братами «від'їхав» до Москви, одержавши там звання боярина і великі земельні володіння. Згодом його приклад наслідували князі Друцькі, Козловські і Одинцевичі.

Воєнні дії тривали протягом усього 1508 р., але без значних успіхів для обох сторін. Нарешті, вони погодилися на «вічний мир» на основі угоди 1503 р.

Однак у 1512 р. стосунки між Москвою і Литвою знову загострились, і війна тривала ще майже 10 років. Лише в результаті третього походу російських військ на Смоленськ (перші два закінчилися невдадою) «со многими силами и с великим нарядом пушечным» 29 липня 1514 р. литовський намісник Юрій Сологуб був змушений скласти зброю. У 1519 р. російські війська від Пскова, Смоленська і Стародуба почали наступ на Литву і дійшли до Вільно. Король Сигізмунд I

* Михайло Глинський був великим землевласником на Лівобережжі, його прізвище походить від назви м. Глинська (яким він володів) на р. Ворсклі.

⁹ Історія Української РСР. К., 1979. Т. 1, кн. 2, с. 67—68.

розпочав переговори, які закінчилися підписанням у 1522 р. перемир'я строком на 5 років. Згодом воно було продовжено.

На Сіверщині ще до 20-х років XVI ст. існувало самостійне Новгород-Сіверське удільне князівство — володіння В. І. Шемякіна (онука Дмитрія Шемяки). Звинувачений у таємних зносинах з Литвою, він був викликаний до Москви і ув'язнений, а князівство 1523 р. приєднано до Російської держави. Цього вимагала, зокрема, дедалі зростаюча загроза йому з боку Кримського ханства. Отже, частина українських (Чернігово-Сіверщина) і західні російські (Смоленщина) землі вже на початку XVI ст. увійшли до складу Російської держави.

Одним з проявів тяжіння українського народу до Росії було переселення селян, міщан і козаків з українських земель, захоплених Литвою, в межі Російської держави. Воно відповідало прагненням Москви об'єднати всі землі, які входили до складу Давньоруської держави.

Ще згідно з угодою від 1503 р. до Росії відійшла Путивльська земля («пустиня по Сулі», Сівер-Сульщина, Сівер-Глинщина, Удай-Сівер), а також Жолвань, Биринь, поселення на Ворсклі (Лосицька волость). У цих районах організовується «великокнязівська сторожа», поступово укріплення (для захисту від татарських наїздів) просувалися на південь по лінії Брянськ — Рильськ — Путивль. Уже на початку XVI ст. сюди почали переселятися «черкаси» — українські козаки з Черкащини і Канівщини.

Кордони Російської держави були відкриті для українських переселенців, які влаштовувалися поблизу оборонних укріплень, де постійно перебували військові гарнізони. У документах 30—40-х років XVI ст. вони називалися козаками «северскими», «черниговскими», «путивльскими»¹⁰.

Російські прикордонні воеводи доповідали у Москву про масове переселення українських селян і міщан у межі Росії. Литовський уряд всіляко намагався перешкоджати цьому, обіцяючи всім, хто повернеться назад, захист «от моци, кгвалту и всякого насильства...»¹¹ Однак подібні обіцянки не зупиняли народні маси. Поступово відновлювалося життя в містах Белгород, Валуйки, Лебедик, Білопілья, Ромни, Суджа та багатьох інших. Переселенці звільнялися російським урядом на кілька років від виконання повинностей, одержували земельні ділянки, угіддя, мали право займатися сільським господарством і промислами. Вони здебільшого вступали на військову службу до прикордонних гарнізонів і брали участь у боротьбі проти татар і литовських загарбників. Чимало українських «уходників» поселялося на берегах Дону.

Російський уряд заселяв південні прикордонні землі «служилими» людьми, зокрема українськими козаками. У 1516 р. путивльський воевода повідомляв у Москву, що «в поле» зібралося багато козаків — «и черкасцов и киян и твоих государевых». Загалом наприкінці XVI ст. на Південній Слобожанщині перебувало на військовій службі близько 4 тис. українців, які прибули з Подніпров'я та інших українських земель^{12–13}.

Отже, російський уряд підтримував перехід у межі держави не тільки феодалів із «дворами», а й простих людей.

У XIV—XV ст. між українськими і російськими землями не припинялися жваві економічні зв'язки. Більше того, вони постійно зміцню-

¹⁰ Очерки истории СССР. Период феодализма. Конец XV в.—начало XVII в. М., 1955, с. 711; Мишко Д. І. Українсько-російські зв'язки в XIV—XVI ст. К., 1959, с. 132.

¹¹ Мишко Д. І. Назв. праця, с. 133.

^{12–13} Там же, с. 106, 140.

валися і розширювалися. Важливе місце серед них належало торговельним зв'язкам з Північно-Східною Руссю. У 1371 р., незабаром після приєднання частини українських земель до Литви, великий князь Ольгерд уклав з великим князем Московським Дмитрієм Івановичем мирний договір, за яким, зокрема, литовським й українським купцям дозволялося вільно торгувати на території Московського, Тверського і Смоленського князівств, а російським — у Литовській державі. Так, купці з Москви, Твері, Новгорода, Рязані, Пскова, Владимира закуповували товари в Києві, Чернігові, Луцьку, Новгород-Сіверську¹⁴. У XV ст. великокнязівська влада надавала торговцям з українських міст ряд економічних і політичних привілеїв¹⁵. Водночас договір тверського князя з Вітовтом від 1427 р. гарантував російським купцям право вільної торгівлі в Києві: «Пошлины имати подавному, а нового не промышляти»¹⁶. Отже, київсько-тверська торгівля мала давні традиції.

У XV ст. до Києва, Луцька, Львова та інших українських міст з Росії везли шкури соболів, лисиць, бобрів, куніць, п'єсців, горностаїв, білок. В свою чергу, з українських земель до Росії надходили збіжжя, мед, віск, сіль, солонина, риба, дерево. Крім того, в українських містах російські купці купували східні і західноєвропейські товари¹⁷. З розповіді про мандрі російського ченця Зосіми дізнаємося, що усталений торговий шлях з російських міст до Константинополя йшов через українські землі. Так, Зосіма «идох от Киева с купцы и с вельможами великими» на ріку Південний Буг, потім через м. Брацлав (Брянськ) «в поле татарское», «татарскою дорогою» на Дністер, у Валахія і далі морем у Константинополь¹⁸. Новгородські і смоленські купці добиралися до Білгорода на Дністрі і далі до Константинополя через Луцьк і Львів¹⁹.

Через Київ московські, смоленські, тверські, новгородські гості діставалися до Кафи. Венеціанський посол у Персії Контаріні відвідав Київ навесні 1474 р. і записав: «Місто стоїть поблизу кордону з Татарією; в ньому збирається певна кількість купців з хутром, вивезеним з Верхньої Росії (Північно-Східної Русі. — Л. М.); об'єднавшись у каравани, вони йдуть до Кафи»²⁰.

Купці, що їхали через Київ на Вишгород, платили воеводі «от копы по 4 гроши», ті, що прибували у місто, давали «мыто головное от копы по 2 гроши». Стільки ж вносили купці, що йшли з валками «з турков, з Орды або Москвы». Про активні торговельні зв'язки Києва з Москвою у XIV—XVI ст. свідчать не лише писемні джерела, але й нумізматичні знахідки. Так, в одному з скарбів монет, виявлених на території міста, разом з грошима, які карбував київський князь Володимир Ольгердович у XIV ст., були й монети московського походження XV—XVI ст.²¹ На XVI ст. експорт у Росію становив $\frac{1}{3}$ — $\frac{1}{2}$ всього товарообігу міст Литви і України.

Середньовічна торгівля велася в суворих рамках численних регламентацій: складського права, дорожнього примушування, митної систе-

¹⁴ Сыроечковский В. Е. Гости-сурожане. М.—Л., 1935, с. 43—45.

¹⁵ Очерки истории СССР. Период феодализма (IX—XV вв.). М., 1953. Ч. II, с. 106.

¹⁶ Акты, относящиеся к истории Западной России. СПб., 1846. Т. 1, № 33.

¹⁷ Крип'якевич І. П. Зв'язки Західної України з Росією до середини XVII ст. Нариси. К., 1953, с. 10—15; Історія Української РСР, т. 1, кн. 2, с. 54.

¹⁸ Тихомиров М. Н. Исторические связи России со славянскими странами и Византией. М., 1969, с. 71—72.

¹⁹ Тихомиров М. Н. Средневековая Россия на международных путях. М., 1966, с. 86—88.

²⁰ Барбаро и Контарини о России. Л., 1971, с. 211.

²¹ Киев. История городов и сел Украинской ССР. К., 1979, с. 46—47.

ми, які об'єктивно гальмували її розвиток. Іноземні купці часто не могли їздити зручними для них шляхами, повинні були збувати свої товари лише оптом. Але водночас це певною мірою сприяло піднесенню торгівлі в окремих містах (Києві, Львові, Луцьку) і таким чином збагаченню їх купецтва.

Існувала абсолютна форма дії складського права, суть якої полягала у тому, що іноземні купці могли реалізувати свої товари тільки у «окладському» місті і мали повертатися додому, бо далі проїзд їм був заборонений. Подібним правом в окремі роки користувався Львів, можливо, Київ (XIV—XV ст.). У 1488 р. литовські послы говорили Івану III: «А иные гости заморские никогда не бывали в нашей земле далее Киева: до Киева приживали с товары и, продавши товары в Киеве, опять за ся с Киева ворочались, бо здавна бывало и за отца нашего всем гостем заморским склад бывал в Киеве»²².

Щоправда, більшість «складських» міст на Україні було надано відносно форму цього права, згідно з якою після встановленого законом певного строку перебування в них купець одержував можливість рушити з непроданими товарами далі.

На землях Литовської держави існувала також система дорожнього примушування: іноземні купці під загрозою конфіскації товарів, коней і возів повинні були користуватися лише визначеними урядом шляхами, які вели до «складських» міст і митниць.

У Литві митна система складалася з державних і приватних митниць. Останні розміщувалися на шляхах, що пролягали по землях великих феодалів. До того ж кількість митниць зростала. Тому 1488 р. Іван III докоряв у листі великому князю Казиміру: «А мыты и пошлины новые установили в твоей земле на наших гостей, чего наперед того из старины не бывало».

Незважаючи на це, протягом XIV—XV ст. українське купецтво брало дедалі активнішу участь у розвитку російсько-українських економічних контактів. Зокрема, в той час значного поширення набула ярмаркова торгівля²³. (*ярмарки*)

Таким чином, протягом XIV — початку XVI ст. зміцнювалися політичні й економічні зв'язки між українським і російським народами. Хоч загарбання українських земель польсько-литовськими феодалами уповільнило темпи їх культурного розвитку, все ж існували об'єктивні передумови для дальшої спільної боротьби двох братніх народів проти іноземних загарбників, за возз'єднання всіх руських земель в єдиній державі.

Л. Г. Мельник

УКРЕПЛЕНИЕ УКРАИНСКО-РУССКИХ ПОЛИТИЧЕСКИХ И ЭКОНОМИЧЕСКИХ СВЯЗЕЙ ПОСЛЕ ПАДЕНИЯ ОРДЫНСКОГО ИГА

Резюме

В статье освещается процесс укрепления экономических и политических связей между украинским и русским народами после падения татаро-монгольского ига в 1480 г., показаны объективные предпосылки их дальнейшей общей борьбы против иностранных поработителей, за воссоединение в едином Русском государстве.

²² Клепатский П. Г. Очерки истории Киевской земли. Одесса, 1912. Т. I, с. 330.

²³ Очерки истории СССР. Период феодализма (IX—XV вв.), ч. II, с. 505.

Повідомлення

КЛАСОВЕ РОЗШАРУВАННЯ МІСЬКОГО НАСЕЛЕННЯ ЛІВОБЕРЕЖНОЇ УКРАЇНИ У XVIII ст.

В. М. КУЛАКОВСЬКИЙ (Київ)

Автор даного повідомлення поставив мету — звернути увагу дослідників, які працюють над підготовкою до перевидання російською мовою томів 26-томної «Історії міст і сіл Української РСР», на ті джерела, в яких містяться матеріали для розкриття ряду нових аспектів теми про соціальний склад населення міст і містечок Лівобережної України у XVIII ст.

Серед цих джерел слід насамперед назвати компути й ревізії. Компути — це списки, які почали складати на Україні під час визвольної війни 1648—1654 рр. для обліку козацького населення. Пізніше, у XVIII ст., переписи населення стали називати ревізіями. Крім козаків, до перепису включалися й інші категорії населення, які підлягали оподаткуванню. Оскільки одиницею оподаткування був двір, у списках вказувалася їх кількість, інколи кількість сімей, а в окремих випадках і наявність худоби (волів, коней). Переписи було проведено в 1718, 1723, 1726, 1729, 1731, 1732, 1734, 1735, 1736, 1737, 1738, 1740, 1743, 1748, 1751, 1753 і 1764 рр.¹ На основі матеріалів компутів і ревізій, що збереглися у фондах Центрального державного історичного архіву УРСР (ф. 51) та Центральної наукової бібліотеки АН УРСР (збірка О. Лазаревського), можна визначити кількість козаків, селян, купців, підсусідків, наймитів і слуг та ремісників, а також їх майновий стан протягом першої і другої половини XVIII ст. в більшості населених пунктів Лівобережної України.

Цінні відомості про соціальний склад міського населення можна почерпнути і з матеріалів Генерального слідства про маєтності, яке проводилося на Лівобережжі в 1729—1730 рр. з метою землевпорядкування. Крім даних про наявність землі у різних власників, з них можна дізнатися також про заселення краю, міста і їх населення, кількість млинів, буд, рудень, про шляхи закріпачення селянства та його класову боротьбу. Ці матеріали зберігаються в Центральному архіві давніх актів у Москві (ф. 248, спр. 1808—1813).

Надзвичайно багатим джерелом є Генеральний опис Лівобережної України, відомий в історичній літературі ще як Румянцевський (за ім'ям його організатора, президента Другої Малоросійської колегії П. О. Румянцева). Він був проведений у 1765—1769 рр. для запровадження нового, підвищеного державного оподаткування. Міські населені пункти описувалися за такою формою: географічне положення, відомості про укріплення, громадські будівлі, громадське управління, поліцію, ярмарки й торги, міські землі, магістратські й ратушні прибутки. Далі йшов подвірний опис мешканців, де зазначалося, на якій вулиці знаходиться будинок (з двором чи без нього); скільки в ньому приміщень (покоїв); імена господаря, членів його сім'ї й прислуги; вік і стан

¹ Литвиненко М. А. Джерела з історії України XVIII ст. Харків, 1970, с. 74.

здоров'я кожного з них. В передостанній, 12-й графі опису перелічувалися належні до двору підприємства та земельні угіддя. Наприклад, в одному з описів, проведеному в Переяславі, зазначається: «Дом протопла переяславского и той же церкви настоящего священника Павла Скрипчинского. В нем хазяйская прихожая, хата одна, и при ней спальня, а напротив пекарня, и при ней для поклажи збоку коморка под одною крышкою з дране. В оном доме сарай один над погребом... заплетен лесою. Коморка рубленая з дерева... для поклажи хлеба и при ней хлев для скотины под одною крышкою земляною. В том же протопоповском дому особо одна хата мазка, землею покрыта, в которой живет жена именем Параска без найму, лет ей 32, совсем здорова, з двома малолетними женского полу детми: дочь одна Мария, коей лет 8, а другая Пелагея, коей один год, а муж ее котляр именем Данило Кобзченко, коему лет 39, уроженец полку Лубенского, сотни Хоролской села Шишаков, нанялся у котляра Монастырского Якова для работы котлярской; жена его Параска, дочь Стефана, родимка полку Переяславского города Переяслава»².

Генеральний опис, за винятком Київського полку, не завершено. 969 справ, що дійшли до нас (зберігаються в ЦДІА УРСР у Києві, ф. 57) містять відомості більш як про 3,5 тис. населених пунктів.

Важливі дані про склад міського населення Лівобережної України є в описах намісництв. У 1781—1782 рр. поділ на полки було скасовано й замість них утворено три намісництва — Київське, Чернігівське й Новгород-Сіверське. Цьому передувало вивчення їх майбутньої території та облік на ній населення (1779—1781 рр.). В описах намісництв подавалися відомості про географічне положення міст, їх укріплення, головні будівлі, церкви, ремісничі цехи, чисельність ремісників та їх спеціальності, ярмарки, торги, заняття міщанства, про кількість шляхетства, купецтва, попів, урядників, міщан, козаків. Опис Чернігівського намісництва зберігається в Центральній науковій бібліотеці АН УРСР (відділ рукописів, II, спр. 13697). Опис Новгород-Сіверського намісництва опубліковано. Опис Київського намісництва загубився, проте окремі відомості про нього збереглися³.

Крім описів намісництв, робилися й топографічні описи, які склалися в основному з трьох частин: опису намісництва (розміри, природні умови, кількість населення, наявність міст, повітів, річок, шляхів сполучення тощо); опису повітових міст (топографія, історія, визначні місця, кількість населення та його заняття) та характеристик повітів. Досить широким і докладним є, зокрема, топографічний опис Чернігівського намісництва, складений відомим у той час економістом О. Ф. Шафонським на основі матеріалів Д. Р. Пашенка. Він має дві частини, які називаються «О Малой России вообще» і «О Черниговском наместничестве особенно». Топографічний опис Київського намісництва, теж має дві частини, але безпосередньо намісництва стосується перша — «Топографическое описание наместничества вообще». Вона складається з трьох розділів, що містять дані про намісництво в цілому, про Київ, а також про повітові міста й повіти. Друга частина присвячена Києво-Печерській лаврі⁴.

Багато з цих джерел уже введено до наукового обігу. Так, протягом 1892—1931 рр. було опубліковано знайдені на Україні матеріали Генерального слідства. Частину опису Чернігівського намісництва над-

² ЦДІА УРСР у Києві, ф. 57, оп. 1, спр. 280, арк. 83.

³ ЦДІА УРСР у Києві, ф. 193, оп. 2, спр. 303.

⁴ ЦДІА СРСР, ф. ВУА, спр. 18768 (В цьому фонді зберігається й топографічний опис Новгород-Сіверського намісництва).

рукував О. М. Лазаревський. У 1851 р. було опубліковано топографічний опис Чернігівського намісництва, підготовлений О. Ф. Шафонським, 1903 — топографічні описи Чернігова, Ніжина та Сосниць з їх повітами, у 1931 р. — опис Новгород-Сіверського намісництва⁵.

Проте всі ці публікації не дають змоги відтворити повну картину соціального складу населення Лівобережжя XVIII ст., оскільки стосувалися вони або лише окремих періодів, або тільки частини його території. Щоб успішно справитися з цим завданням, необхідно скористатися також і неопублікованими матеріалами.

Всі наявні джерела (як опубліковані, так і рукописи) свідчать про те, що у XVIII ст. соціальний склад населення лівобережних міст і містечок, а також тих частин України, що були відірвані від території Російської держави, був строкатим. Це зумовлювалося особливостями адміністративного й військового устрою Лівобережної України, що склався тут після визвольної війни 1648—1654 рр.

Так, у компуті Полтавського полку за 1718 р. записані 9 старшин (полковник, полковий обозний, полковий писар, 2 полкові осавули, 2 полкові хорунжі, арматний (артилерійський — В. К.) осавул і арматний хорунжий), 269 сімей козаків, які поділені на три категорії: «копные» (192 сім'ї), «воли меющие, а коне пенмеющие тяглые» (51 сім'я), «пешие» (18 сімей). Сюди зараховано і 8 вдів. У список також включено козаків с. Грабинівки, приписаного до Полтави (15 сімей). Далі в компуті згадуються «купеческие и торговые мещане полтавские» (55 сімей) та посполиті (144 сім'ї полтавчан та 138 сімей з с. Грабинівки). Полтавських посполитих також поділено на категорії: «тяглые люди» (46 сімей) і «пешие» (98 сімей). Окремо обліковано «цеховых полтавских людей», тобто ремісників (152 сім'ї), які об'єднувалися в 6 цехах (кравецькому — 43, різницькому — 23, шевському — 36, ковальському — 18, гончарному — 12, ткацькому — 20 сімей)⁶. Отже, основними соціальними групами населення Полтави були козаки й посполиті (до останніх включено й міщан, за винятком тих, що займалися тільки торгівлею). Соціальне походження й майновий стан ремісників у компуті не зафіксовані. Проте наявність у місті, де більшість населення займалася землеробством і відбувала військову повинність, значної кількості козаків, які не мали ніякої худоби, свідчить про те, що розшарування серед них на той час уже досягло значних розмірів. Ще більшим воно було серед посполитих, де піші становили 68 процентів.

Ревізька книга Переяславського полку за 1726 р. показує, що населення Переяслава складалося в основному з міщан і козаків. Крім них, у списках значаться підварчани (жителі підварків — передмість),

⁵ Василенко Н. Генеральное следствие о маестностях Киевского полка 1729—1730 гг. К., 1892; Генеральное следствие о маестностях Гадяцкого полка (1729—1730). Полтава, 1893; Генеральное следствие о маестностях Черниговского полка. Чернигов, 1908; Генеральное следствие о маестностях Нежинского полка (1729—1730). Чернигов, 1901; Мякотин В. Генеральное следствие о маестностях Переяславского полка (1729—1730 гг.). Харьков, 1895; Генеральное следствие о маестностях Прилуцкого полка (1729—1731 гг.). К., 1896; Барвинский В. Генеральное следствие о маестностях Миргородского полка (1729—1730). Полтава, 1912; Український архів, т. I. Генеральне слідство про маєстності Стародубського полку. К., 1929; Український архів, т. IV. Генеральне слідство про маєстності Лубенського полку. К., 1931; Записки Черниговского губернского статистического комитета, кн. II, вып. 3—4. Чернигов, 1869; Шафонский А. Ф. Черниговского наместничества топографическое описание. К., 1851; Топографическое описание городов Чернигова, Нежина и Сосниц с их поветами (рукописи 1783 года). — Труды Черниговской губернской архивной комиссии. Вып. IV, отд. 2. 1903; Опис Новгород-Сіверського намісництва (1779—1781). К., 1931.

⁶ ЦНБ АН УРСР, відділ рукописів, ф. 1, спр. 54 480, арк. 3—9.

цехові (ремісники), мірочники (мірошники), соціальний стан яких не визначено, а також підсусідки (серед останніх визначено категорії — «под державцями», попівські, монастирські). Спочатку тут перераховано «ратушную старшину» (міських урядовців) — 9 сімей (війт, бурмистр, старший райця, 5 звичайних райців, шафар або шапар). Далі йдуть міщани: заможні (23 сім'ї) і вбогі (63 сім'ї). Підварчани теж поділені на заможних (51 сім'я) і вбогих (80 сімей). У цій книзі визначено й майновий стан ремісників: заможних — 57, убогих — 154 сім'ї. Мірошників у Переяславі було 25, підсусідків — 87 сімей. Усього в місті налічувалося 540 сімей міщан, підварчан, ремісників, мірошників і підсусідків. Козаків разом з тими, що перебували в поході, і вдовами проживало в Переяславі 113 сімей (56 заможних, 53 — убогих і 4 «нищие» вдови). Як бачимо, переважна більшість жителів Переяслава була бідною (з 653 сімей 437 «убогих» і підсусідків) ⁷.

У містечках Переяславського полку основними соціальними групами населення були козаки й посполиті, які також поділялися на заможних і бідних. У Яготині, наприклад, налічувалося заможних 18 сімей (усі козацькі), бідних — 65 (козаків — 25, посполитих — 40). У Березані зареєстровано заможних 24 сім'ї (всі козаки), убогих — 74 (козаків — 58, посполитих — 16). Бідні сім'ї переважали і в інших містечках Переяславського полку. Серед 2020 сімей козаків, що проживали в містах і містечках цього полку, заможні становили 823, убогі — 998 (решта 199 сімей — вдови). Серед 2159 сімей посполитих і міщан заможних було 387, убогих — 1663 (109 сімей — удови). Отже, з 4179 сімей козаків, посполитих і міщан 2661 сім'я (63,6% усього населення) була бідною ⁸.

Дещо інші категорії міського населення зазначаються в ревізьких книгах Прилуцького полку за 1731 р. Козаки (1024 сім'ї) там поділялися на заможних — 93 сім'ї, убогих — 299, зовсім убогих — 476, підсусідків — 156 сімей. Серед посполитих (3105 сімей) заможних, що володіли землею («можние грунтовие»), було 75, середніх ґрунтових — 703, зовсім убогих (без землі) — 2231 сім'я, підсусідків — 96 сімей. Усього в містах і містечках цього полку проживало 4129 сімей козаків і посполитих, з яких до убогих, зовсім убогих і підсусідків належало 3258, тобто 78,9% усього населення ⁹.

У ревізькій книзі Миргородського полку за 1737 р. серед козаків уже виділено виборних і підпомічників («в подпомогу определение»). І ті й інші, крім того, діляться на ґрунтових, малоґрунтових, убогих («нищетних»), надто убогих і підсусідків. При цьому натрапляємо на деяке роз'яснення вживаних термінів. Так, до визначення «нищетные и весьма убогие» додано: «в едних хатах при городах живучие», а про козацьких підсусідків сказано: «...которые з зажону и другой работизни себе кормлят». Серед 742 сімей виборних козаків малоґрунтових було — 589, а убогих і зовсім убогих — 43. З 1527 сімей підпомічників малоґрунтових налічувалося 270, а вбогих і зовсім убогих — 1126, тобто біднота знову ж таки становила переважну більшість населення ¹⁰.

Ще біднішими були посполиті Миргородського полку. З 3428 сімей, що жили в містах і містечках, тільки одна належала до категорії «посполитые средние, небольшие промысли и купечество имеющие», 30 — до посполитих ґрунтових, 263 — до малоґрунтових, 2946 — до

⁷ Там же, спр. 54 336, арк. 7—40.

⁸ Там же, арк. 7—316.

⁹ Там же, спр. 54 341.

¹⁰ Там же, спр. 54 476, арк. 3—13.

«нищетних и весма убогих», 188 — до підсусідків. У графі «нищетные и весма убогие» дається дещо докладніше роз'яснення, ніж попереднє. Виявляється, що до посполитих, убогих і надто убогих тут віднесено й тих, хто мав пару волів або одного коня, а також тих, хто «при городах в едних хатах живут» і «з зажону и другой работизни кормятся». Отже, убогими вважалися ті посполиті, які мали пару волів або одну конячину, надто убогими — лише хати й городи, а підсусідки не мали ні худоби, ні землі, ні житла. І ті й інші харчувалися з поденної праці.

У матеріалах ревізії, що проводилася 1740 р. в м. Прилуках, усі козаки поділені на три категорії: виборних, підпомічників і підсусідків. Виборні козаки в свою чергу складалися з «средне грунтових, купеческим промыслом бавящихся» — 4 сім'ї, «малогрунтових, коне и воли имеючих» — 8, «убогих, при городах жиющих, воли и кони имеючих» — 28 сімей. Підпомічники були, звичайно, значно бідніші, ніж виборні. Серед них виділялися: «малогрунтовые, коне и воли имеющие» — 15 сімей, «малогрунтовые, коней и волов неимеющие» — 1, «убогие, при городах живущие, коне и воли имеющие» — 179, «весьма нищетные, з работы питающиеся» — 84 сім'ї. Підсусідки теж складалися з «подсоседков, воли и коне имеющих» — 31 і «весма нищетных, з работы питающихся» — 74 сім'ї. На три категорії розбито у списках також посполитих: «посполитие свободные, до ратуша прилуцкого прислужующие и в смотрении старшины сотенной и городской содержащиеся», «посполитие, скупленные разными владельцами» і «подсуседки посполитых, з работы питающиеся». У першій з цих категорій зареєстровано 19 сімей «малогрунтових, коне и воли имеющих» та 7 сімей майстрових; 6 сімей «малогрунтових, коней и волов неимеющих», 47 — «убогих, при городах живущих, коне и воли имеющих», а також 29 сімей майстрових; 193 сім'ї «весма нищетных, з работы питающихся», 121 — майстрових. Усі посполиті, куплені різними власниками, були «весма нищетные, з работы питающиеся» (37 сімей). Підсусідки (26 сімей) теж працювали за харч. Отже, з 485 сімей посполитих 375 (разом з майстровими) належали до «весьма нищетных»¹¹.

У ревізійській книзі Лубенського полку за 1740 р. серед козаків Лубен виділено «виборних без подпомоги», «виборних з подпомогою» і «определенных в подпомогу выборным». До першої категорії входили: «грунтовые» — 1 сім'я, «средние» — 5, «малогрунтовые могучие» — 2 сім'ї; до другої — «малогрунтовые немогучие» — 4 сім'ї, «тяглоубогие» — 5; до третьої — «средние» — 1 сім'я, «малогрунтовые могучие» — 4, «малогрунтовые немогучие» — 6, «тяглоубогие» — 12, «пешие нищетные» — 34 сім'ї. До останньої категорії включено і майстрових: «тяглоубогих» — 8 сімей, «пеших нищетных» — 9. На 91 сім'ю цих категорій припадає 25 «тяглоубогих» та 43 піших убогих. Козаких підсусідків тут було 146 сімей. Серед посполитих (96 сімей) переважали «тяглоубогие» — 24 сім'ї і «пешие нищетные» — 67 сімей. Підсусідки посполитих (12 сімей) усі були «пешие нищетные»¹².

Той факт, що переважна більшість міських жителів належала до малоземельних або безземельних, не викликає сумніву. Це закономірне явище. Однак наведені вище дані свідчать, що на Лівобережжі вони були недостатньо забезпечені й тяглом. Цікаві щодо цього дані містить ревізійська книга Полтавського полку за 1735 р. У Полтаві тоді налічувалося 12 козаків грунтових, 44 — малогрунтових, 205 — «нищетных и весма убогих и вдов», 17 — безгрунтових козаких підсу-

¹¹ Там же, спр. 54 344, арк. 17—23, 196.

¹² Там же, спр. 54 333, арк. 6—12, 423—433.

сідків. Про наявність худоби у перших двох груп відомості відсутні, щодо третьої групи є такі дані: з 205 сімей тягло мали тільки 109, з них по одному коню — 30 сімей, по волю — 10, по одному коню й парі волів — 17, парі коней — 5, парі волів — 42, парі коней і парі волів — 3. Одна сім'я мала коня й 4 волів, друга — 4 волів. З 17 сімей підсусідків 11 не мали ніякої худоби, 4 сім'ї мали по одному коню, 1 — лише вола, ще 1 — пару волів¹³. Не треба забувати, що обробіток землі при тодішніх умовах вимагав великих затрат і зусиль. Плуг, яким користувалися на Україні у XVIII ст., був великим і важким. У нього впрягали від чотирьох до шести пар волів¹⁴.

Відомості про наявність тягла зустрічаються і в ревизькій книзі Гадяцького полку за 1736 р. В описі м. Гадяча спочатку перелічуються старшина (сотник, осавул і писар — 3 сім'ї), значкові товариші (12 сімей), сотенні служителі (9), артилерійські служителі й гармаші (23), полкові служителі (4), далі йдуть ґрунтові козаки і вдови (3 сім'ї), виборні козаки (22), «малогрунтовиє, служить могучие» (28). Потім переписано козаків «нищетних и весьма убогих и вдов, которые в единой хате живут при огородах» та проставлено кількість худоби, якою вони володіли. З 85 сімей лише 22 мали худобу (26 волів і 11 коней). Далі названо 29 підсусідків, усі — «безгрунтовиє нищетные, в особливых дворах жиющие». 9 з них мали разом 6 волів і 6 коней (3 сім'ї — по 2 воли і 6 сімей — по 1 коню), решта 20 теж не мала ніякої худоби. Крім того, записано ще 2 сім'ї підсусідків — «нищетных, в единых дворах з господарями живучих» та 2 сім'ї підсусідків, у «фурторах жиющих». Про наявність худоби в них відомості відсутні. Таким чином, з 222 сімей 87 зовсім не мали худоби. У більшості її власників налічувалося по одному волю або коню¹⁵.

Не краще були забезпечені худобою в цьому полку й жителі містечка Веприка. 96 сімей «нищетных» мали тільки 21 вола, 4 клячі і 8 коней; одна сім'я підсусідків ґрунтових — 4 воли; 20 сімей підсусідків безгрунтових, «в особливых дворах жиющих» — 2 воли, 4 коней і 3 клячі; 13 сімей підсусідків, «в единых дворах з господарями живучих» — лише 3 воли й одну клячу.

Проте козацька старшина й більшість виборних козаків мала вдовсталь худоби. Інше становище було у бідних. У м. Зінькові з 203 дворів «нищетных и весьма убогих» посполитих коні й воли мали тільки 9. 29 сімей підсусідків посполитих, що були «ґрунтовиє нищетные в особливых дворах жиющие», не володіли ніякою худобою.

Таких прикладів можна навести багато. Вони переконливо свідчать, що процес розорення й зубожіння козацтва, а також інших верств міського населення Лівобережної України у XVIII ст. продовжував поглиблюватися.

Основними суспільними станами в містах і містечках Лівобережжя в першій половині XVIII ст. були козаки й посполиті (до останніх відносили в той час і міщан). Так, у 1718 р. в містечку Решетилівці Полтавського полку налічувалося 427 сімей козаків і 351 сім'я посполитих, у Старих Санжарах, відповідно, — 258 і 223, Кобеляках — 568 і 395, у Маячці — 79 і 65, у Нехворощі — 142 і 126. У решті міст і містечок цього полку переважали посполиті: у Полтаві (разом з с. Грабінівкою) посполитих і міщан було 490 сімей, козаків — 293, у Великих Будищах, відповідно, — 564 і 239, Нових Санжарах — 537 і 155.

¹³ Там же, арк. 1—7.

¹⁴ Див.: Горленко В. Ф., Бойко І. Д., Куніцький О. С. Народна землеробська техніка українців. К., 1971, с. 29—30.

¹⁵ ЦНБ АН УРСР, відділ рукописів, ф. 1, спр. 54 334, арк. 1—5.

Посполиті становили й загальну більшість населення: з 8627 сімей посполитих налічувалося 4854 сім'ї, тобто 56,2%¹⁶. У більшості міських населених пунктів Переяславського полку (Яготин, Березань, Бориспіль, Воронків, Гельмязів, Піщане, Золотоноша, Кропивна, Іркліїв, Ліплява) в 1726 р. переважали козаки. Посполитих було більше лише в Переяславі, Баришівці, Басані й Домонтові. Однак у загальній кількості населення їх і тут було більше (2159 сімей), ніж козаків (2020 сімей). У Прилуцькому полку в 1731 р. козацьке населення переважало лише у Варві і Жоравці, в решті міських населених пунктів (Прилуки, Переволочна, Монастирище, Ічня, Іваниця, Красний Колядин, Срібне) 75,2% жителів становили посполиті (їх було 3105 сімей проти 1024 сімей козаків). У більшості населених пунктів міського типу Миргородського полку (Миргород, Хомутець, Хорол, Власівка, Кременчук, Потік, Омельник, Манжелія, Говтва, Білоцерківка, Балаклія, Яреськи, Сорочинці) в 1737 р. теж переважали посполиті. Козаки мали перевагу лише в п'яти населених пунктах міського типу (Городище, Остап'є, Багачка, Устивиця, Шишаки) й становили лише 39,8% усього міського населення полку. В Гадяцькому полку в 1736 р. спостерігалося протилежне явище. Тут не лише в більшості міст (Веприк, Грунь, Куземин, Зінків, Опішня, Ковалівка, Бірки, Комишна), а й у загальній кількості населення переважали козаки (64,5%). У міських населених пунктах проживала 3801 сім'я козаків, 2089 — посполитих¹⁷.

Однак це не впливало на загальну картину: козаки становили меншу частину жителів міст і містечок Лівобережжя і кількість їх безперервно зменшувалася. Частина з них через тяготи військової служби та утиски козацької старшини тікала на Січ, Дон, за кордон¹⁸. Найбагатшою і найвпливовішою частиною козацтва вважалася старшина. Вона володіла великими земельними масивами, табунами худоби, гутами, вапняними заводами, руднями, винокурнями, мала значні капітали. Наприклад, тільки в Полтаві в 1722 р. старшині належало 19 винниць. Дуже багатими були представники сотенної старшини, а також окремі козаки, яких у матеріалах ревізій віднесено до «товариства можнейшого з деда и отца козаки». Другу частину козацтва становили так звані ґрунтові й середні, або за термінологією компуту Миргородського полку за 1723 р., «можние средние, что могут отбывать конную войсковую службу, з деда и отца козаки». До третьої, найбільш численної частини козацтва належали малогрунтові, «нищетные и весьма убогие», підсусідки і всі ті, хто мав обмаль землі й худоби або й зовсім нічого не мав і змушений був наймитувати¹⁹.

Серед посполитих також виділилася заможна верхівка («можнейшие», «можние»), середні верстви (ґрунтові, середні посполиті) і низи (малогрунтові, убогі, «нищетные», «пешные и весьма зубожалные», підсусідки). Таким чином, усе міське населення першої половини XVIII ст. на Лівобережжі можна поділити на три великі соціальні групи: міський патриціат (козацька старшина, власники великих земельних ділянок і кількох будинків та підприємств, багаті купці), середні верстви (основна маса козацтва, що володіла землею й худобою, міщани й посполиті, які мали землю, худобу й невеликі підприємства, та дрібні торговці) і міські низи (козаки, міщани й посполиті без землі й худоби, а часто й без житла — в «чужих хатах живучие», а також ті, що

¹⁶ Там же, спр. 54 483, арк. 256, 269.

¹⁷ Там же, спр. 54 336, арк. 7—326; спр. 54 341, 54 334.

¹⁸ ЦДІА УРСР у Києві, ф. 51, оп. 3, спр. 5939, арк. 4, 5; ф. 6, оп. 1, спр. 4, арк. 180; ЦДАДА СРСР, ф. 259, оп. 22, спр. 647, арк. 2; Лазаревский А. Описание старой Малороссии. К., 1902, т. 3, с. 45.

¹⁹ ЦНБ АН УРСР, відділ рукописів, оп. 1, спр. 54 479, арк. 4—5.

«з зажону и з другой работизни кормлются», тобто наймити й слуги).

Дані історичних джерел про соціальний склад населення другої половини XVIII ст. дещо відрізняються від даних першої половини. Генеральний опис 1765—1769 рр. подає відомості (часто дуже неповні) про 18 міст і 96 містечок²⁰. У ньому виділено такі основні групи населення: козаки, міщани, посполиті, підсусідки, різночинці. У зв'язку з відсутністю загальних підрахунків (і неможливістю їх зробити), доводиться користуватися лише вибірковими даними. В опису м. Ніжина нам вдалося виявити свідчення про 5469 мешканців, зокрема про 2622 міщан, 482 козаків, 324 посполитих, 568 купців, 156 підсусідків, 217 відставників, різночинців, канцеляристів, 49 священнослужителів, 16 розкольників, а також про 31 грека, 1 вірменина, 2 персів, 4 італійців, соціальний стан яких не визначено. В місті було обліковано й 892 найманих робітників і слуг та 105 учнів. Ремісників тут налічувалося 480 чол. (разом з членами сімей — 2054). Вони наймали 207 робітників та слуг і мали 105 учнів. Торгівлею займалося 285 чол. (разом з членами сімей — 794). Торговці наймали 360 робітників і слуг²¹. Отже, з ремеслом і торгівлею було зв'язано 3520 чол. (64,8%).

До найбагатших і найвпливовіших людей належали, безперечно, купці. Грек І. Стефанов, наприклад, мав 100 тис. крб. капіталу. У нього працювало 3 прикажчики і 4 наймити. Він випишував товари з турецьких і волоських земель. Іздив туди торгувати й сам. 50 тис. капіталу мав грек Ю. Венеціанов. Два купці — М. Фарсон і М. Алісов — мали по 30 тис. крб., М. Христофоров — 20 тис., М. Зой — 15 тис., 10 чол. — по 10 тис. крб.²²

З Генерального опису видно, що найчисленнішими суспільними станами в містах і містечках Лівобережжя були міщани, козаки й селяни. Про це, зокрема, свідчать і дані описів Полтави, Стародуба, Ніжина, Новгорода-Сіверського, Чернігова, Золотоноші, Києва, Лубен, Миргорода, Переяслава, Прилуків, Козельця, Остра та інших міст і містечок²³.

Матеріали описів намісництв не дають уявлення про майновий стан міських жителів. З них можна довідатися лише про становий склад населення. За даними О. Шафонського, в 11 містах Чернігівського намісництва (Чернігів, Городня, Березна, Борзна, Ніжин, Прилуки, Глинськ, Ромни, Лохвиця, Гадяч, Зіньків) проживало 59 262 чол. За становим принципом вони поділялися на дворян і чиновників (347 чол.), купців (713), міщан (18 590), козаків (22 530), казенних селян (1219), власницьких селян (13 691), священно- й церковнослужителів (1172), монахів (85). Окремо виділено греків (765), волохів, болгар і персів (89), новохрещених турків (34), католиків (27). Поряд з основними групами населення — козаками й міщанами — тут фігурує й досить значна група селян, більшість з яких належала поміщикам²⁴.

У скороченому опису Київського намісництва за 1787 р. в 11 містах (Київ, Остер, Козелець, Переяслав, Пирятин, Лубни, Миргород,

²⁰ Див.: Генеральний опис Лівобережної України 1765—1769 рр. Показчик населених пунктів. К., 1959, с. 897.

²¹ ЦДІА УРСР у Києві, ф. 57, оп. 1, спр. 40, 49, 341.

²² Там же, спр. 39.

²³ Див.: Пустовійт І. М. Козелець в 60-х рр. XVIII ст. — Записки історико-філологічного відділу УАН, кн. 6. К., 1925, с. 114—117, 139; Ткаченко М. Остер в XVII—XVIII ст., с. 23—44; Шамрай С. Козаки Полтави в 1767 р. за Румянцевським описом. — Записки історико-філологічного відділу УАН, кн. 6. с. 96—106; Гуржій І. О. Зародження робітничого класу України. К., 1958, с. 79.

²⁴ Див.: Шафонский А. Ф. Черниговского наместничества топографическое описание, с. 292, 344, 382, 421—422, 475—476, 517, 545, 573, 599, 629, 666.

Хорол, Говтва, Городня, Золотоноша) зареєстровано 61 595 чол., з яких різночинців налічувалося 1870, священно- і церковнослужителів — 833, монахів — 680, купців — 701, міщан — 23 145, козаків — 13 831, казенних селян — 3560, власницьких селян — 13 598, козачих і різночинницьких підсусідків — 3375 чол.²⁵ Цей опис також свідчить про те, що основними групами населення на Київщині були козаки, міщани й селяни. Але якщо в Чернігівському намісництві за чисельністю на першому місці стояли козаки, за ними йшли міщани й селяни, то в Київському — перше місце посідали міщани, друге — козаки й підсусідки, третє — селяни. В обох намісництвах за кількістю переважали міщани (41 735 чол.), козаків і підсусідків налічувалося 39 736 чол. (без підсусідків — 36 361), селян — 32 068 (з них власницьких — 27 289 чол.). За матеріалами опису Київського намісництва не можна встановити чисельність найманих робітників у містах і містечках. Відсутні ці дані і в опису Чернігівського намісництва. Однак у першому є відомості про кількість слуг і наймитів у всіх населених пунктах — 13 108 чол.²⁶, що порівняно до всього населення небагато, але переконливо свідчить про зростання числа вільнонайманих робітників у містах і містечках Лівобережжя.

Отже, з архівних джерел видно, що кількість козаків у містах і містечках постійно зменшувалася, кількість міщан збільшувалася. Досить значною групою залишалися селяни, серед яких переважали приватновласницькі, що свідчило про дальше їх закріпачення у XVIII ст.

Розшарування міського населення в той час продовжувало поглиблюватися. Безземелля й малоземелля, обмежена кількість худоби чи її відсутність у міських жителів не можуть бути основним показником їх майнового стану. Однак, зважаючи на те, що значна частина населення міст і більшість жителів містечок у XVIII ст. займалася землеробством, що ремісники заготовляли сировину й збували вироблену продукцію не лише в своїх населених пунктах, а й на ярмарках і торгах інших міст, по наявності землі й худоби можна робити певні висновки про достаток. У XVIII ст., як видно з використаних нами матеріалів, чисельність збіднілого, розореного населення весь час зростала.

Зменшення кількості міських жителів, які мали землю й робочу худобу і займалися землеробством, сприяло дальшому поглибленню суспільного поділу праці, відриву ремесла від землеробства, міста від села. Збільшення міського населення, незв'язаного з землеробством, вело до розширення товарного виробництва і внутрішнього ринку, що прискорювало розклад феодального ладу, в надрах якого вже зародилися й зміцнювалися капіталістичні відносини.

²⁵ ЦДІА УРСР у Києві, ф. 193, оп. 2, спр. 303.

²⁶ ЦДВІА СРСР, ф. ВУА, спр. 18 768, арк. 5.

ПІВНІЧНА БУКОВИНА В ІХ—ХІ ст.

Б. О. ТИМОШУК (Чернівці)

Перші писемні джерела, що безпосередньо стосуються земель Північної Буковини, датуються першою половиною XIII ст. На сторінках Галицько-Волинського літопису згадуються Онут (1219 р.)¹, Василів

¹ Полное собрание русских летописей (далі — ПСРЛ). СПб., 1908, т. II, с. 733.

(1230 р.)² та інші поселення, які локалізувалися на території сучасної Чернівецької області. Інших, хронологічно старіших історичних документів не знайдено. Цим певною мірою пояснюється той факт, що до недавнього часу питання про етнічний склад населення Північної Буковини (в IX—XI ст.) та її політичну систему були мало досліджені. Буржуазні історики вважали, що ця територія в IX—XI ст. не мала сталого населення і виконувала функції своєрідного коридора, яким користувалися різні кочові народи³. Радянські історіографи відносили землі Північної Буковини (IX—XI ст.) до Київської Русі, однак необхідних наукових даних на підтримання цієї тези не було. Нові археологічні матеріали не лише підтверджують гіпотезу про належність Північної Буковини до Давньоруської держави, а й дають можливість висвітлити деякі важливі аспекти її історії⁴.

Шляхом типологізації давньоруських городищ та порівняння їх з літописними джерелами можна виділити групу цих пам'яток, що є залишками князівських фортець — опорних пунктів влади київських князів на місцях. На сторінках літописів подібні спорудження згадуються з другої половини IX ст. У 882 р. князь Олег «посади мужь свои» в Смоленську, Любечі та ін. «градах» і «нача города ставити», тобто будувати укріплення з метою державного освоєння («окняження») території і заселяти їх своїми дружинниками⁵. Процес будівництва нових «городов» супроводжувався регулярним обкладенням місцевого населення даниною («и устави дани словеном, кривичем и мери») ⁶. Зрозуміло, що новозбудовані фортеці були основними пунктами для збирання князівської данини.

Політику «окняжіння» приєднаних земель проводили й інші великі князі. Так, Володимир «нача ставити города на Десне, и по Востри, и по Трубежеви, и по Суле, и по Стугне. И поча нарубати муже лучшие от словень, и от кривичь, и от чюди, и от вятичь, и от сих насели грады»⁷. Він намагався не лише захистити південні кордони від нападів печенігів, а й зміцнити свою владу на землях, де були збудовані фортеці.

В інших місцях літопису також мова йде про будівництво подібних будівель. У 991 р. Володимир «заложи град Белгород, и наруби в не от инех городов, и много людей сведе в не»⁸, Ярослав у 1030 р., підкоривши чудь, «постави град Юрьев»⁹, а в 1032 р. «поча ставити города по Рьси»¹⁰. Святополк у кінці XI ст. «срубил» новий «град» у Витачеві і «повеле епископу Марину с гуровцами сести ту, и засаковцем и прочим от инех прад»¹¹. З цих повідомлень не важко зрозуміти, що

² ПСРЛ, т. II, с. 761.

³ Наприклад, Р.-Ф. Кайндль писав, що в IX ст. землями Буковини володіли угри, яких у 895 р. змінили печеніги; в другій половині XI ст. край знаходився під владою половців (R.-F. Kündl. Die Rutenen in der Bukowina. Czernowitz, 1887, s. 15—17). Румунський буржуазно-націоналістичний історик Т. Балан доводив, що Буковина до середини XIV ст. була пустирем, на місці якого румуни заснували своє перше князівство, що мало назву «Шипинська земля» (Див.: Т. Balan. Tara Serepnicului — Extras din «Glasul Bucovinei». Cernăuți, 1926, p. 3).

⁴ Нині на території Північної Буковини відомо більш як 80 археологічних пам'яток (городищ, селищ і могильників IX—XI ст.). Городища IX—XI ст. досліджено в селах Ревне Кіцманського, Баламутівка і Горішні Шерівці Заставнівського, Ломачинці Сокиринського, Грозинці Хотинського, Червона Діброва Глибочького, Карпачів Вишницького районів.

⁵ Повесть временных лет (далі — ПВЛ). М., 1950, ч. I, с. 20.

⁶ ПВЛ, ч. I, с. 20.

⁷ Там же, с. 83.

⁸ Там же.

⁹ ПВЛ, ч. I, с. 101.

¹⁰ Там же.

¹¹ ПСРЛ, т. II, с. 292.

князі, проводячи свою політику «окняжіння» земель, спеціально споруджували «грады» і населяли їх своїми надійними слугами.

Археологічне вивчення городищ — князівських фортець, насамперед тих, що згадуються в літописах (Білгород, Воїнь, Малотин та ін.), а також тих, які досліджувалися на території Північної Буковини, дає змогу виділити найхарактерніші риси пам'яток цього типу, а саме: 1) князівські фортеці мали складну фортифікаційну систему, в основі якої були дерев'яні зруби та земляні вали, зміцнені дерев'яними конструкціями. Головна оборонна лінія, крім оборонних, мала ще й житлово-господарські зруби, що знаходилися з внутрішнього боку валу; 2) внутрішнє подвір'я городищ — князівських фортець на початковому етапі їх існування забудовувалося за певною системою: по периметру валу окремими рядами розміщувалися житлово-господарські зруби. Будівлі зводилися і в центрі подвір'я, однак значна його частина залишалася вільною від забудови; 3) городища — князівські фортеці завжди супроводжують синхронні неукріплені селища-супутники.

Городища з характерними для князівських фортець X—XI ст. прикметами на території Північної Буковини досліджувалися в с. Ревне (городище Ревне I), Горішні Шерівці (городище Горішні Шерівці II), а також у с. Ломачинці Сокирянського району.

Городище Ревне I знаходилося на високому, обмеженому з 3-х боків ярами, мису¹². Його територію (300×160 м) прикриває земляний вал. Розкопки останнього показали, що основу головної укріпленої лінії становили дерев'яні зруби (шириною до 3 м), поставлені, можливо з метою гідроізоляції, на глиняну платформу (висотою 0,5 м). Ззовні вони були зміцнені глиняними, з кам'яною серцевиною укосами. Решта поверхні передніх стін зрубів була обмашена товстим шаром глини.

Крім головної, фортецю оточували додаткові оборонні лінії, але дещо простішої конструкції. Так, зі сходу й заходу її захищали укріплені лінії — стіни з горизонтально покладених деревин, які на окремих ділянках зміцнювалися зрубами, частково опущеними в землю. Перед оборонними стінами стояли широкі укоси — ескарпи* з частоколом посередині та рови. Схили мису були прорізані цілою системою ескарпів.

Найскладніші укріплення прикривали фортецю з боку поля, де містився в'їзд. Для того, щоб потрапити на внутрішнє подвір'я, ворогові довелося б долати опір 6-и укріплених ліній і просуватися (більш як 200 м) під безперервним перехресним вогнем з усіх оборонних ліній.

Більша частина внутрішнього подвір'я ревнянської фортеці, як відзначалося вище, була вільною від забудови. Житлово-господарські будівлі на ньому розміщувалися двома (але не однаковими) рядами вздовж головної оборонної лінії. Впритул до останньої примикав ряд, в який входили напівземлянки з печами-кам'янками, стіни стовпкової конструкції та зрубні будинки з підкоморами, верхня частина яких використовувалася як житло, а нижня — для господарських потреб.

Відомо, що забудова князівських фортець здійснювалася за попередньо наміченим планом, з урахуванням потреб її майбутніх мешканців. Виникає питання, чому саме житлово-господарські будівлі біля валу мали різну, а не однакову конструкцію?

Існування двох типів житлово-господарських будівель біля валу можна пояснити тим, що вони призначалися для різних категорій лю-

¹² Тимощук Б. О. Слов'яни Північної Буковини V—IX ст. К., 1976, с. 65—72.

* Ескарп — внутрішня спадина зовнішнього рову укріплень, що використовувалася як протиштурмова перешкода.

дей. Напівземлянковими житлами користувалися «лучшие люди»¹³ з місцевого населення. До появи князівських фортець вони займали території городищ — общинних центрів. Згідно з традиціями для представників родоплемінної знаті в князівській фортеці теж могли збудувати приміщення напівземлянкового типу.

Наземні або трохи підняті над землею будівлі зрубної конструкції з вогнищами потрібно розглядати як мешкання дружинників, що перебували на службі у князя. Це підтверджується не лише тим, що подібні будівлі завжди розміщувалися поряд з оборонними зрубами, а й рештками озброєння та дружинного спорядження, які знайдено під час розкопок.

Якщо думка щодо призначення різнотипних житлово-господарських будівель правильна, то можна твердити, що в X ст. (цим часом датується спорудження князівської фортеці) на території одного й того ж поселення спільно жили князівські дружинники та представники родоплемінної знаті. Останніх, як відомо, на сторінках літописів названо «старцы градские»¹⁴. В X ст. вони ще відігравали певну роль у політичному житті Русі. Князь Володимир, наприклад, радилися не лише із своїми боярами, а й з «старцами градскими»¹⁵. Таким чином, процес злиття родоплемінної і служилої верхівки, тобто князівських дружинників, за археологічними даними, завершується в X ст.

Другий ряд забудови ревнянської князівської фортеці відкривали окремо поставлені, на певній відстані від валу, зрубні будинки з великими підвалами. Вони, очевидно, належали представникам князівської адміністрації, які збирали данину з підлеглого населення. Підвали цих приміщень, можливо, використовувалися для зберігання зібраних продуктів. У літописах такі складські конструкції називаються «медуши», «бретяницы», «погреба».

Поруч із князівською фортецею, на тому ж самому високому мису, знаходилося синхронне велике поселення. Тут (на площі понад 6 га) виявлено залишки близько 150 напівземлянок. Це поселення, як встановлено в процесі досліджень, виникло одночасно з князівською фортецею і припинило своє існування також разом з нею. Воно повністю залежало від фортеці. Саме цим можна пояснити той факт, що поселення розміщувалося далеко від води, в місцевості, де було мало придатних для землеробства угідь. Не виключено, що тут жили смерди*.

Звертає на себе увагу те, що додаткові укріплення князівської фортеці було встановлено на території цього поселення-супутника. Можливо, мешканці даного поселення ремонтували й охороняли їх. На території селища розкопано довгий будинок, в якому містилося 9 нішоподібних печей для випікання хліба. Останній, як відомо, був основним продуктом харчування населення Давньоруської держави. Цей хліб мав задовольнити потреби насамперед гарнізону фортеці.

На землях поселення-супутника проживали й ремісники, про що свідчать знайдені під час розкопок ремісничі майстерні з кам'яними робочими площадками. Їх продукцією користувалися насамперед воїни гарнізону. Таким чином, археологічні матеріали підтверджують свідчення писемних джерел про те, що челядь, яка була розселена біля

¹³ Мешканців територіально-родових общин літописці називають «людьми» (Див.: ПВЛ, ч. I, с. 44, 95, 142). «Лучшие люди» — родоплемінна верхівка.

¹⁴ ПВЛ, ч. I, с. 16, 58, 75, 87.

¹⁵ Мавродин В. В., Фроянов И. Я. «Старцы градские» на Руси X в.— В кн. Культура феодальной Руси. Ленинград, 1974, с. 30—33.

* Б. О. Рибаків відзначає, що смерди жили в князівських селах. Вони мали власну землю, володіли майном, кіньми, виконували князівські повинності і в будь-який час могли поповнити військо князя (Див.: Рыбаков Б. А. Смерды.— История СССР, 1979, № 1, с. 41—58).

«градів», зобов'язана була їх мешканців «годувати, взувати, одягати... захищати»¹⁶.

Ревнянська князівська фортеця споруджена на місці знищеного пожежею общинного центру IX ст. Стратиграфічні дані та знахідки археологів вказують на те, що її збудували не пізніше першої половини X ст. (фортеця розмішувалася на території Прикарпаття, яке було заселене хорватами. Тому є підстави вважати, що вона належала хорватським князям і припинила своє існування у зв'язку з походом князя Володимира на хорватів у 992 р.)¹⁷.

Не менший інтерес викликає інша князівська фортеця, рештки якої збереглися в Горішніх Шерівцях, на вершині гори. Основу її головної оборонної лінії також становили зруби, поставлені на глиняну платформу — земляні вали ранньозалізного віку. Однак конструкція цієї оборонної лінії дещо відрізняється від ревнянської. Тут, наприклад, відсутні глиняні укоси з кам'яною серцевиною.

Центральну площу горішньошерівецького городища (її розміри 180×170 м) з північного боку, крім головної, прикриває ще три лінії валів і ровів. Вони, безумовно, відігравали певну роль у системі оборони князівської фортеці.

Характер її забудови виявився приблизно таким, як і в с. Ревне. Тут до оборонного валу примикали зрубні будинки. В деяких з них були підвали для збереження продуктів. Подібні будівлі виявлено й на центральному майданчику, на певній відстані від валу. Поруч із горішньошерівецьким городищем знайдено рештки селища — супутника князівської фортеці. Воно розміщується на горизонтальних площадках південного схилу гори. Найдавніші в цьому селищі напівземлянкові житла з печами-кам'янками датуються першою половиною X ст., а найпізніші з них (наземні дерев'яні будівлі з глинобитними печами) — першою половиною XII ст.

Отже, князівська фортеця в Горішніх Шерівцях споруджена одночасно з ревнянською. Однак хронологічні рамки функціонування обох фортець різні. Ревнянська князівська фортеця припинила своє існування в кінці X ст., у період активного об'єднання східнослов'янських земель під владою київських князів, а горішньошерівецька — в середині XII ст., в епоху феодалної роздробленості Київської Русі. З утворенням Галицького князівства замість неї з'являється нова фортеця, побудована за ініціативою галицьких князів¹⁸. Вона знаходилася на відстані 30-и км від Дністра, і її спорудження слід розглядати як результат «окняжіння» київськими князями території Середнього Подністров'я.

Відомо, що в IX—X ст. ці землі населяли східнослов'янські племена, які в літописах мали назву «тиверці»¹⁹. В 885 р. Олег пішов війною на них²⁰. З цього часу тиверці як окрема політична сила не згадуються в документах. Разом з тим літописець вказує на те, що вони брали активну участь у походах київських князів на Візантію — у 907 та 944 рр.²¹ Очевидно, Середнє Подністров'я увійшло до складу Київської Русі в кінці IX ст. Завдяки цьому кордони Давньоруської держави дійшли до р. Прут, на лівому березі якої за ініціативою київ-

¹⁶ Греков Б. Д. Киевская Русь. М., 1949, с. 90.

¹⁷ Див.: Тимошук Б. О. Давні слов'яни на території Північної Буковини. — УІЖ, 1979, № 6, с. 95—97.

¹⁸ Тимошук Б. О. Твердиня на Пруті. Ужгород, 1978, с. 24—31.

¹⁹ Населення Прикарпаття і Волині за доби розклату первіснообщинного ладу та в давньоруський час. К., 1976, с. 130.

²⁰ ПВЛ, ч. I, с. 21.

²¹ Там же, с. 23, 33, 34.

ських князів було споруджено горішньошерівецьку фортецю. В ній містився гарнізон київського князя.

Одночасно знахідки археологів дають можливість охарактеризувати основні риси соціально-економічного розвитку східнослов'янського населення Північної Буковини в X—XI ст. Дослідники значну увагу приділяють проблемі зародження міського життя на цій території. Наявні археологічні дані спростовують твердження буржуазних істориків (Р.-Ф. Кайндля та ін.), які провідне місце у цьому процесі відводили чужоземцям, заперечували роль корінного слов'янського населення, й дають можливість познайомитися з конкретними шляхами становлення найдавніших міст Північної Буковини.

Період формування ранньофеодальних міст у східних слов'ян тривав кілька століть. Досить важливими були VIII—IX ст., коли сформувалися безпосередні передумови виникнення перших ранньофеодальних міст. Основним осередком життя населення в той час була територіально-родова община. Археологам ця соціальна структура відома за комплексами пам'яток (об'єднаних однією спільною територією) під назвою «гнізда поселень»²².

В Північній Буковині гнізда слов'янських поселень другої половини I тисячоліття н. е. виявлено в кількох місцях. Цінні результати одержано завдяки дослідженням чорнівського гнізда поселень, яке знаходиться на північ від Чернівців. Тут знайдено 8 слов'янських поселень VIII—X ст. Вони, безперечно, належали до одного й того ж територіально-родового об'єднання. Розкопки в с. Чорнівці допомогли вивчити його структуру²³.

Господарсько-адміністративною основою чорнівського гнізда поселень виявилось поселення Чорнівка II (в урочищі Рули) — найбільше в цілому комплексі, в якому археологи зафіксували понад 150 напівземлянкових жител, а також землянки — ремісничі майстерні для гарячої обробки металу, обладнані кам'яними робочими площадками та вогнищами. Недалеко від них виявлено 17 агломераційних печей для попереднього опалення і збагачення залізної руди. Матеріали археологічних досліджень свідчать, що поселення Чорнівка II було економічним центром територіально-родового об'єднання. На його території проживали як ремісники, так і родоплемінна знать. Тут також зберігалися общинні запаси (зброя, продовольство). Саме цим пояснюється добре налагоджена охорона поселення. Надійний захист від раптових нападів ворога забезпечували башти-зруби, зведені на підступах до общинного центру, які знайдено на пагорбах, що оточують поселення.

Общинні господарсько-адміністративні центри, де зосереджувалося ремісниче виробництво, підготували необхідні економічні умови для формування ранньофеодальних міст. Останні виникали в районах значного скупчення населення й біля зручних торгових шляхів. Прикладом цього може бути розглянуте вище ревноянське поселення. Воно було важливим суспільно-економічним населеним пунктом східних слов'ян. Однак його важко віднести до поселень міського типу. Тут відсутній дитинець — обов'язковий компонент ранньофеодального міста.

Структура ревноянського поселення змінюється в першій половині

²² Див.: Русанова И. П. Славянские древности VI—IX вв. между Днепром и Западным Бугом. М., 1973, с. 8—9; Рафалович И. А. Славяне VI—IX веков в Молдавии. Кишинев, 1972, с. 51.

²³ Розкопки слов'янських поселень в околицях с. Чорнівка Новоселицького району Чернівецької області проведені слов'янською експедицією Інституту археології АН СРСР у 1979 р.

X ст. В той час на місці спаленого городища-сховища побудовано князівську фортецю, про яку вже йшла мова. Далі продовжувало свій розвиток ремісниче поселення в урочищі Царина. Було проведено реконструкцію його укріплень. Насипали земляний вал, на вершині якого поставили нові оборонні стіни. На укріпленій площадці з'явилися ремісничі майстерні з більш досконалим обладнанням.

Схема ревянського поселення X ст. — князівська фортеця — дитинець, торгово-ремісничий посад та неукріплені селища (в урочищах Микулінка, Царина, Лишик, Рівняк, Гевда, Підгородище, Веретинникове) — типова для ранньофеодальних міст. Одне з них, назва якого поки що нам невідома, сформувалося не пізніше першої половини X ст. і належить до числа найдавніших східнослов'янських поселень такого типу на території Прикарпаття.

Виникнення ранньофеодальних міст — яскравий показник глибоких соціально-економічних перетворень у житті східнослов'янського населення, що сталося в першій половині X ст.

Одночасно з ранньофеодальними містами або навіть дещо раніше з'являються князівські фортеці. Військово-феодальна знать, що зосереджувалася в них, викачувала данину і експлуатувала населення, яке проживало в селищах-супутниках князівських фортець. Функціонування останніх на території Північної Буковини вже в першій половині X ст. — свідчення того, що феодальні відносини на той час тут були вже провідними. Їх утвердження не було мирним. Тільки цим можна пояснити той факт, що в кінці IX — на початку X ст. більшість общинних центрів (Ревне I, Червона Діброва, Горішні Шерівці I, Карапчів та ін.) були спалені разом із селищами, що примикали до них. Знищення одного з них — Ревне I — було настільки раптовим, що мешканці селища-супутника не встигли винести із своїх домівок домашній скарб. Можливо, ці центри в кінці IX — на початку X ст. були зруйновані за наказом військово-феодальної знаті, яка, зміцнивши свою владу, почала споруджувати фортеці з оборонними лініями більш досконалої конструкції. Про це свідчать матеріали розкопок слов'янських городищ на території Північної Буковини. В X ст. тут відбувалося будівництво фортець нового, давньоруського типу із земляними валами та дерев'яними зрубами. Одночасно з'являються фортеці з широкими оборонними смугами, які мали кілька укріплених ліній оборони (Ревне I).

Приватно-феодальна власність на землю, посилення ролі місцевих економічних центрів, розвиток продуктивних сил та деякі інші причини привели до феодальної роздробленості Русі. В кінці XI ст. відокремилася Прикарпаття. Тут було утворено Теремблянське, Звенигородське та Перемишлянське князівства. Землі Північної Буковини в першій половині XII ст. перебували під владою теремблянських князів. У середині XII ст. прикарпатські князівства об'єдналися в єдине Галицьке князівство. Територія Північної Буковини з середини XII й до середини XIV ст. входила до складу Галицького, а згодом Галицько-Волинського князівства.

Замітки

Я. Г. ІВАНЮК (Полтава)
МІСТА-ФОРТЕЦІ ОХТИРКА
І СУМИ У XVII — XVIII ст.

Відомості про міста-фортеці Охтирку і Суми, які містяться в різних історичних джерелах та працях, ще не були систематизовані. У даній публікації автор має на меті висвіт-

лити деякі важливі питання, пов'язані з виникненням та розвитком цих важливих оборонних форпостів на території України, охарактеризувати їх у фортифікаційному відношенні в різні періоди, зокрема, під час Північної війни.

Короткі описи фортець Охтирки¹ і Сум² зустрічаються в історичних актах кінця XVII ст. Окремі дані про ці міста-фортеці в період Північної війни наводяться у праці О. З. Мишлаєвського, який використав матеріали, зібрані у 1718 р. київським губернським управлінням на вимогу військової колегії³.

З картографічних джерел слід назвати «План местоположения населенных пунктов и городов, где были расквартированы главные силы царской армии» в 1709 р.⁴, та плани Охтирки і Сум другої половини XVIII ст., перший з яких чітко відображає конфігурацію зовнішньої оборонної лінії цих та деяких інших фортець, а останні дають змогу простежити ще й планування їх внутрішньої території⁵.

Охтирка* була заснована у 1641 р. на правому гористому березі Ворскли як польська прикордонна фортеця⁶. В 1647 р. уряд Польщі відповідно до межового акта передав її Росії у напівзруйнованому стані.

¹ Чтения Общества Истории и древностей российских (далі — Чтения ОИДР). СПб, 1885, кн. 2, с. 4; Акты Московского государства (далі — АМГ). СПб, 1894. Т. 2, с. 263; Загоровский В. П. Белгородская черта. Воронеж, 1969, с. 167.

² Дополнения к актам историческим (далі — Дополнения к актам...), собранным и изданным археографической комиссией. СПб, 1875. Т. 9 (прибавления), с. 296; Материалы для истории колонизации и быта степной окраины Московского государства (Харьковской и отчасти Курской и Воронежской губ.) в XVI—XVIII столетии, собранные в разных архивах и редактированные Д. И. Багалеем (далі — Материалы для истории колонизации и быта...). М., 1887. Т. I.

³ Мышлаевский А. З. Крепости и гарнизоны Южной России в 1718 году. СПб, 1897, с. 51—53, 58—59.

⁴ Гольденберг Л. А. Картографические источники XVIII в. о военных действиях в 1708—1709 гг. — В кн.: Полтава (К 250-летию Полтавского сражения): Сб. статей. М., 1959, іл. 4.

⁵ ЦДІАЛ, ф. 1399, оп. 1, спр. 816, арк. 7; Чапенко М. П. Архитектура Левобережной Украины XVII—XVIII веков. М., 1967, с. 52—53.

* Відносно назви Охтирка є кілька версій. За однією з них, вона запозичена від найменування гори й річки Актир, що в перекладі з татарської мови означає «біла скеля» або «біла фортеця» (див.: Кругляк Ю. М. Ім'я вашого міста: Походження назв міст і селищ міського типу Української РСР. К., 1978, с. 100).

⁶ Чтения ОИДР, кн. 2, с. 4; Загоровский В. П. Указ. соч., с. 167.

З того часу вона була одним з опорних пунктів Белгородської лінії на півдні Російської держави поряд з Сумською та іншими фортецями, розташованими на ній у напрямі Белгорода, Острогозька, Воронежа й Тамбова, служила для захисту від грабіжницьких наскоків кримських і ногайських татар. Охтирка мала укріплення з дубового частоколу довжиною 764,64 м*. Вздовж лінії оборони було розташовано 11 башт. Загін російських «служилих людей», який розмістився там, очевидно, виконував функції прикордонного посту. У 1650 р. озброєння з Охтирки вивезли і там залишилося близько 10 чол. охорони, для яких збудували «избу с башней»⁷.

Після возз'єднання України з Росією було споруджено нову Охтирську фортецю, яка розмістилася поблизу гирла річки Охтирки — притоки Ворскли, на південь від місцезнаходження старої фортеці. Будували її українці, що перейшли на територію братньої Росії, рятуючись від польських військ та наскоків Кримської орди. Керував спорудженням укріплення воевода міста Вольного — Л. Каминін⁸.

Наведені в «Материалах для истории колонизации и быта...» дані (на 1668 р.) свідчать, що огорожа нової Охтирської фортеці мала загальну довжину понад 2189 м і складалася з палісаду та рову. Захисні стіни з бруствером** мали висоту 4,32 м⁹. Для зручності стрільби з внутрішнього боку стін у їх верхньому ярусі були споруджені банкетти***, на які піднімалися по драбинах.

На лінії захисної огорожі розміщувалися бастион**** шестикутної форми з двома площинами***** і 14 башт — 5 ворітних й 9 глухих. Міські посади також були обведені захисними огорожами з дубового та соснового палісадів.

У згаданій праці О. З. Мишляєвського повідомляється, що під час Північної війни за наказом Петра I і під наглядом О. Д. Меншикова в Охтирці проводилися значні реконструктивні роботи, зокрема «сделано... три больварка»*****. Фортеця мала форму багатокутника і складалася з двох частин: головної — «старого города» та допоміжної — «пригородка»¹⁰⁻¹¹.

Периметр її зовнішньої оборонної лінії після реконструкції у 1709 р. становив близько 2650 м. Вона була обведена ровом, який мав глибину 4,32 м. Ширина його навколо «старого города» становила близько 6,5 м, а навколо «пригородка» — 4,32 м. На лінії захисної огорожі давнішої частини фортеці, як свідчать джерела і, зокрема, вже згадуваний «План местоположения населенных пунктов...», розміщувалося 6 бастионів (5 кутових і 1 «средостенный»)*****, обведених до-

* У джерелах розміри укріплень подані в сажнях (1 сажень — 2,16 см). Переведення в метричну систему здійснено автором.

⁷ АМГ, т. 2, с. 263.

⁸ Загоровский В. П. Указ. соч., с. 167—168.

** Бруствер, або парапет — невеликий насип у верхній частині валу чи окопу для зручності стрільби і захисту від вогню противника.

⁹ Материалы для истории колонизации и быта..., т. I, с. 57.

*** Банкетти — ступені для зручності стрільби з верхніх ярусів.

**** Бастион — укріплення, що споруджувалося здебільшого на зламах захисної лінії фортеці. Він складався з одного або двох земляних валів, де ставилися гармати. Передні сторони бастиону — фаси, бокові — фланки, тильна (внутрішня) сторона — горжа.

***** Площини або мости — міжярусні перекриття в тогочасних фортечних спорудах, де ставилися гармати.

***** Больварк (правильно — больверк) — бастион.

¹⁰⁻¹¹ Мышляевский А. З. Указ. соч., с. 51, 53.

***** Цей бастион, на відміну від кутових, знаходився у середній частині захисної стіни. Звідси й назва — «средостенный».

датковими ровами глибиною 2,16 м та шириною (на поверхні) 4,32 м, 6 фортечних башт та равелін * (довжиною 43,2 м та шириною 5,4 м). «Пригородок» (довжина огорожі — близько 1070 м) мав 3 воротні башти і 3 bastiони, детальні описи яких не виявлено.

З відомостей київського губернського управління дізнаємося, що bastiони, крім одного — шестикутного, мали п'ятикутну форму, хоча й відрізнялися один від одного за величиною. Біля першого та другого bastiонів знаходилися тайники ** «из рубленного... соснового лесу». Значний інтерес становлять башти, які розташовувалися у такому порядку: «Колонтаївська» *** ворітна «о шести углах», глуха (шестикутна), глуха (восьмикутна), «Куземинська» ворітна (восьмикутна), «Грунська» ворітна (чотирикутна) і глуха (восьмикутна). Була ще й «Мостова» башта, що стояла за лінією огорожі і, очевидно, призначалася для охорони мосту через річку Охтирку. Вони відрізнялися одна від одної як за висотою, так і за розмірами ширини стін (від 2,16, м до 6,48 м) ¹² і не мали верхнього покриття («верхов»).

В опису детально говориться й про конструктивні особливості фортечної стіни, зокрема, між третім і п'ятим bastiонами, яка була «рублена из разного лесу у две стены...» з «перегородами» ¹³, а міжряддя шириною 4,32 м заповнювалося землею. Ці «перегороди» (за сучасною інженерною термінологією — контрфорси) являли собою дерев'яні перегородки поперек подвійних стін і застосовувалися з метою зміцнення останніх.

В «старом городе» знаходився «казенный погреб» для зберігання боєприпасів. Довжина кожної з його стін становила близько 13 м. За даними на травень 1709 р., зібраними російським офіцером Миколою Стамом, артилерійський парк фортеці мав тоді всього 63 гармати — 26 мідних і до них 6406 ядер різної ваги (від півфунтових до дванадцятифунтових), 35 чавунних гармат і до них 322 картечних ядра (від двох до чотирьох фунтів кожне). Знаходилося тут і 8 чавунних бомбометів із значною кількістю різних снарядів (бомбей, бомб). Значними були й запаси пороху — 100 пудів, 8 діжок і 200 картузів ****. Для стрілецької зброї зберігалось окремо 60 пудів і 8 діжок пороху; свинцю — 200 пудів ¹⁴.

За даними на 1712 р., в Охтирській фортеці не було гарнізону регулярних військ, а на час складання і подання відомостей київським губернським управлінням (1718 р.) вона не мала й артилерії ¹⁵.

На конфігурації захисної лінії фортеці, показаній в плані Охтирки другої половини XVIII ст., помітний позитивний вплив передового фортифікаційного мистецтва. Це виявилось насамперед в геометрично правильних накресленнях укріплень. Кутові захисні споруди виступали

* Равелін — фортифікаційна споруда трикутної форми. Споруджувався із зовнішнього боку фортеці для прикриття якоїсь важливої ділянки частіше всього кутини — відрізка захисної огорожі між суміжними bastiонами або баштами.

** Тайник — скритий підземний прохід, який виходив за межі фортеці, спускаючись до рівня ріки або ґрунтових вод. В його кінцевій нижній частині споруджувався колодязь.

*** Ця та інші ворітні башти, очевидно, одержали свою назву від населених пунктів селених містечок Охтирського полку.

¹² Мышлаевский А. З. Указ. соч., с. 52—53.

¹³ Там же, с. 52.

**** Картуз (тогочасний артилерійський термін) — мішок з порохом зарядом.

¹⁴ Документы Северной войны: Полтавский период (ноябрь 1708 — июль 1709 г.). — Труды Русского Военно-исторического общества. СПб, 1909. Т. III, с. 157—158.

¹⁵ Мышлаевский А. З. Указ. соч., с. 53.

вперед за лінію огорожі, що давало можливість ефективно використати вогневі засоби, вести не тільки фронтальний, але й фланкуючий (фланговий) вогонь, вдало прикривати підступи до міста.

Наприкінці XVIII ст., коли кордони Російської держави відсунулися далеко на південь, Охтирська фортеця втратила своє значення і перестала існувати як військовий об'єкт. Її укріплення були знесені.

Спорудження Сумської фортеці* на правому березі річки Псел при впадінні в нього річки Сумки бере свій початок у 1656 р., коли російський уряд направив сюди воєводу К. Арсеньєва та 52 «служилих людей» з ним. Будівельні роботи тривали ще й у 1658 р., про що свідчать стародавні акти¹⁶.

Збереглося кілька описів Сумської фортеці в різні періоди її існування. Опис 1678 р. повідомляє, що фортеця мала дві захисні огорожі: так званий «город», який оточував місто й посади, і «острог». Довжина «города», спорудженого з дубових паль, дорівнювала близько 7400,2 м. Вздовж цієї огорожі стояло 4 ворітні башти і 23 глухі. «Острог» мав 8 воріт. Про його розміри джерело не повідомляє. Крім дерев'яних стін, фортеця була обведена ще й земляними укріпленнями — валами й ровами. Ще в 1658 р. Псел і Сумку з'єднали ровом й перекрили таким чином підступи до міста з південного, найбільш вразливого на випадок ворожих атак боку. З інших сторін фортечні укріплення досить вдало доповнювалися природними перепонами, які становили ріки Псел, Сумка, і Сума¹⁷. З міста до ріки Псел виводився тайник, що давало змогу в разі облоги забезпечити захисників фортеці достатньою кількістю води.

Опис 1686 р. свідчить, що у фортеці за минулі роки відбулися істотні зміни¹⁸. Захисні стіни, збудовані тарасами**, висотою 3,24 м з брустверами, уступами для стрільби зазнали руйнувань і вимагали ремонту. На відстані понад 76 м від Псла була споруджена нова дерев'яна стіна — «острог» — висотою 3,24 м і довжиною близько 415 м, укріплена з боку міста тарасами заввишки 1,08 м. На захисній лінії було розташовано 6 башт, з них — 2 ворітні та 4 глухі (кутові). Навколо «острога» проходив рів глибиною 6,48 м, а місцями — 5,4 м. На території фортеці було 2 порохових льохи з дубових колод. Як і раніше, існував підземний тайник, що вів до Псла, довжиною 43,2 м і шириною 4,32 м.

В рік складання опису фортеця була доповнена ще двома «острогами» з «дубового леса» загальною довжиною понад 3810 м. Їх висота становила 3,24 м. Вони мали 9 воріт, 19 глухих башт, 8 хвірток. Навкруги обох «острогів» викопали рів глибиною 5,4 м. У верхній частині він мав ширину 10,8 м, у нижній («подошве») — 2,16 м. Рів був обведений палісадом.

Значні за розмірами укріплення захищали у той час і міський посад. Довжина його захисної огорожі дорівнювала близько 7620,5 м. Во-

* Назва Сум, напевно, походить від найменування річки Сумки, в основі якого, можливо, тюрське слово «су» — «вода» (див.: Кругляк Ю. М. Назв. праця, с. 125—126).

¹⁶ ЦДАДА СРСР, ф. 210, Белгородський стіл, стовп. 389, арк. 22; стовп. 1020, арк. 445; «Материалы для истории колонизации и быта...», т. I, с. 145.

¹⁷ Див.: Історія міст і сіл Української РСР: Сумська область. К., 1973, с. 91.

¹⁸ Дополнения к актам..., т. 9 (прибавления), с. 296; «Материалы для истории колонизации и быта...», т. I, с. 145—146.

** В. И. Довженко у своїй праці «Будова міських укріплень в Київській Русі» (див.: Вісник Академії наук Української РСР, К., 1947, № 7 (135), с. 50) говорить, що тараси вперше згадуються в джерелах XVI ст. і являють собою певний тип дерев'яних фортифікацій — дерев'яних споруд. Спосіб будування тарас полягав у тому,

на включала в себе невисокий земляний вал і рів глибиною 3,24 м. Такою ж була і ширина рову.

Згідно з даними на 1686 р., крім військових припасів, визначених безпосередньо для потреб Сумської фортеці, там зберігалася зброя, боєкомплект та інше військове спорядження московських полків, «полковые казны и всяких припасов» Белгородського, Володимирського, Рязанського й Тамбовського Розрядних приказів¹⁹. Це дає підставу вважати Сумську фортецю базовою в даному районі країни на той час.

Серед названих у документі різних видів зброї та боєкомплектів до них говориться й про ливарні знаряддя «чем пушки льют», «котел медный с ушми в 2 пуда», ківш («уполовник железный»), що свідчить про виготовлення (лиття) гармат у Сумській фортеці. Згідно з відомостями київського губернського управління за 1718 р., укріплення Сумської фортеці стали значно удосконаленішими²⁰. Там згадуються вже бастіони й бійниці*. Місто було обведене стіною з дерев'яних паль та ровом і складалася з «большого города» й «городка». Східна ділянка захисної огорожі підходила до Псла, а західна — до Сумки. Довжина периметру стін фортеці дорівнювала 2069,28 м.

Матеріали київського губернського управління (1718 р.) дають певне уявлення про оборонні споруди Сумської фортеці та послідовність їх розміщення на захисній огорожі. Так, «большие Московские» ворота (напевно, головні — Я. І.) знаходилися на західній ділянці огорожі «большого города». Далі згадуються ворота без назв, серед яких треті («бывшие») виходили до водяних млинів на Псел. Детально описуються конструкційні особливості лише п'ятих «градских» воріт «деревянного строения с клетками». Такі «клетки», або кліті, будувалися з дерев'яних колод, викладених зрубом.

Згідно з даними 1718 р., у Сумській фортеці знаходилися «земляная замковая стена» (цитадель) і 3 бастіони, один з яких — «новый» — мав довжину периметра сторін понад 58 м.

Про ту частину фортеці, яка мала назву «городка», цитоване джерело повідомляє: «...В том же большом городе приделан другой земляной городок для казны (боєприпасів — Я. І.), в нем одни ворота. Погребов казенных 2, сделанные в земле деревом»²¹.

Під час Північної війни 13 грудня 1708 р. Петро І перевіз до Сумської фортеці ставку російського командування з метою розташування її ближче до театру воєнних дій. 6 січня 1709 р. в Сумах відбулася військова нарада, на якій вирішувалися важливі питання боротьби проти військ Карла XII²².

За даними на 1718 р., артилерії й гарнізону у фортеці не було. Згідно з планом Сум 1768 р., місто мало трапецієвидну форму. Планування міських кварталів на внутрішній території фортеці повторювало накреслення старих укріплень.

Як і Охтирська, Сумська фортеця втратила своє значення і перестала існувати як військовий об'єкт наприкінці XVIII ст.

що тут робили не окремі зруби, а одну суцільну споруду. Дві паралельні поздовжені стіни ставили на такій відстані одну від одної, на якій передбачалась ширина тарас. Вони з'єднувалися рядом поперечних стін, в результаті чого утворювався ряд кліток. Потім клітки засипалися землею і утрамбовувалися.

¹⁹ «Материалы для истории колонизации и быта...», т. I, с. 146—148.

²⁰ Мышлаевский А. З. Указ. соч., с. 58—59.

* Бійниці — в даному випадку земляні насипи, де ставилися фортечні гармати. Знаходилися на лінії захисної огорожі. Цей термін вживали також щодо прорізів (амбразур) у брустверах і стінах огорожі.

²¹ Там же, с. 59.

²² Див.: Історія міст і сіл Української РСР: Сумська область, с. 92.

Ю. А. МИЦИК (Дніпропетровськ)

ДО ПИТАННЯ ПРО АВТОРСТВО
«КНИГИ О ПОБОИЩІ МАМАЯ»

Куликовська битва, що відбулася 8 вересня 1380 р., поклала початок визволенню російського народу від монголо-татарських загарбників, сприяла піднесенню значення Мос-

кви як центру об'єднання російських земель, стала важливою віхою у процесі формування централізованої Російської держави. Не випадково вона знайшла своє відображення у численних історичних і літературних творах.

Багато уваги цій визначній події приділили й українські літописці, зокрема автор Густинського літопису¹, яким, очевидно, був відомий полеміст, культурний і політичний діяч першої чверті XVII ст. Захарія Копистенський, а також Ян Бінвільський, літопис якого був написаний у 1647 р.²; упорядники деяких редакцій українського хронографу³ та ін. Найбільш повно Куликовську битву висвітлено у творах економа Києво-Печерської лаври Пантелеймона Кохановського «Хронограф» (1681 р.)⁴, «Обширный синопсис русский» (1681—1682 рр.)⁵, а також третьому виданні київського «Синопсису» (1680 р.), автором якого, на нашу думку, також був П. Кохановський⁶.

Характерно, що у згаданих працях знаходимо не тільки лаконічні літописні повідомлення, а й історико-літературні твори, присвячені Куликовській битві. Так, у третьому виданні київського «Синопсису» надруковано переробку поширеної редакції «Сказания о Мамаевом побоище», а в «Обширном синопсисі рускому» — «Книгу о побоищи Мамаея, ц(а)ря татарского, от князя владимирского и московского Дмитрия»⁷, що являє собою українську переробку російського «Сказания о Мамаевом побоище».

У свій час ця «Книга» («Сказание о побоищи Мамаея...») була надрукована відомим ученим-літературознавцем С. К. Шамбінаго⁸, який вважав, що вона походить від 3-ї редакції «Сказания», а її створення він відносив до початку XVII ст. Радянський дослідник Л. А. Дмитрієв прийшов до висновку, що цей твір являє собою скорочений текст основної редакції (3-ї, за класифікацією С. К. Шамбінаго, — Ю. М.) «Сказания о Мамаевом побоище», а найбільш вірогідний час її створення припадає на 70-і роки XVII ст. Разом з тим він висловив не досить аргументовану, на наш погляд, точку зору, за якою упорядником цієї редакції «Сказания» був Феодосій Софонович⁹.

Свідченням цього, як твердить Л. А. Дмитрієв, є наявність спіль-

¹ Полное собрание русских летописей, СПб., 1843. Т. II, с. 350, 351.

² БАН СРСР (Ленінград). Відділ рукописів (далі — ВР). Шифр.: 4.7.25, арк. 404—404 зв.

³ ІБ Казанського держуніверситету. ВР, № 1071, арк. 281. Хронограф склав 23.IX. 1646 р. Василь Балайда — священик с. Липовий Ріг, що знаходилося у володіннях магната Миколи Потоцького.

⁴ ДПБ ім. М. Є. Салтикова-Щедріна (Ленінград). ВР. F. IV. 214.

⁵ Там же, ВР. F. IV. 215.

⁶ Мыцкич Ю. А. Украинские летописи XVII века. Днепропетровск, 1978, с. 21—28.

⁷ ДПБ ім. М. Є. Салтикова-Щедріна. ВР. F. IV. 215, арк. 214—222 зв. Другий список «Сказания» зберігається у складі рукописного збірника другої половини XVII ст. (не раніше 1680 р.). ДПБ ім. М. Є. Салтикова-Щедріна. ВР. Зібрання М. П. Погодіна, № 1569, арк. 1—70.

⁸ Шамбинаго С. К. Повести о Мамаевом побоище. СПб., 1906, с. 168—190.

⁹ Дмитрієв Л. А. Книга о побоищи Мамаея, царя татарского от князя владимирского и московского Дмитрия. — Труды отдела древнерусской литературы, т. XXXIV (Куликовская битва и подъем национального самосознания). Л., 1979, с. 61—71.

них рис мови «Книги» і «Кройніки» * Ф. Софоновича, а також стильових особливостей згаданих творів. При цьому наводяться спільні для обох творів стилістичні звороти «поехал до ляхов» («Кройніка»), «послал до Мамая» («Книга»), граматичні форми «согрешилием», «згубилем», «стратилем» — полонізми, до яких Л. А. Дмитрієв зараховує чомусь слова «але», «аби», «ледве», «башта», «значний» та ін. Проте такі слова, звороти й граматичні форми були, а в багатьох випадках і досі є нормативними для української мови і не специфічні для того чи іншого письменника XVII ст. А полонізми, наприклад, «фрасуватися», «жеби», «поневаж» та інші досить часто вживали українські письменники XVI—XVII ст.¹⁰

Щодо стилістичної близькості обох творів, то тут важко виявити індивідуальні прикмети літературного стилю Ф. Софоновича та П. Кохановського, оскільки вони широко використовували праці польських хроністів XVI—XVII ст. Тому їхній літературний стиль подібний до стилю М. Стрийковського, О. Гваньїні, М. та Й. Бельських. Переносячи до своїх творів цілі частини «Кройніки» Ф. Софоновича або окремі фрагменти її першої частини, П. Кохановський не вніс жодних змін, які стосувалися б літературного стилю. Це свідчить про те, що стилістичні смаки обох авторів були дуже близькими.

Отже, ніяк не можна виявити якихось специфічних рис, характерних для лексики і стилістики «Кройніки» та «Книги», щоб на цій підставі вважати їх автором одну й ту ж особу.

Зазначимо, що Л. А. Дмитрієв не торкався такої важливої проблеми, як історія походження праць Ф. Софоновича та П. Кохановського, а також взаємозв'язків цих творів між собою. Він вказував, що це питання вимагає спеціального вивчення. Саме цій проблемі й присвячена дана замітка. Під час її дослідження ми прийшли до іншого висновку щодо особи автора «Книги».

Насамперед розглянемо деякі важливі моменти походження творів Софоновича та Кохановського і взаємозв'язків між ними. У 1674 р. було видано «Синопис», автором якого, на нашу думку, був П. Кохановський. Випускаючи в світ друге видання (1678 р.), він поповнив його однією звісткою з «Кройніки о Русі». У період між 1678—1680 рр. П. Кохановський, готуючи «Синопис» до нового видання, знову поповнив його значною кількістю нових матеріалів з різних джерел¹¹. До «Синопису» було включено і редакцію «Сказания о Мамаевом побоище».

Видавши «Синопис», П. Кохановський не припиняє свою творчу діяльність. У 1681 р. він склав «Хронограф», головна частина якого являє собою список відомої Тверської збірки¹². У нього було включено другу і третю частини «Кройніки» Ф. Софоновича, фрагменти з хроніки О. Гваньїні (Опис Сарматії європейської. Краків, 1611 р.) та ін. У 1681—1682 рр. П. Кохановський склав «Обширный синопис русский», куди ввійшли у переробленому вигляді вся «Кройніка», частини «Синопису», фрагменти хроніки О. Гваньїні, «Книга» та ін.

* Ф. Софонович написав «Кройніку» у 1672–1673 рр. Вона складається з трьох частин: «Кройніка о Русі» (1672), «Кройніка о початку і назвіску Литви» (1673 р.) і «Кройніка о землі Польской» (1673 р.).

¹⁰ Див., наприклад, твори, вміщені у кн.: Українська поезія. Кінець XVI — початок XVII ст. К., 1978.

¹¹ Мыцык Ю. А. Влияние «Кройники» Феодосия Софоновича на киевский «Синопис». В сб.: Некоторые проблемы отечественной историографии и источниковедения. Днепрпетровск, 1972, с. 129–136.

¹² Насонов А. Н. О Тверском летописном материале в рукописях XVII века. — Археографический ежегодник за 1957 год. М., 1958, с. 26–28.

У своїх творах П. Кохановський намагався показати політичне життя на Україні в 70-х — на початку 80-х років XVII ст. У цей час міцніють російсько-українські зв'язки. Зокрема, росіяни й українці разом захищали Вітчизну від татаро-турецьких загарбників (досить згадати «чигиринські походи»). Враховуючи ці моменти, П. Кохановський вмістив у «Обширному синопсисі рускому» ряд статей, присвячених історії Росії, Турції і татар. Слід відзначити, що «Книга» вміщена у складі «Обширного синопсису руского» не випадково. Вона, як і «Повість, ведлуг нікотерих мудрих людей, откуль початок свой и назвиско взяли козаки», розповідь про взяття Умані турками в 1674 р., запозичених із «Скарбниці» І. Галатовського, розповідала про героїчну боротьбу російського й українського народів проти татаро-турецьких загарбників.

Багато уваги в своїх творах П. Кохановський приділив Дмитрію Донському. Так, у 3-у виданні «Синопсису» було вміщено переробку поширеної редакції «Сказания», а в «Обширному синопсисі рускому» — «Книгу о побойщі Мамая». Ф. Софонович же у своїй «Кройніці» зовсім не згадує про Дмитрія Донського та Куликовську битву. Отже, це свідчить про те, що саме П. Кохановський, а не Ф. Софонович, був автором «Книги о побойщі Мамая».

Про авторство П. Кохановського свідчать і деякі інші факти. Так, якщо порівняти текст «Книги» з редакцією «Сказания», вміщеного у третьому виданні «Синопсису», то в них є багато спільного. Про цей факт уже згадувалося в науковій літературі¹³.

Цікаві подробиці дає й аналіз погодінського списку «Книги». Він, як і уривок з «Синопсису», що знаходиться в одному рукописі з «Книгою», написаний російським скорописом другої половини XVII ст. Проте цей почерк немає нічого спільного з почерком Ф. Софоновича*. Він ідентичний одному з трьох почерків погодінського списку «Кройніки о Русі» та одному з двох почерків другої і третьої частини «Кройніки»¹⁴. У той же час Погодінський список «Книги» знаходиться у складі рукописного збірника разом з двома великими фрагментами «Синопсису», списаними з видання 1680 р.

Нам відомо два списки «Книги», які дійшли до нас в одному рукописі разом з творами П. Кохановського. Чи не через П. Кохановського, який підтримував зв'язки з російським урядом (саме Кохановський сповіщав від імені лаврських ченців царя Федора Олексійовича про смерть українського освітнього і церковного діяча, історика І. Гізеля у 1683 р.), поширювалися в Росії списки «Кройніки» Ф. Софоновича, «Книги» та «Синопсису»? Ф. Софонович не міг цього робити, бо в 1677 р. помер.

На основі сказаного вище приходимо до висновку, що авторство Ф. Софоновича «Книги о побойщі Мамая» є проблематичним. У той же час існують серйозні аргументи на користь того, що саме П. Кохановський переробив основну редакцію «Сказания о Мамаевом побоище» і створив «Книгу о побойщі Мамая».

¹³ Дмитрієв Л. А. Указ. соч., с. 69—70.

* Документ, написаний Ф. Софоновичем власноручно, нам вдалося виявити у Центральному державному архіві давніх актів (далі — ЦДАДА), ф. 124 (1649 р.), спр. 4, арк. 45.

¹⁴ ДНБ ім. М. Є. Салтикова-Щедрина ВР. Зібрання М. П. Погодіна, №№ 1476, 1569, Центральный державный архив древних актов СРСР, ф. 181, спр. 93/122. На нашу думку, ці два рукописи, що зберігають у собі текст частини «Кройніки», становили єдине ціле.

На допомогу викладачу історії

ПАТРІОТИЧНЕ ВИХОВАННЯ УЧНІВ У ПРОЦЕСІ ВИВЧЕННЯ БОРОТЬБИ НАРОДІВ НАШОЇ КРАЇНИ ПРОТИ МОНГОЛО-ТАТАРСЬКОГО ІГА

Комуністична партія і Радянський уряд приділяли і приділяють велику увагу вирішенню питань патріотичного і морального виховання радянських людей, зокрема підростаючого покоління. Генеральний секретар ЦК КПРС, Голова Президії Верховної Ради СРСР товариш Л. І. Брежнєв зазначав: «Утвердження в свідомості трудящих, насамперед молодого покоління, ідей радянського патріотизму і соціалістичного інтернаціоналізму, гордості за Країну Рад, за нашу Батьківщину, готовності стати на захист завоювань соціалізму було і залишається одним з найважливіших завдань партії»¹.

Матеріали шкільного курсу вітчизняної історії, зокрема ті його розділи, що розповідають про героїчну боротьбу народів нашої країни проти іноземних поневолювачів, активно сприяють вирішенню проблеми патріотичного виховання учнів.

В даному повідомленні автор на основі нагромадженого досвіду та висновків радянських вчених-педагогів щодо проблемно-творчого навчання учнів робить спробу показати широкі можливості використання такого дидактичного методу під час вивчення у школі питань боротьби народів нашої країни проти іга монголо-татарських ханів.

Відомо, що проблемно-творчий підхід у вирішенні освітніх і виховних завдань шкільних уроків сприяє не лише всебічному розвитку особистості, а й підвищує мотивацію навчання, його виховну силу. Важливим є і те, що такі уроки значною мірою формують міцний сплав знань, особистих переконань і найкращих моральних якостей радянської людини².

Урок з історії СРСР у 7-у класі, на якому вивчається тема «Початок монголо-татарської навали. Боротьба народів Середньої Азії та Закавказзя з монгольськими завойовниками», можна побудувати у такій послідовності.

Двоє учнів, яким було дане попереднє завдання, роблять повідомлення про рівень господарства і культури монгольської держави та про військову організацію монгольського війська. Далі з учнями проводиться бесіда, під час якої з'ясовуються деякі важливі питання для глибокого розуміння і засвоєння теми:

1) Яким був рівень розвитку господарства та культури монгольської держави?

2) Які факти свідчать про високий рівень військової могутності монголів?

¹ Матеріали XXV з'їзду КПРС. К., 1976, с. 84.

² Див.: Дайри П. Г. О системе самостоятельной работы на уроках истории.— Народное образование, 1979, № 7, с. 48.

3) Які характерні риси господарського та культурного розвитку народів Середньої Азії та Закавказзя?

Виходячи з того, що семикласники вже можуть дати відповіді на такі запитання, ставимо перед ними проблемно-творче завдання: «Чому, незважаючи на героїчний опір народів Середньої Азії та Закавказзя, монголо-татарським ханам вдалося завоювати ці народи?»

Для його розв'язання практикуємо такі форми самостійної роботи учнів. Одна група школярів самостійно працює над матеріалами книги «Сторінки бойового минулого нашої країни»³. Вони уважно читають оповідання «Завоювання Самарканду», «Про завоювання Хорезму». Інша група — знайомиться з наступними оповіданнями з цієї книги: «Вторгнення монголо-татар в Закавказзя», «Про взяття монголо-татарами вірменського міста Ані», «Наслідки монголо-татарського нашествия в Закавказзі».

Після закінчення самостійної роботи учнів проводимо з ними бесіду, в ході якої з'ясовуємо, наскільки ефективним виявився наш підхід до вивчення теми уроку. На основі відповідей учнів можна зробити висновки, що вони провели активну розумову роботу над розв'язанням проблемно-творчого завдання з використанням додаткового історичного матеріалу і в цілому глибоко розуміють ключові питання уроку. Наведемо кілька прикладів з учнівських відповідей.

Ц. А.: «Народи Середньої Азії та Закавказзя на той час переживали період феодальної роздробленості. Це й було основною причиною того, що монголо-татарським ханам вдалося завоювати їх. Адже феодально роздроблена держава навіть при героїчному опорі свого населення не зможе справитися з іноземним вторгненням. Крім того, причинами поразки були і зрада феодалів, і вищий рівень військової техніки монголів, порівняно з військовою технікою народів Середньої Азії та Закавказзя».

П. Л.: «Не можна не захоплюватися героїзмом і хоробрістю цих народів. З ворогом билися всі: чоловіки, жінки, діти. Билися до останнього подиху, до останньої краплі крові. На таких прикладах ми повинні вчитися хоробрості, героїзму, любові до рідної землі».

На наступному уроці, який має тему «Боротьба руського народу з монголо-татарською навалюю», роботу з учнями можна ускладнити. Якщо на попередньому занятті дві групи учнів, працюючи з різним історичним матеріалом вирішували загальне проблемно-творче завдання, то на цьому уроці перед кожною групою школярів ставимо різні проблемні завдання.

Після вступної розповіді про битву на річці Калці, з якої учні, зокрема, дізнаються про причини поразки руських військ, організовуємо самостійну роботу над додатковим історичним матеріалом та підручником.

Перша група працює над уривками з оповідань про оборону Рязані, друга група — над змістом оповідань «Героїчна оборона міста Козельська», «Про взяття Києва монголо-татарами»⁴.

Перед початком роботи учнів ставимо перед ними таке проблемно-творче завдання: «З текстів оповідань ви дізнаєтеся про оборону руських міст від нашествия монголо-татарських ханів. В результаті цієї навали переважна більшість руських міст була захоплена, на Русі встановилося ненависне іго. Чому так сталося? Як ви оцінюєте боротьбу руського народу проти монголо-татарського нашествия?»

Учням третьої групи ставимо завдання самостійно опрацювати ма-

³ Страницы боевого прошлого нашей страны. М., 1972, с. 25—28.

⁴ Там же, с. 32—36.

теріал 3-го пункту параграфа підручника «Золота Орда. Іго монголо-татарських ханів». Пропонуємо їм самостійно довести справедливість вислову М. Г. Чернишевського: «Ні, не завойовниками та грабіжниками виступають руські люди в історії політичній, як гунни чи монголи, а рятівниками, рятівниками від іго монгольського, яке вони утримали на міцній шії своїй, не допустивши його до Європи, ставши стіною її»⁵.

Для закріплення знань учнів, які вони отримали під час самостійної роботи, організуємо перегляд навчальних діапозитивів — «Боротьба руського народу проти іноземних загарбників у XIII—XIV ст. Усі форми роботи з учнями мають перебувати в органічній єдності і сприяти кінцевій меті уроку, щоб школярі не лише запам'ятали, а й глибоко усвідомили вивчений матеріал. Відповіді семикласників на основні питання вчителя переконують, що обраний хід уроку дав їм можливість глибше зрозуміти поняття героїзму, мужності, любові до Батьківщини, а також уявити причини поразок руських військ у XIII ст.

Ось кілька таких відповідей. Р. Л.: «П'ять днів і ночей штурмував ворог Рязань. Але жителі міста героїчно захищалися. Жінки ставали на місце чоловіків, які загинули в бою. Запам'ятався мені героїчний вчинок сліпого дзвонаря, який до останнього подиху бив на сполох, закликаючи руський народ до захисту Вітчизни. Героями були сотні рязанців, що віддали своє життя за рідне місто. Ось так треба любити Батьківщину, свій народ, як любили її прості руські люди, до останньої краплі крові захищаючи рідну землю».

С. Т.: «Руські міста були завойовані монголо-татарськими ханами тому, що серед руських князів не було єдності. Кожний дбав лише про свій наділ, а не про всю країну. Феодальна роздробленість — ось основна причина поразки».

Д. Т.: «Руський народ, всі народи нашої країни своєю героїчною боротьбою підірвали силу монгольського війська. Навіть коли Русь була захоплена, вона не підкорилася: то в одному, то в іншому місці піднімалися руські люди на боротьбу проти завойовників, і в монголів не було більше сил підкоряти народи Європи. Так руський народ врятував народи Європи від татаро-монгольського нашествия. Дійсно, наш народ — народ-рятівник».

Велике значення у вирішенні завдань патріотичного виховання школярів має урок на тему «Куликовська битва». І це не випадково. Адже основне його завдання — розкрити велич подвигу руського народу, який розгромив на Куликовому полі монголо-татарські орди і поклав початок визволення Русі від іго золотоординців.

Доктор педагогічних наук Н. Г. Дайрі в своїй книзі «Як підготувати урок історії» дає поради щодо вивчення даної теми із застосуванням проблемного методу і з вирішенням такого проблемно-творчого завдання: «Слухаючи розповідь вчителя, визначити і записати: «Чому руський народ здобув перемогу на Куликовому полі?»⁶. Залишаючи це завдання, вносимо одне доповнення: «Встановити, без яких якостей народних мас та його полководців не можна було подолати труднощів і досягти поставленої мети?»

Починаючи розповідь про Куликовську битву, показуємо учням фотографію пам'ятника, що височить на місці битви (Красному холмі), зачитуємо напис, що міститься на ньому: «Переможцю татар великому князю Дмитрію Іоанновичу Донському вдячні нащадки». Звертаємося до школярів з словами, в яких, зокрема, підкреслюємо, що Куликове поле — це одне з священних місць рідної землі, на якому в ім'я неза-

⁵ Чернышевский Н. Г. Письма. — Полн. собр. соч., М., 1949. Т. 14, с. 48.

⁶ Дайри Н. Г. Как подготовить урок истории. М., 1969, с. 65—98.

лежності Вітчизни віддали життя тисячі руських воїнів, що цього року минає 600 років славної битви, про яку вони дізнаються на уроці.

В світлове табло вставляємо текст «Пам'ятки про умови, які впливають на кінцевий результат збройної боротьби»:

- 1) Які держави і коли воювали?
- 2) Який у них був лад та який клас стояв при владі?
- 3) Їх цілі. Хто веде справедливу і несправедливу війну?
- 4) Кількість військ, що брали участь в битві? Чи могли вони швидко одержати поповнення?
- 5) Якість озброєння?
- 6) Моральний дух війська та масовий героїзм в боротьбі?
- 7) Якості полководців та їх дії?
- 8) До яких наслідків може привести поразка однієї з сторін?⁷

В дальшій розповіді прагнемо показати учням те нове, що з'явилось в економічному та політичному житті країни у другій половині XIV ст., звертаємо увагу їх на зростання кількості населення, насамперед ремісників, показуємо на карті, як розширилася територія Московського князівства. Далі переходимо до характеристики Золотої Орди, наголошуючи на тому, що в той час вона переживала період роздробленості, міжусобиць, що золотоординські хани з великою тривогою спостерігали за дедалі зростаючою могутністю Російської держави. Підкреслюємо, що це штовхнуло хана Мамаю, який захопив владу в Золотій Орді, піти з величезним військом на Русь. При цьому розкриваємо наміри Мамаю, який хотів повторити похід Батия і «вогнем та мечем» пройти по Русі, а також те, що йому вдалося домовитися про спільні дії з литовським князем Ягайлом. Далі будуємо розповідь у такій послідовності.

На заклик князя Дмитрія Донського зібралось понад 100 тис. чол. Це військо, основну масу якого становили селяни та ремісники, для того періоду було дуже великим. Наголошуємо на тому, що перед Д. Донським стояло надзвичайно важливе завдання — не допустити з'єднання військ ординців з військами князя Ягайла та рязанського князя Олега, який виступив як зрадник загальнонаціональних інтересів. Далі говоримо про Д. Донського, як видатного полководця, підкреслюємо важливість його рішення переправитися через Дон, що мало велике значення для роз'єднання ворожих сил, тощо. Пропонуємо учням розглянути картосхему з підручника — «Початок бою», визначаємо, як були розташовані руські та монголо-татарські війська. Ставимо перед учнями кілька запитань:

1) Чому Д. Донський обрав для вирішального бою Куликове поле? Про що свідчить його рішення?

2) Чим ви доведете правильність розташування руських військ?

Потім проводимо розбір картини художника О. П. Бубнова «Ранок на Куликовому полі». Ставимо перед учнями таке завдання: «Що ви можете сказати на основі змісту картини про моральний дух руських людей, склад війська та його озброєння».

В своїх відповідях семикласники говорили про те, що на обличчях руських людей видно рішучість, віру в перемогу, ненависть до поневолювачів. Учні також правильно визначили склад руського війська та види його озброєння. Звертаємо увагу учнів на рішення Дмитрія Донського переодягтися простим воїном і стати в стрій. Запитуємо учнів: «Про що свідчить вчинок руського князя?»

Вивчення матеріалу про сам хід битви будуємо таким чином. В світлове табло вміщуємо картосхеми, які характеризують різні етапи бою.

⁷ Див.: Дайри Н. Г. Современные требования к уроку истории. М., 1978, с. 83.

Далі учні читають оповідання: «Куликовська битва», в якому розповідається про хід битви⁸. Потім в бесідах послідовно розбираємо картосхеми і кожний етап бою. Під час аналізу третього етапу бою наголошуємо, що Засадний полк складався з жителів Волині, які прийшли на допомогу руським братам і разом з ними розгромили ворога, що в спільній боротьбі за незалежність рідної землі міцніла дружба народів-братів.

Після цього учні відповідають на запитання, що вміщені в «Пам'ятці», розв'язують проблемне завдання. Визначаючи причини перемоги руських військ на Куликовому полі, учні насамперед говорили про те, що більшість руських князів об'єдналася для рішучої відсічі ворогу, відмічали винятковий героїзм руських воїнів, військовий талант Дмитрія Донського, його особисту хоробрість, вказували на розширення території Московського князівства, успіхи в сільському господарстві та ремеслі тощо.

Відповіді учнів свідчили, що вони правильно зрозуміли основний матеріал не лише цього, а й попередніх уроків, набули навичок для опрацювання додаткової історичної літератури, роботи з картосхемами для визначення факторів, які впливають на кінцевий результат збройної боротьби, навчилися давати характеристику полководцям. У них формувалося поняття про війни справедливі та несправедливі, виховувалися такі риси характеру, як мужність, героїзм, любов до Батьківщини. Таким чином, використання проблемно-творчих завдань на уроках історії не тільки сприяє розвитку логічного, творчого мислення школярів, виробленню навичок самостійної роботи, глибшому і міцнішому засвоєнню навчального матеріалу, а й вирішенню важливого завдання радянської школи по формуванню комуністичного світогляду майбутніх будівників комуністичного суспільства.

В. Л. БЕЙЛІС (Васильків)

⁸ Страницы боевого прошлого нашей страны, с. 41—43.

ДОКУМЕНТИ та МАТЕРІАЛИ

УКРАЇНЬСЬКА МЕТРОЛОГІЯ ПІЗЬНОГО ФЕОДАЛІЗМУ

Історична метрологія відіграє важливу роль у дослідженні економіки періоду феодалізму. Проте в писемних пам'ятках міри, як правило, тільки називаються, і тому визначення їх величин і функцій потребує застосування спеціальної методики: компаративного вивчення цін і мір шляхом порівняння даних різних джерел, метрологічних реліктів тощо. У величезній писемній спадщині минулого однак трапляються пам'ятки, в яких йдеться безпосередньо про міри. У фондах ЦДІА УРСР у Києві зберігаються два таких документи.

Першим з них є донесення 1759 р. Стародубської полкової канцелярії гетьману К. Г. Розумовському про те, що верхівка міщанства, бурмистри та райці чинять опір упорядкуванню місцевих торговельних мір відповідно до загальнодержавних, порушуючи тим самим урядові постанови. Другий документ — це чернетка наказу Генеральної військової канцелярії, який мав бути розісланий у відповідь на згадане донесення в усі полкові канцелярії, магістрати і ратуші Лівобережжя.

Ці пам'ятки є цінним метрологічним джерелом, яке не тільки дає уявлення про абсолютні величини місцевих мір сипких тіл, що застосовувались на Стародубщині, а й допомагає виявити закономірності, загальні для метрології періоду пізнього феодалізму.

Відомо, що на фоні розмаїтості мір, яка породжувалася в основному натуральним феодальним господарством з притаманною йому замкненістю окремих виробничих комплексів та місцевих ринків, відносною точністю і тривалістю існування відзначалися торговельні міри. На ранніх етапах розвитку феодалізму існування локальних торговельних вимірювальних стандартів було явищем прогресивним. Однак пізніше, в умовах розширення й поглиблення внутрішнього ринку, зокрема у XVIII ст. на Лівобережній Україні, воно створювало труднощі у запровадженні єдиних загальнодержавних мір, про що яскраво свідчить документ, який публікується нижче.

На Лівобережній Україні вже на початку XVIII ст., як і всюди в Російській державі, вживаються деякі адміністративні заходи щодо уніфікації місцевих одиниць виміру і приведення їх у відповідність із загальнодержавними. В середині 30-х років ці заходи стають активнішими. Згідно з царським указом від 8 серпня 1734 р. на Лівобережжі слід було «веси содержать в полках правдивые по 40 фунтов в пуд и хлеба меру чинить равную, уравниая в осьмачке по 2 четверти российской меры»¹. Однак ще протягом десятиліть у господарстві й торгівлі Лівобережної України застосовувались місцеві одиниці виміру. Причини цього полягали не тільки у властивій феодальній метрології (як і багатьом явищам феодалізму) — інертності. Так, у Стародубі 1759 р. запеклий опір приведенню місцевих мір у відповідність із за-

¹ Полное собрание законов Российской империи, т. IX, СПб, 1830, № 6614. Тут «четверть» — міра об'єму, що дорівнювала 8 пудам жита.

гальнодержавними стандартами чинили стародубські міські урядовці. Прагнення стародубських бурмистрів та райців залишити незмінними місцеві торговельні міри і традиційні способи вимірювання сипкого під час ярмарків та торгів пояснювалось тим, що вони допомагали урядовцям здійснювати різні торговельні махінації*.

В період феодалізму метрологічні зловживання, шахрайство та фальсифікації мір були явищем надзвичайно частим, що знайшло відображення в дипломатарії. Відомо, що міри, які відповідали тогочасним стандартам, таврувалися магістратськими печатками. При перевірці численних купецьких скарг на базарах та ярмарках виявлялися не тільки саморобні міри без печаток, а й із сфабрикованими печатками, частково залиті воском, з ввігнутим або подвійним дном². Як свідчить донесення Стародубської полкової канцелярії, магістратські урядовці при закупівлях збіжжя для провіантських магазинів користувалися мірою на чверть більшою, ніж передбачалося торговельними угодами. Під час продажу товарів міри зменшувалися іноді майже вдвічі³. Від цього страждали насамперед незаможні кола міського населення.

До фальсифікації мір вдавалися не тільки дрібні торговці, шинкарі, купці й перекупники, а й магістратські урядовці. Право нагляду за мірами і пов'язаний з цим контроль над важницями надавали їм широкі можливості в цій справі. Київський війт Іван Сичевський⁴ у 1764 р. описав яскраву картину фальсифікації мір київськими райцями та бурмистрами, з дозволу яких вони потрапляли в міські шинки. Документ, який публікується у даному повідомленні, свідчить, що офіційні особи одного з найбільших торговельних центрів Лівобережної України XVIII ст. — Стародуба — з не меншим завзяттям, ніж київські міські урядовці, займалися торговельним метрологічним шахрайством.

Слід сказати, що на Лівобережній Україні, як і в Росії, переслідування фальсифікації мір, яка дискредитувала справу запровадження єдиних вимірювальних стандартів, було підняте до рівня загальнодержавної політики. Виступ стародубської старшини як представників державної влади проти магістратських урядовців мав під собою відповідну правову основу, оскільки виконання рішень про впорядкування місцевих і запровадження загальноросійських мір на Лівобережній Україні було покладене саме на гетманське правління. І той факт, що місцеві міри так довго утримувалися як торговельні вимірювальні стандарти у містах Лівобережжя, пояснюється не тільки безпосередньою зацікавленістю в цьому міської верхівки, а й пасивністю старшинської адміністрації, що також гріла на цьому руки.

Право нагляду за мірами завжди становило привілей пануючих верств феодального суспільства. За даними писемних пам'яток, на

* Місцеві міри значно перебільшували за обсягом відповідні загальнодержавні стандарти. У першому з публікованих джерел згадується, що в Стародубі «колодная мера состоит сверх указной мало не в четверик». Як і всюди на Лівобережжі, колодами в Стародубі були місцеві четверики, які за указом 1734 р. мали бути «урівнені» з чотирма російськими четвериками (останній містив один пуд жита). Див.: Каменцева Е. И., Устюгов Н. В. Русская метрология. М., 1965, с. 95. І справді, як пояснював стародубський отаман Рубець, збіжжя продавалось «колодною мало не в пять четвериков мерою», тобто такою, що вмішувала близько п'яти пудів жита.

² ЦДІА УРСР, ф. 51, оп. 3, спр. 8434, арк. 2; ф. 59, оп. 1, спр. 1894, арк. 2; ф. 763, оп. 1, спр. 296, арк. 3.

³ Там же, ф. 59, оп. 1, спр. 1894, арк. 2.

⁴ Андрієвський А. Войтовство Ивана Сычевского в Киеве (1754—1756 годы). К., 1891, с. 92, 99.

Лівобережній Україні XVIII ст. воно було невичерпним джерелом конфліктів між міською верхівкою, світськими і духовними феодалами. Це пояснювалось тим, що доходи від реалізації цього права були досить високими. Про це свідчать, зокрема, великі розміри відкупного за право на оренду важниць. Так, стародубський бурмистр Ісак Расенко, який орендував міську важницю у 1728—1729 рр., сплачував за це до військового скарбу величезну на ті часи суму — 200 крб. щорічно⁵. Саме через причетність старшини до експлуатації важниць діяльність по впорядкуванню місцевих мір відповідно до загальнодержавних зводилася до пустопорожнього листування. Справа 1759 р. про невиконання царського указу 25-річної давності красномовно про це свідчить.

О. Ф. СИДОРЕНКО (Київ)

⁵ Державна бібліотека СРСР ім. В. І. Леніна, відділ рукописів, ф. 159, спр. 621/709, арк. 1.

ДОНЕСЕННЯ СТАРОДУБСЬКОЇ ПОЛКОВОЇ КАНЦЕЛЯРІЇ ГЕТЬМАНУ К. Г. РОЗУМОВСЬКОМУ З ПРИВОДУ СТАНУ ТОРГОВЕЛЬНИХ ВИМІРЮВАЛЬНИХ СТАНДАРТІВ У м. СТАРОДУБИ

Графу Кириллу Григорієвичу его сиятельству Разумовському в Генеральную войсковую канцелярію доношеніе.

Сего октября 16 [дня] атаман городовый стародубовский Михайло Рубец доношеніем полковой стародубовской канцеляріи представил: извѣстяся-де он, атаман, что в городѣ Стародубѣ колодная мѣра состоит сверх указной мало не в четверик, когда послал был сего октября 12 [дня] во исполненіе высочайшого имянного блаженныя и высокославныя памяти государыни императрицы Анны Иоанновны, самодержицы всероссийской, в 1734 году, августа 8 [дня] состоявшегося о уравнинии весов и мѣр указа городничих, взяв из полковой стародубовской канцеляріи мѣдній четверик, уравниять в четыре четверыка торговіе мѣри в колодѣ, которых имѣется в оной колоде числом три, то магистрата стародубовского бурмистры Григорій Гуриновский и Герасим Алисіенок да райца Евстафій Гаптарев, не допустя городничих до уравниенія тѣх мѣр рады единой своей прихоти, яко с оных бурмистр Гуриновскій с товарищи с многими рядилсѣ купцами поставитъ в магазейн стародубовскій до нѣскольکو тысяч четвертей как муки, так и овса указною осмичетвериковою мѣрою, толкуя цены еще з барышем, как продается колодною мало не в пять четвериков мѣрою, чего купцы заподлжно не ведая им таковыя цены з барышем за труд круглят и так контрактуются. Они же, обманывая купцов и народ обиждая в свою единственную пользу, немалую себѣ получают прибыль. И того ж числа пришел к нему сказали, что мѣр и весов уравниеніе не до него, атамана, касается, но должно-

де того смотреть магистрату, и он-де будто не в полѣщенное вступает. Да и колода-де от магистрата здѣлана, а не от полковой стародубовской канцеляріи. И по объявленію его, иж он, атаман, приказал мѣри уравниять по силѣ вышеписанного указа, договаривались, что только одну мѣру уравниять с мѣдным четвериком пристойно, а протчіе содержать так, как оны суть. Якая одна мѣра уравнена с тѣм мѣдным четвериком в четыре четверика, а двѣ за недопущеніем их — в прежнем состояніи, чем и н[ы]не народ обманывают, сторговав ухищренно, неспецифуя, на указную или к единой их пользѣ устроенную ими большую мѣру, приводят к большой мѣри. Приезжіи же, ведая меньшую мѣру, ценою меньшою торгуются, за что и спор бывает. И так единым промедлѣніем принуждается продавец, не хотя чрез цѣлій день стоять, отдать большою мѣрою по такой ценѣ, как сторгуются прежде. И оттого приезжим для продажи хлѣба людям следует не без обиды. И дабы-де ему, аману, не подпасть за то ответу, просил разсмотрѣнія. А понеже в вышеписанном имянном блаженныя памяти государыни императрицы Анны Иоанновны, самодержицы всероссийской, состоявшемся 1734 году августа 8 [дня] указѣ по второму пункту между протчим, повелено хлѣбу меру учинитъ равную, уравниая в осьмачке по двѣ четверти російской мѣри, а вышепоказанные магистрата стародубовского бурмистры Гуриновскій и Алисіенок и райца Гаптарев самовольно тѣх имѣющихся в городѣ Стародубѣ колодных мѣр уравниять печатным мѣдным имѣющимся при полковой стародубовской канцеляріи четвериком ему

атаману, не допускают. В ведомостях же о торговых ценах показivano з магистрату стародубовского всегда всякому збожку цену четверть, а оная мѣра, як вышеписано, гараздо четверть превосходит. Того рады о вышеписанном яснелельможности вышей в Генеральную войсковую канцелярию к высокому благоусмотрению полковая стародубовская канцелярия покорнѣйше доносит. И что от вышей яснелельможности воспольдуст, полковая стародубовская канцелярия ожидает в резолюцию вы-

сокого ордера. К атаману же городовому стародубовскому Рубцу з полковой стародубовской канцелярии послан указ и притом зашнурная книга, дабы он присажим з всяким збожем для продажи велѣл продавать на оную уравнительную з мѣдным четвериком мѣру и пастоящую торговую цену записивал в оную зашнурную книгу и в полковую стародубовскую канцелярию ежемѣсячно репортовал для отренортования в Генеральную войсковую канцелярию.

Обозний полковий стародубовский Павел Скоруппа
Судия полковий стародубовский Петр Мелешевский
Писарь полковий стародубовский Стефан Кисиль
Хоружий полковий стародубовский Григорий Раевский
1759 году, октября 19 [дня], Стародуб.

НАКАЗ ГЕНЕРАЛЬНОЇ ВІЙСЬКОВОЇ КАНЦЕЛЯРІЇ ПРО ВИКОНАННЯ ЦАРСЬКОГО УКАЗУ ПРО МІРИ 1734 (чернетка)

По указу ея імператорского величєства в Генераль[ной] вой[сковой] к[анцеля]рії присутствующие по повелѣнію его сіятельства графа яснелельможного високоповелительного глдна гетмана и канцлера генеральная старшина, слушав доношенія полковой стародубовской к[анцеля]рії, в котором представлено⁶... А понеже имянным указом блаженныя памяти гдрны імператрици Анны Іоанновны, самодержицы всероссийской, в прошлом 1734-м году августа 8 [дня] состоявшимся, между прочим, повелено хлѣбу мѣры учредить равніе против российской мѣры, і в силѣ оного указа об іменіи вселѣ равних хлѣба мѣр против российских как четверіков, так ведр и вѣсов неоднократно от Генер[альной] вой[сковой] к[анцеля]рії во всей Малой Россіи публѣковано, того рады опредѣлили послать ордер и присутствующим в полковой стар[одубовской] шетной ком[иссии] бунчуковым т[оваришам] NN і предложить им обще в присутствіи с полковой тамошней стар[шиною] и при урядниках магистратских для продажи в городѣ Стародубѣ хлѣба тѣ магистратские мѣры тотчас уравниѣ против российской мѣры и оную мѣру всегда ненарушно без прибавки и убавки для покупки и продажи всякого хлѣба, да и ведра и вѣсы должны быть также равніе против российских, дабы при показаніи в присилаемых о торговых ценах ведомостях хлѣбу и прочему цен в мѣрах и вѣсах никакой разности против российских мѣр бы не было. А кем таковы, как от полковой стар[одубовской] к[анцеля]рії представлено, нсуказаніе мѣры и давно ль в противность указу из Генер[альной] к[анцеля]рії учреждены, изследовать о том оным же присутствующим в шетной комісії бун-

чуковым т[оваришам]. А хто в том винным найдется, оных вислатѣ в Генер[альной] вой[сковую] к[анцеля]рію при репорте ко опредѣленію. О чем как і в полковую стар[одубовскую] к[анцеля]рію, дабы таковы указаніе мѣры и вѣсы не токмо в одном городѣ Стародубѣ, но и во всех того полку мѣстах, где торгы бывають, учреждены и без всякой змѣны содержаны были, так о сем же и во весь малор[оссийские] полки послать з Генер[альной] к[анцеля]рії к полковникам в полковіе к[анцеля]рії ордеры і велеть во всѣх городах и мѣстах, в которых торгы бывають, учредить мѣры и вѣсы в силѣ предіобразенного ея им[ператорского] величєства указа равніе указанія, а неравніе против указных вовся оставитѣ, дабы оных не было. И того в пол[ковых] к[анцеля]ріях наблюдать, дабы таковы мѣры и вѣсы содержаны были всегда без всякой в оних перемѣни, а ежели кто могл бы те указаніе мѣры перемѣнить, таковых безпоблажно штрафоватѣ.

В полки в ордерах написать прописку кратко: из полученного в Генер[альной] вой[сковой] к[анцеля]рії от пол[ковой] стар[одубовской] к[анцеля]рії доношения увѣдомлялось, яко в городѣ Стар[одубѣ] при магистратѣ тамошнем для покупки и продажи всякого хлѣба здѣланы мѣры, несходніе з указною российскою мѣрою, но гаразда большіе, от чего-де как обывателям, продавающим на торгах хлѣб, обыда, так и в показаніи в ежемѣсячных ведомостях хлѣбу цен немалое против российской мѣры несходство есть. Небезуповательно ж, что и в других малор[оссийских] полках по городам и мѣстам содержатся мѣры, неравніе з указными. Имянным же бл[а]ж[енныя]⁷.

⁶ Далі докладно викладається зміст опублікованого вище донесення Стародубської полкової канцелярії. На полях приписки: «Во всѣ полки і в магистраті публѣкація».

⁷ ЦДІА УРСР у м. Києві, ф. 51, оп. 3, спр. 15860, арк. 2—6.

ПАМ'ЯТНИКИ ІСТОРІЇ ТА КУЛЬТУРИ

ОХОРОНА ПАМ'ЯТОК ІСТОРІЇ І КУЛЬТУРИ — СПРАВА ВСЕНАРОДНА

К. Маркс та Ф. Енгельс, розробляючи теорію наукового комунізму, вказували, що перемога соціалізму пов'язана не лише з перебудовою економіки та соціальних відносин, а й з переворотом у духовному житті суспільства.

Ленінський план побудови соціалізму в нашій країні також передбачав поряд з індустріалізацією промисловості і колективізацією сільського господарства проведення культурної революції. Володимир Ілліч визначив сутність і завдання пролетарської соціалістичної культури, основні принципи ставлення до неминущих культурних цінностей минулого, накреслив основи організації державної системи охорони і використання справді демократичної культурної спадщини, розробив план монументальної пропаганди.

Уже в листопаді 1917 р. за вказівкою В. І. Леніна була створена колегія в справі музеїв і охорони пам'яток історії та культури, прийнято понад двадцять державних актів про охорону історико-культурної спадщини.

Рішуче відкинувши всі спроби пролеткультівців ігнорувати багато-вікові надбання людства, більшовики з перших днів Радянської влади виявили піклування про збереження духовних і матеріальних цінностей народу. Музеї, значні приватні колекції та зібрання, пам'ятки архітектури були націоналізовані. Зокрема, на Україні у 1919 р. Всеукраїнський комітет охорони пам'яток історії і старовини (ВУКОПІС) при Наркомосі УРСР створив мережу первинних комітетів, з допомогою яких провів велику роботу по виявленню у колишніх поміщиків і фабрикантів культурних цінностей і збереженню їх як всенародного скарбу. Після реєстрації пам'яток культури почалось впорядкування єдиного державного культурного фонду республіки.

В. І. Ленін підкреслював, що комуністом можна стати тільки тоді, коли збагатиш свою пам'ять знанням усіх тих багатств, які виробило людство. Більшовики-ленінці добре усвідомлювали, що духовна культура пролетаря-будівничого не складеться сама по собі, не виникне знезацька, з нічого, що духовну культуру необхідно всіляко розвивати, плекати в самій гущі народу. Ця справа стала невід'ємною частиною загальнопартійної роботи.

Здійснюючи заповіді великого Леніна, Центральний Комітет КПРС і уряд СРСР, ЦК Компартії України і уряд УРСР постійно виявляли і виявляють велике піклування про розвиток науки і культури у республіці, збереження і примноження духовних багатств українського народу.

У літопис культурного будівництва першої в світі соціалістичної держави назавжди увійшов запропонований Володимиром Іллічем план монументальної пропаганди, основним змістом якого є увічнення найвидатніших подій соціалістичної революції та її діячів, прогресив-

них мислителів, письменників, художників, композиторів. Цей історичний документ засвідчив перед усім світом, що трудовий люд є справжнім господарем і спадкоємцем багатівікових духовних здобутків, що раз підтвердив інтернаціональну суть нашої радянської культури.

Ленінський план відразу ж знайшов найактивнішу підтримку трудових мас. Люди праці збирали кошти на будівництво пам'ятників, першими оцінювали їх проекти, навіть підказували скульпторам теми робіт. Саме маючи на увазі такі численні факти, В. І. Ленін писав: «...Ніде народні маси не зацікавлені так справжньою культурою, як у нас; ніде питання цієї культури не ставляться так глибоко і так послідовно, як у нас; ніде, ні в одній країні, державна влада не знаходиться в руках робітничого класу, який в масі свій прекрасно розуміє недоліки своєї, не скажу культурності, а скажу письменності; ніде він не готовий приносити і не приносить таких жертв для поліпшення свого становища в цьому відношенні, як у нас»¹.

Численні документи, спогади соратників В. І. Леніна свідчать, що Ілліч з величезною увагою ставився до прогресивної культурної спадщини, особисто піклувався про збереження і примноження пам'ятників історії та культури. Ленінські ідеї про соціалістичну культуру, про спадкоємність революційних поколінь і традицій знайшли відображення у працях «Історична доля вчення Карла Маркса», «Партійна організація і партійна література», «Пам'яті Герцена», «З минулого робітничої преси в Росії», «Доповідь про революцію 1905 року», «Завдання спілок молоді», в декретах і розпорядженнях про охорону пам'яток історії та культури. Принципи ленінського плану культурної революції розвинуті і конкретизовані у ряді постанов ЦК КПРС та Радянського уряду. Ленінські ідеї бережного ставлення до культурної спадщини народу знайшли творчий розвиток в резолюціях і рішеннях XXIV та XXV з'їздів КПРС, в Конституціях Союзу РСР і УРСР, Законах СРСР та Української РСР про охорону і використання пам'яток історії та культури. В останньому з документів проголошується: «Радянська держава, дотримуючись ленінських принципів ставлення до культурної спадщини, створює всі умови для збереження і ефективного використання пам'яток в інтересах комуністичного будівництва»².

Отже, охорона історико-культурної спадщини та її використання в Країні Рад стали одним з найважливіших завдань партії, конституційною нормою, характерною ознакою радянського способу життя.

Пам'ятки історії та культури притаманною їм мовою розповідають широким народним масам про історію трудового люду, пролетарську солідарність трудящих, їх споконвічну боротьбу за соціальне і національне визволення, про наше величне, щасливе сьогодення і майбуття.

Примножувати культурні надбання рідного народу, бережно охороняти, виходячи з класових позицій, старовину і створені в радянський час багатства культури, якнайширше використовувати їх у комуністичному вихованні трудящих — у цьому суть політики партії, спрямованої на втілення в життя ленінських заповітів про історико-культурну спадщину. У Радянській країні склалася розумна, непорушна, гармонійна єдність минулого з сучасним, без якої неможливе світле майбутнє народу. «...Ми, комуністи, — підкреслює товариш Л. І. Брежнев, — оглядаємося назад не тільки для того, щоб із законною гордістю відзначити

¹ Ленін В. І. Повне збір. творів, т. 45, с. 347.

² Закон Української Радянської Соціалістичної республіки про охорону і використання пам'яток історії та культури. — Пам'ятники України, 1978, № 3(37), с. 70.

масштабність, історичну значимість зробленого. Ми сприймаємо минуле... як матеріал для роздумів, для критичного аналізу власних рішень і дій»³.

У кожній республіці Країни Рад завдяки мудрій ленінській політиці Комуністичної партії ще в довоєнні роки було проведено величезну роботу по увічненню славних подій минулого, видатних діячів революції, громадянської війни, науки і культури.

У післявоєнні роки, героїчно долаючи неймовірні труднощі, радянський народ відроджував свої міста і села. Значне місце в цій велетенській справі зайняли відбудова і реставрація культурних споруд, будівництво пам'ятних обелісків, відкриття нових закладів для вивчення і пропаганди культурної спадщини.

Нині в країні зібрані багатющі музейні колекції (близько 49 млн. од. зб.), зведено понад 150 тис. пам'яток історії, архітектури, містобудування. На Україні взято під державну охорону близько 70 тис. об'єктів історії і культури. Дедалі зростає потік екскурсантів у таких містах, як Київ, Львів, Чернігів, Переяслав-Хмельницький, Кам'янець-Подільський, Новгород-Сіверський, Путивль, які з повним правом можна назвати містами-меморіалами. За рішеннями Уряду тут створено або створюються архітектурно-історичні заповідники. У Києві та в усіх обласних центрах республіки споруджено величні пам'ятники геніальному вождю і вчителю трудящих В. І. Леніну. Сьогодні Ленініана на Україні становить 4 тис. пам'яток. Незабаром у Києві виросте історична споруда — нове приміщення філіалу Центрального музею Леніна. Це буде триповерхова, з білого мармуру будівля, що займе чільне місце на одній з центральних площ міста. Експозиція музею розміститься в залах площею п'ять тис. квадратних метрів. Музей водночас прийматиме 1800 відвідувачів.

На честь проголошення Радянської влади на Україні у Харкові зведено величний обеліск, а у багатьох містах республіки — пам'ятники соратникам Ілліча, полум'яним революційним діячам. «Легендарна тачанка» під Каховкою, пам'ятник бійцям Першої Кінної в Олеську на Львівщині та багато інших воскрешають у пам'яті народній незабутні події громадянської війни, історичні битви за перемогу Жовтня, за владу Рад.

Тисячі обелісків побудовано в містах і селах нашої республіки на честь історичної Перемоги радянського народу у Великій Вітчизняній війні. Незабутньою подією в житті республіки стане відкриття унікального меморіального комплексу — «Український державний музей Великої Вітчизняної війни 1941—1945 рр.», який споруджується на мальовничих дніпровських схилах у Києві. Нещодавно, до 35-річчя Перемоги, було зведено меморіальний комплекс в селі Кортеліси на Волині, монумент на честь героїчного подвигу політпрацівників Радянської Армії на «полі Комісара» — поблизу Слов'яносербська Ворошиловградської області, діорама «Битва за Київ. Лютезький плацдарм» в селі Нові Петрівці Київської області.

У післявоєнний період в республіці споруджено 60 бронзових бюстів двічі Героїв Радянського Союзу і двічі Героїв Соціалістичної Праці, що свідчить про всенародну шану до тих, хто самовіддано відстоював незалежність нашої країни, до тих, хто докладає величезних зусиль для її процвітання. Подією величезного значення стало відкриття в м. Дніпродзержинську бронзового бюста Генерального секретаря

³ Брежнев Л. І. Ленінським курсом: Промови і статті. К., 1978. Т. 6, с. 333.

ЦК КПРС, Голови Президії Верховної Ради СРСР Леоніда Ілліча Брежнєва, видатні заслуги якого перед Вітчизною відзначено трьома Золотими зірками Героя Радянського Союзу і Зіркою Героя Соціалістичної Праці.

У республіці споруджені і споруджуються численні пам'ятники, що прославляють непорушну дружбу і співробітництво радянських народів. До них належать, зокрема, монумент на честь возз'єднання України з Росією у Переяславі-Хмельницькому, обеліск Дружби у селі Сенківці на Чернігівщині — на землі, де сходяться землі трьох братніх республік.

Із скарбами народної творчості знайомить радянських і зарубіжних туристів Музей народної архітектури і побуту Української РСР. Справжнім святом було, зокрема, відкриття однієї з його зон — «Народна архітектура сучасного села», де представлено споруди всіх 25 областей УРСР, що відображують новий, соціалістичний побут сільських жителів нашої республіки.

Новими історичними і культурними монументами збагатиться столиця України до свого славного 1500-річчя. Так, тут буде створено парк-музей «Стародавній Київ», який знайомитиме відвідувачів з матеріальними пам'ятниками історії колиски трьох слов'янських народів — російського, українського, білоруського, відтворить атмосферу сивої давнини.

Пам'ятки археології і всесвітньовідомі споруди Софії Київської, Київсько-Печерської лаври, неповторні архітектурні ансамблі Чернігова, Львова, Кам'янця-Подільського, Переяслава-Хмельницького і сотень інших стародавніх українських міст і сіл, численні художні творіння з каменю і бронзи, присвячені Великому Жовтню, вікопомним подіям громадянської й Великої Вітчизняної воєн, нашому щасливому сьогоденню, — все це народні святині, які відтворюють величну історію нашої країни. Всенародне піклування про їх збереження і пропаганду виявляється у діяльності Товариства охорони пам'яток історії та культури. Знаменно, що членом цього товариства є кожен четвертий громадянин країни. Товариство нашої республіки об'єднує 15 млн. чоловік.

У світлі завдань, визначених постановою ЦК КПРС «Про дальше поліпшення ідеологічної, політико-виховної роботи», незрівняно зростають вимоги до діяльності Товариства охорони пам'яток історії та культури.

Обласні, міські, районні і первинні організації товариства повинні широко і всебічно використовувати невмирущу духовну спадщину у виховній роботі з трудящими.

Одержуючи повсякденну допомогу і підтримку партійних організацій, республіканське Товариство охорони пам'яток історії та культури створило понад чотириста народних університетів, три тисячі лекторіїв, безпосереднім завданням яких є пропаганда духовних народних скарбів. Всемірне поліпшення діяльності цих важливих громадських закладів — наше першочергове, невідкладне завдання, для успішного розв'язання якого необхідно широко залучати до роботи університетів і лекторіїв висококваліфікованих спеціалістів, ентузіастів краєзнавства.

Члени товариства беруть активну участь у всенародному огляді пам'ятників і пам'ятних місць, що увічнюють героїзм радянського народу в боротьбі з фашистськими загарбниками. Такий огляд проводиться, зокрема, на честь 35-річчя Перемоги.

Охорона пам'яток — справа трудящих, їх почесний обов'язок, вперше у світі закріплений у новій Конституції Радянського Союзу. Охорона

і раціональне використання пам'яток духовної та матеріальної культури — це вияв не лише ставлення до свого минулого, а й пошани до сутності і гідності людини взагалі.

Державний закон УРСР «Про охорону і використання пам'яток історії та культури» проголошує: «Бережне ставлення до пам'яток історії та культури — патріотичний обов'язок кожного громадянина СРСР»⁴. Цей документ подає перелік пам'яток, які підлягають державній охороні:

пам'ятки історії — будівлі, пам'ятні місця, предмети, пов'язані з важливими історичними віхами народу, розвитком науки, техніки, літератури, мистецтва;

археології — залишки стародавніх поселень, місця поховань, кам'яні скульптури;

містобудування і архітектури — архітектурні комплекси, частини міст давньої забудови, споруди цивільної, промислової, військової, культової архітектури, садово-паркові ансамблі;

мистецтва — твори монументального, образотворчого, декоративно-прикладного та інших видів мистецтва;

документальні пам'ятки — давні акти, письмові і графічні свідчення різних епох, архівні зібрання і окремі документи, фольклорні записи, рідкісні друковані видання тощо.

Слід відзначити, що нині для переважної більшості радянських людей охорона культурних реліквій стала почесною, кровною справою. В період науково-технічного прогресу екологія культури набуває все більшого значення. Збереження культурного, духовного середовища є одним з невідкладних, завжди актуальних наших завдань. Байдужість, поблажливість можуть надто дорого обійтись нам, дітям нашим і онукам. Більшості радянських людей притаманне дбайливе, хазяйське ставлення до пам'яток культури. Однак окремі керівники не до кінця усвідомили велике державне значення пам'яток історії та культури і у зв'язку з цим своєї відповідальності перед прийдешнім поколінням. Так, викликає занепокоєння стан археологічних і архітектурних об'єктів в окремих місцях.

Одне з найважливіших завдань сучасності — добитися, щоб повсюдно в нашій країні було проведено в належний вигляд усі визначні культурні пам'ятки минулого, щоб вони стали органічними частинами нових архітектурних комплексів і ансамблів, щоб і стародавнє, і нове становило культурну окрасу радянських міст. Сьогодні, як ніколи раніш, є важливим всемірне поліпшення реставраційної справи, підготовки кадрів для здійснення широкої програми реставраційних робіт в республіці. Адже, як справедливо відзначав академік Б. О. Рибаків, «Відатні пам'ятки історії і культури мають величезне значення в моральному житті народу... З утратою будь-якого прекрасного творіння людського духу ми стаємо духовно біднішими»⁵.

Пам'ятки є водночас і сховищем і джерелом культури. Будучи виразником минулого, вони в той же час виконують неоціненні сьогоденні функції. Отже, того, хто не вміє їх свято шанувати, не можна назвати культурною людиною. А той, хто руйнує їх або спонукає інших до цього, чинить найганебніший злочин. Закон Української РСР, прийнятий у відповідності із Законом СРСР від 29 жовтня 1976 р., зобов'язує адміністративні органи притягати осіб, винних у порушенні зако-

⁴ Закон Української Соціалістичної Республіки про охорону і використання пам'яток історії та культури. — Пам'ятники України, 1978, № 3(37), с. 70.

⁵ Комсомольская правда, 1980, 6 люля.

нодавства про охорону пам'яток, до кримінальної, адміністративної та іншої відповідальності.

Наш священний обов'язок — виховувати в людині почуття патріотизму, яке включає в себе не тільки готовність захищати рідну країну від ворога, а й берегти і примножувати здобутки свого народу. І розпочинати цю виховну роботу слід з дитячих років. Л. М. Толстой підкреслював, що саме від народження і до п'ятирічного віку дитина бере з навколишнього світу набагато більше для свого розуму, почуттів, характеру, ніж від п'ятирічного віку до кінця свого життя. У дитинстві, як писав В. О. Сухомлинський, починається тривалий процес пізнання, що лежить в основі комуністичної моралі: безмежної любові до Батьківщини, готовності віддати життя за її щастя, велич, могутність, непримиренність до ворогів Вітчизни. Вирішальну роль у цій надзвичайно важливій справі покликана відіграти сім'я. Якщо, наприклад, дитина змалку бачить на почесному місці фотографію діда у будьонівці чи бабусі — фронтової санітарки, чує розповіді про їх бойові і трудові заслуги, подвиги їх однополчан і друзів, вона прагне бути схожою на них, наслідувати їх у всьому, продовжувати справу їх життя.

Виховання молодшої людини на сімейно-патріотичних традиціях дає змогу усвідомити свою причетність до історії рідної країни, відчути себе часткою свого народу.

Отже, сім'я повинна закладати основи духовної культури майбутнього громадянина. Згодом цю роль бере на себе школа.

У багатьох школах у плані позакласної роботи проводяться численні заходи по патріотичному вихованню. Проте ми змогли б досягти незрівнянно більшого, ефективнішого у цій справі, якби включили в шкільні програми такий предмет, як краєзнавство. Вивчення рідного краю, збір експонатів для музейної кімнати чи музею прищеплює учням любов до своєї землі, викликає інтерес до історичного минулого народу, його культурних надбань.

Краєзнавство передбачає комплексне вивчення певної території — тут і суто історичне минуле, і його відображення в класичній і сучасній літературі, у мистецтві, і трудова сучасність, і порівняльний фольклор та етнографія. Всілякої підтримки і заохочення заслуговують походи школярів дорогами батьків і предків, діяльність загонів червоних слідопитів під девізом: «Ніхто не забутий, ніщо не забуто». Вивчення краєзнавства, тісно пов'язане із захоплюючою суспільною діяльністю, зможе заповнити ті прогалини, які сьогодні ми, на жаль, ще маємо у загальній середній освіті.

Як в шкільні програми поряд з естетикою слід ввести краєзнавство, так, на нашу думку, в програмах вузів, особливо педагогічних, та технікумів мусить з'явитися нова наукова дисципліна — екологія культури. Адже її завдання — вивчення культурного середовища, яке, за влучним висловом академіка Д. С. Лихачова, необхідне людині для її духовного, морального життя, для її «духовної осідлості», для її прив'язаності до рідних місць, для її моральної самодисципліни і соціальності⁶⁻⁷.

Виникнення екології культури і створення відповідної централізованої служби з правовими повноваженнями є результатом творчого розвитку КПРС ленінської політики в сфері культури та ідеології. Пам'ять про минуле рідного краю, свого народу, як високоморальна категорія, невід'ємна від духовного світу радянських людей. Тому неприпустимо зведення стереотипних, невисокого художнього рівня пам'ятників, які

⁶⁻⁷ Москва, 1979, № 7, с. 173.

не можуть представляти нову культуру — соціалістичну за змістом, національну за формою, інтернаціональну за характером. Не кількістю монументів, а їх художньою довершеністю ми повинні промовляти до серця людини, ведучи рішучу боротьбу з примітивізмом у будь-яких його проявах. «Мистецтво належить народові,— вчив В. І. Ленін.— Воно повинно сягати найглибшим корінням в саму товщу широких трудящих мас. Воно має бути зрозумілим для цих мас, і вони повинні любити його. Воно повинно об'єднувати почуття, думку і волю цих мас, підносити їх»⁸.

Глибоко патріотична людина бережливо ставиться до пам'яток духовної культури. В той же час існує зворотній зв'язок — вони є одним з найважливіших засобів формування патріотичного почуття. Тому пам'ятники і пам'ятні місця широко використовуються під час проведення радянських народних обрядів та урочистостей. Традиційними стали, наприклад, покладання нареченими квітів до обеліска Невідомому солдатові, проводи юнаків до лав Радянської Армії від пам'ятників загиблим в роки Великої Вітчизняної війни. Слід сподіватися, що ці і подібні традиції будуть дедалі поширюватись і зміцнюватись. Вивченню і всемірному використанню культурної спадщини сприятиме каталог-довідник і багатомне видання Зводу пам'яток історії і культури Української РСР, над підготовкою яких нині працює разом з Міністерством культури УРСР та Держбудом республіки новостворений Відділ краєзнавчих досліджень Інституту історії АН УРСР.

Краєзнавці республіки, як і весь радянський народ, включилися у патріотичний рух за гідну зустріч знаменної історичної події — XXVI з'їзду КПРС. Вони вносять значний вклад у справу виховання підростаючого покоління. «Мине не так уже багато років,— відзначав товариш Л. І. Брежнєв,— і ті, хто сьогодні сидить за партою або на студентській лаві, прийдуть на виробництво, в науку, культуру. Від того, чого і як ми їх навчимо тепер, багато в чому залежатиме прогрес нашого суспільства в майбутньому. Ще в давнину говорили, що учень — це не посудина, яку треба наповнити, а факел, який треба запалити»⁹.

Вивчення історичного минулого своєї країни, культурної спадщини народу робить людину духовно багатішою, надихає її на нові звершення в ім'я процвітання Батьківщини. Це ми повинні завжди пам'ятати, вирішуючи всі справи, пов'язані із збереженням і примноженням пам'яток історії та культури.

П. Т. ТРОНЬКО (Київ)

⁸ Спогади про Володимира Ілліча Леніна: В 5-ти томах. К., Політвидав України. 1972. Т. 5, с. 16.

⁹ Брежнєв Л. І. Ленінським курсом: Промови і статті. К., 1974. Т. 2, с. 550.

ПАМ'ЯТНИКИ КУЛИКОВСЬКОЇ БИТВИ

Однією з славних сторінок історії Радянської Вітчизни стала битва на Куликовому полі поблизу впадіння річки Непрядви в Дон 8 вересня 1380 р., що завершилася перемогою російських військ над золотоординськими загарбниками. Протягом століть лише кургани на тому місці та церква села Монастирщини, яка замінила раніше збудовану

воїнами Дмитрія Донського, нагадували про славне минуле цієї землі...¹

Тільки в середині XIX — на початку XX ст. там з'явився чудовий ансамбль меморіальних пам'ятників. Вони, поряд з пам'ятниками Полтавської і Бородинської битв, мають велике ідейно-виховне та пізнавальне значення і перебувають під охороною держави.

Безприкладний подвиг народу, який розгромив армії Наполеона у Вітчизняній війні 1812 р., дав значний імпульс звертанню до подій минулого, співзвучних «славній пам'яті дванадцятого року» (О. С. Пушкін). Відкриття у Москві в 1818 р. пам'ятника К. Мініну і Д. Пожарському, творцем якого став видатний російський скульптор І. П. Мартос*, перетворилося на патріотичне торжество і привернуло увагу громадськості та офіційних кіл. Так, у червні 1820 р. Тульський цивільний губернатор граф В. Ф. Васильєв порушив питання про спорудження пам'ятника, що знаменував би місце, де була «визволена і прославлена Росія в 1380 р.» Ініціатором у цій справі став директор училищ Тульської губернії С. Д. Нечаєв — «ревний любитель наук і освіти». Він належав до «Союзу благоденства», був близький до К. Ф. Рилєєва і О. О. Бестужева, друкувався в декабристських виданнях. Увага до героїчного минулого російського народу — одна з характерних рис декабристів, звідси й інтерес С. Д. Нечаєва до Куликового поля, тим більше, що він володів частиною цієї знаменитої місцевості².

Незважаючи на те, що дворянство висловило готовність вшанувати пам'ять синів Вітчизни гідним пам'ятником, В. Ф. Васильєв 9 липня 1820 р. звернувся до генерал-губернатора Тульської, Орловської і Рязанської губерній О. Д. Балашова з проханням одержати згоду царя на спорудження монумента і збирання добровільних пожертвувань із всіх станів держави. Незабаром дозвіл було дано і почалися підготовчі роботи.

В пошуках найбільш вдалого місця розташування пам'ятника С. Д. Нечаєв кілька разів обстежив Куликове поле. Знайдені при цьому зброя та інші речі старанно вивчалися і зберігалися ним. У 1821—1823 рр. на сторінках популярного в той час журналу «Вестник Европы» С. Д. Нечаєв опублікував статті з описом Куликового поля і знайдених на ньому речей, що було суттєвим вкладом в історичну науку. Згадуючи про «дві значні височини» — Красний холм та ще одну на південь від невеликого села Куликовка, він висловив думку, що одна з них «стане п'єдесталом» для пам'ятника.

В кінці липня 1820 р. О. Д. Балашов звернувся з листом до І. П. Мартоса, в якому повідомляв про рішення спорудити пам'ятник Дмитрію Донському і просив виготовити проект статуї «цьому древньому героєві...» З подякою прийнявши пропозицію, І. П. Мартос 24 серпня 1820 р. у листі-відповіді разом з тим зазначив, що ця робота «вимагає глибоких роздумів і найдосконалішого виконання. Скульптор вказував, що пам'ятник має бути не тільки виявленням вдячності герою, а й збуд-

¹ Див.: С. Н. (Нечаєв С. Д.). Некоторые замечания о месте Мамаева побоища. — Вестник Европы, 1821, ч. 113, № 14, с. 125—129; Макаров М. Н. Село Рождественно-Монастырщина и Куликово поле. М., 1826; Афремов Ив. Куликово поле. М., 1849; Луцкий Е. А. Куликово поле. — Историч. журн., 1940, № 9, с. 44—54; Ашурков В. Н. Памятники Куликова поля. — Вопросы истории, 1971, № 4, с. 217—220.

* Мартос Иван Петрович (1754—1835) народився в селі Ічня (нині Чернігівської обл. УРСР) у сім'ї дрібнопомітного українського дворянина. У період, про який йдеться, був ректором Академії художеств.

² Яблочков М. Т. Памятник на Куликовом поле. — Тульская старина, 1902, № 9, с. 3—7; Мухина С. Л. Безвестные декабристы (П. Д. Червин, С. Д. Нечаев). — Историч. записки, М., 1975. Т. 96, с. 324—351.

жувати в кожному, «хто носить ім'я росіянина, любов до Вітчизни і чесноти, гідні наслідування». На його думку, пам'ятник відповідатиме меті, якщо матиме значні розміри і «представлятиме дію та зображення особи»; скульптура в ньому мала бути головною³. Прославлений скульптор прагнув створити ще один великий патріотичний твір⁴.

І. П. Мартос натхненно працював над кресленнями проектів та макетом. І вже 21 жовтня того ж року подав проект пам'ятника * О. Д. Балашову для доповіді Олександрю І.

Скульптор трактував образ Дмитрія як героя, що бореться. Всупереч традиції, він зобразив князя напіводягненим, оскільки в його часи прості воїни нерідко билися лише в шишаках, легких латах чи сорочках. Зобразивши також двох противників — один з них уже вбитий, а другий кволо захищається, — скульптор зумів передати і кількісну перевагу ординців, і їх загибель на Куликовому полі, і хоробрість князя, який їм протистояв. Фігура Дмитрія Донського ставала узагальненим образом російського воїна, уособленням героїчного подвигу самого народу. Монумент мав бути значних розмірів. Зокрема, фігура князя — понад 3 м заввишки. Цікавим і оригінальним на той час було й вирішення споруди п'єдесталу. Щоб надати загальній масі пам'ятника більше легкості, в ньому планувався проліт. Така своєрідна ідея пам'ятника — триумфальної арки набула поширення дещо пізніше (Й. І. Бове, В. П. Стасов).

Усю необхідну роботу по спорудженню монумента намічалось провести протягом 4-х років. Сума загальних витрат при цьому не повинна була перевищувати 300 тис. крб. Скульптор висловив побажання, щоб пам'ятник поставили в столиці або в Тулі (найближчому до Куликового поля місті). Проте І. П. Мартос не передбачав, які наслідки матиме ця пропозиція.

Президент Академії художеств відомий археолог та історик О. М. Оленін заявив у листі до В. Ф. Васильєва, що він заперечує проти спорудження пам'ятника Дмитрію Донському на Куликовому полі і вважає за необхідне поставити там «просту, але величезну піраміду, чи стовп з належним написом»⁵. Це визначило долю проекту І. П. Мартоса. Восени 1821 р. він надійшов на розгляд комітету міністрів, який вирішив відмовитися від нього взагалі.

10 грудня 1821 р. міністри прийняли рішення звести на Куликовому полі обеліск, подібний до інших обелісків на місцях переможних битв. Тим самим зумовлювався характер нового проекту, складання якого доручалося Академії художеств.

Згодом комітет під головуванням О. Д. Балашова запропонував створити на Куликовому полі цілий меморіальний ансамбль. До нього мали входити: обеліск з граніту чи чавуну (на Красному холмі), храм, присвячений Сергію Радонезькому, інвалідний будинок для ветеранів війни 1812 р., яким в майбутньому доручалося б зберігати пам'ятник⁶.

Та для здійснення таких широких задумів не було коштів. Єдино можливим залишалось проектування пам'ятника. Архітектор А. І. Мель-

³ Тульський обласний державний архів (далі — ТОДА) РРФСР, ф. 90, оп. 1, спр. 621, арк. 6—7.

⁴ Див.: Старина и новизна.— Историч. сб. ревнителей Русского историч. просвещения. СПб., 1905. Кн. 9, с. 1—6.

⁵ Дослідникам творчості І. П. Мартоса цей проект лишився невідомим. Див.: Коваленская Н. Н. Мартос. М.—Л., 1938; Алпатов М. В. Мартос.— В сб.: Русское искусство XVIII в. М., 1958; Каганович А. И. П. Мартос. М., 1960.

⁶ Відділ рукописів Державної бібліотеки ім. В. І. Леніна, ф. 211, № 3620/17, арк. 4.

⁶ Берже А. И. Памятник великому князю Дмитрию Донскому на Куликовом поле.— Русская старина, 1880, № 10, с. 437—440.

ников (1784—1854 рр.) розробив його новий макет, який не виходив за рамки традиційних звичних форм і не відрізнявся оригінальністю. На п'єдесталі височів гранітний обеліск з біломармуровим барельєфом. На ньому зображувалося, як соратники повідомляють пораненому князю Дмитрію про повну поразку ворога. Масштаб пам'ятника мало відповідав умовам місцевості, а сюжет не відбивав пафосу боротьби і подвигу, який був у проекті Мартоса. Все ж комітет міністрів схвалив варіант, запропонований Мельниковим, замінивши при цьому барельєф написом. На споруджувальні роботи виділялося 49 160 крб.⁷

Лише в серпні 1824 р. Олександр I, остаточно затвердивши пропозицію Балашова, дозволив відкрити «повсюдно в державі» збирання добровільних пожертвувань на спорудження пам'ятника та інвалідного будинку.

До жителів Тульської губернії із закликом брати участь у спорудженні меморіалу звернувся О. Д. Балашов. Однак, якщо дворяни і купці давали гроші від надлишків, то селяни, робітні люди, зберігаючи пам'ять про доблесть предків, несли трудові копійки, що діставалися їм у тяжкій праці. Було зібрано значну суму — 367 тис. крб. асигнаціями*. Протягом 1825—1829 рр. на сторінках газети «Русский инвалид или военные ведомости» публікувалися списки осіб (Тульської та ін. губерній), які здійснили «патріотичні приношення». Створення пам'ятника ставало справді всенародною справою. Проте уряд після повстання декабристів з підозрою ставився до будь-яких громадських починань. Про спорудження пам'ятника на Куликовому полі «забули»...

Тільки на початку 1835 р. Микола I доручив Академії художеств складання нового проекту обеліска, храму і житла на 20 воїнів.

До участі в конкурсі були залучені архітектори О. П. Брюллов, К. А. Тон, О. А. Тон, Х. П. Мейєр. З усіх проектів, представлених на конкурс, цар схвалив 25 січня 1836 р. проект О. П. Брюллова⁸ — автора Михайлівського театру (1831—1833 рр.), церкви Петра на Невському проспекті (1838 р.). Запропонований ним варіант найбільш повно відповідав офіційно прийнятому стилю: чотиристовпний храм, перекритий склепіннями, завершувався масивним барабаном з маківкою; галереї, що примикали до нього, утворюючи внутрішній двір, зв'язували його з житловими приміщеннями і службами. Перед головним фасадом — обеліск.

Але і цього разу будівництво не було розгорнуто. Лише у лютому 1846 р., знайомлячись з ходом робіт на будовах військового відомства, цар згадав про проект Брюллова. Вказавши на те, що пам'ятники на честь перемог 1812 р. споруджувалися без церков і шпиталів, він звелів обмежитися на Куликовому полі тільки обеліском «на зразок уже збудованих в імперії». Грубо ігноруючи волю жертвувателів, Микола I визначив на будівництво 50—60 тис. крб., а 300 тис. крб., що лишилися, — «на освічення дворянського юнацтва в кадетських корпусах»⁹.

Пам'ятники на честь подій 1812 р. зводилися по типових проектах і поділялися на три розряди — «по важливості місць битв». Обеліск на Куликовому полі департаментом Головного штабу було віднесено до вищого — першого розряду, як і пам'ятник «Великого дня Бородіна» (О. С. Пушкін).

⁷ Яблочков М. Т. Указ. соч., с. 6—7.

* З крб. 50 коп. асигнаціями дорівнювало 1 крб. сріблом.

⁸ Центральний державний військово-історичний архів (далі — ЦДВІА), ф. 405, оп. 7, спр. 1702, арк. 74. Оль Г. А. Архитектор Брюллов. М., 1966, с. 88—90.

⁹ ЦДВІА, ф. 405, оп. 7, спр. 1703, арк. 161—162; спр. 1702, арк. 81—82.

Автором проекту останнього (у 1839 р.) був О. П. Брюллов, тому створення нового пам'ятника із дотриманням вимог «однаковості» не становило для нього труднощів.

Але Брюллов надавав перевагу оригінальним вирішенням. Про це переконливо свідчить розроблений ним проект пам'ятника на місці відпочинку Петра I в Полтаві¹⁰ (відкрито у 1849 р.).

Незвичайним був і запропонований ним пам'ятник для Куликового поля у вигляді триярусного стовпа, що складався із пучків колон (з каплицею в його основі) і завершувався маківкою¹¹. Однак, згідно з бажанням властей Брюллов повинен був переробити цей проект.

В остаточному варіанті пам'ятник являв собою чавунний, дещо звужений до верху стовп (висотою 30 м) на триступінчатій основі. Він складався з багатогранної основи, поділеної на ніші пілястрами, які прикрашалися щитами з гербом Москви і шоломами. На ній височіли поставлені трьома ярусами пучки тричетвертних корінфських колон, що завершувалися широким фризом із дубового листа і позолоченим верхом з хрестом над півмісяцем¹². Пам'ятник мав загальний вигляд урочистого тріумфального стовпа, який уже отримав визнання в російському мистецтві (наприклад, пам'ятник слави 1809 р. на честь полтавської перемоги, Олександрівська колона 1834 р. та ін.).

20 квітня 1847 р. Микола I «височайше зволив» затвердити проект. Відливання, доставку і встановлення пам'ятника за майже 53 тис. крб. сріблом зобов'язався виконати Петербурзький машинобудівний завод К. Берда, відомий художнім литтям¹³.

Оригінальна конструкція монтажу і лиття монумента була розроблена колишнім управляючим Олександрівським чавуноливарним заводом О. О. Фулоном. Вказуючи на складності у роботі над «досить великими деталями», він запропонував виконати пам'ятник із дев'яти частин («зростів»), поділених, в свою чергу, на третини. Основою для складання цих частин воєдино слугував внутрішній порожнистий чавунний стовп. До нього за допомогою болтів і хрестовин прикріплювалися згадані деталі. Вага пам'ятника — понад 26 тис. пудів (близько 428 т). Він є однією з монументальних художніх відливків першої половини XIX ст.¹⁴ В одній із ніш основи монумента розміщено напис: «Победителю татар великому князю Дмитрию Иоанновичу Донскому признательное потомство. Лето от рождества Христова 1848».

Відкриття пам'ятника відбулося 8 вересня 1850 р. як казенноцерковне торжество за участю губернського начальства і почесних гостей. Проте воно було порушене неочікуваною подією. Коли в палатці, де проходив святковий сніданок, вигукнули «Ура!», селяни, які у великій кількості зібралися на полі, вирішили, що «оголошено волю» і натовпом кинулися туди; жандарми виявилися безсилями зупинити народ, під натиском якого завалилася палатка. Спокій ледве встановили¹⁵.

Прошли роки, в Росії відбулося багато змін. Із загостренням класової боротьби і наростанням революційного руху на рубежі XIX і XX ст. уряд, церква, дворянство, намагаючись зміцнити свій вплив на

¹⁰ Полтавщина. Харків, 1969, с. 132—133.

¹¹ Музей Академії художеств у Ленінграді, креслення А-2460, А-2461, фасад і розріз.

¹² Центральний державний архів Військово-Морського Флоту, ф. 3, оп. 28, № 1713.

¹³ Там же, ф. 405, оп. 7, ф. 1703, арк. 296.

¹⁴ Там же, арк. 273—275; ф. 3, оп. 28, № 1715. Технічний проект пам'ятника (розріз).

¹⁵ Оболенский Д. Д. Наброски из прошлого.— Исторический вестник, СПб., 1893. Кн. 12, с. 661—662.

маси, зокрема, висвітлювали героїчне минуле країни в релігійно-монархічному дусі, використовували його як привід для спорудження храмів, здебільшого за згодою останнього царя. Тульські церковники давно бажали, щоб поблизу пам'ятника, як намічалось ще у 1824 р., було збудовано храм на честь Сергія Радонезького — російського церковного і політичного діяча XIV ст. (канонізованого у 1452 р.). Дворянство підтримало «пастирів духовних». Генерал-ад'ютант царя граф А. В. Олсуф'єв у 1902 р. пожертвував ділянку землі і залучив до складання проекту архітектора О. В. Щусева*, який глибоко цікавився стародавньою історією і шанував народні традиції в будівництві, що залишалися близькими і цінними для нового часу.

Зодчий мав намір звести п'ятиглавий храм (з трапезною) в стилі давніх церковних споруд. Західний фасад мав дзвіницю над головним входом, а на кожному розі — башти з шатровим перекриттям. Цей проект (1906 р.) не задовольнив автора, і він продовжував працювати над ним. В остаточному варіанті 1911 р. кожна з башт отримала особливе трактування¹⁶. Різні пропорції башт, особливі обриси їх покриття, схожого на шоломи воїнів, були навіяні образами російського билинного епосу і нагадували про давніх богатирів, героїзм і стійкість російського народу, який кілька століть тому грудьми став на захист Батьківщини на просторах поля Куликового.

В споруді не було нічого від офіційної церковності. Своєрідність композиції, її логічність, простота і життєрадісність, здавна притаманні народній архітектурі, яскраво виявилися у створеній Щусевим церкві, зробили її справжнім твором мистецтва.

Завдяки піклуванню і зв'язкам А. В. Олсуф'єва майбутньому будівництву було надано майже державного значення. Але з різних «причин» (недостатня сума пожертвувань, епідемія в одному із повітів Тульської губернії тощо) закласти храм вдалося лише в червні 1913 р.¹⁷

В 1913—1914 р. більша частина споруди була зведена, що обійшлося в 24 тис. крб. Перша світова імперіалістична війна, що почалася влітку 1914 р., уповільнила хід робіт. Хоча були й інші причини щодо цього. Так, граф Ю. В. Олсуф'єв — голова будівельного комітету — намагався нав'язати зодчому свої рішення. Що викликало конфлікти. Коли Ю. В. Олсуф'єв відмовився від зведення одного із запроєктованих шоломів, архітектор з обуренням заявив у листі до графа, що він припиняє видачу креслень і нагляд за будівництвом до з'ясування питання. Якщо цього не станеться, то він відмовиться від авторства і «...будівельний комітет може із спокійною душею завершити свідомий вандалізм» (підкреслено О. В. Щусевим)¹⁸.

Заявляючи так, зодчий, очевидно, знав про те, що «для зміцнення моральних основ у народі», Олсуф'єв вирішив нашвидкоруч будувати монастир поблизу церкви. Величний храм-пам'ятник, який чудово вписався в простори Куликового поля, повинен був опинитися серед випадкових невиразних будівель, втратити у своїй художній виразності.

* Щусев Олексій Вікторович (1873—1949 рр.) — російський радянський архітектор. З 1943 р. академік АН СРСР. Автор багатьох видатних проектів, зокрема Мавзолею В. І. Леніна у Москві (1924—1930 рр.). Див.: Соколов Н. Б. Щусев. М., 1955; Дружинина-Георгиевская Е. В., Корнфельд Я. А. Зодчий Щусев. М., 1955; Афанасьев К. П. Щусев. М., 1978.

¹⁶ Див.: Ежегодник Общества архитекторов художников. СПб., 1906. Вып. 1, с. 128—132; Там же, СПб., 1911. Вып. 6, с. 147—148; Дружинина-Георгиевская Е. В., Корнфельд Я. А. Указ. соч., с. 24.

¹⁷ ТОДА РРФСР, ф. 90, оп. 3, спр. 325, арк. 18—19; Нпва, 1913, № 27, с. 540.

¹⁸ Центральні науково-реставраційні майстерні, № 197, інв. 39 (пояснювальна записка до проекту реставрації храму-пам'ятника на Куликовому полі, с. 11, 14, 16).

Щоб його храм-пам'ятник постав перед нащадками, зодчий змушений був піти на певний компроміс — відмовитися від шоломовидного покриття південної башти, замінивши його шатром з вершечком, від побілки стін і деяких деталей. Церква була добудована. Вона мала висоту 29 м. і майже дорівнювала колоні на Красному холмі. Монументальні башти головного (західного) фасаду надали їй вигляду міцної фортеці. Білокам'яний барельєф при вході (герб Москви: вершник, який уражає змія) нагадував про скинення ординського іґа. Легка трипролітна дзвіниця псковського типу височить над входом.

Над невеличкою трапезною розміщена власне церква, виконана в кубічній формі з однією абсидою. Вся будова завершується п'ятьма маківками на циліндричних барабанах. Декоративне оздоблення храму виготовлене в традиціях, характерних для давньоруської архітектури і прийняте стриманістю і шляхетною простотою.

Внутрішнє оформлення будови не було завершено. Від тимчасових правителів Росії будівельний комітет на останні роботи одержав 5 тис. крб.*

Після перемоги Великої Жовтневої соціалістичної революції про-стори Куликового поля, як і всі інші поміщицькі землі, стали власністю народу нашої країни, який під керівництвом Комуністичної партії став на шлях будівництва соціалізму. Історичні пам'ятники, в тому числі й споруджені на Куликовому полі, взяла під охорону Радянська держава, щоб вони служили справі освіти і політичного виховання мас.

Після завершення громадянської війни, з переходом до мирного будівництва на Куликовому полі почалася культурно-освітня діяльність. У відділі історії Тульського обласного краєзнавчого музею (заснований у 1927 р.) було розгорнуто експозицію, присвячену Куликовській битві. Восени 1940 р. в приміщенні колишньої церкви відкрилася виставка до 560-річчя битви. Планувалося даліше розгортання дослідницької і культурно-масової роботи.

Але війна, яку нав'язали Радянському Союзу німецько-фашистські загарбники, перервала мирну діяльність нашого народу. З осені 1941 р. поблизу Куликового поля йшли запеклі бої. 5—6 грудня 1941 р. почався грандіозний контраст радянських військ під Москвою. 10-а армія під командуванням генерала П. І. Голікова, прорвавши лінію німецької оборони на Дону, примусила гітлерівців спішно втікати, як колись військо Дмитрія Донського орди Мамаєва¹⁹.

Героїчний радянський народ під керівництвом Комуністичної партії, здобувши у травні 1945 р. всесвітньо-історичну перемогу над фашизмом, приступив до відродження зруйнованого господарства, здійснення нових планів мирного будівництва. Зростання соціалістичного виробництва створило міцну базу для підвищення матеріального добробуту і культури нашого народу. У вихованні всебічно розвиненої людини комуністичного суспільства значне місце посідає нині й чудова спадщина минулого.

Поряд з іншими історичними місцями нашої соціалістичної Вітчизни Куликове поле з його пам'ятниками відоме далеко за межами Тульської області. З 1965 р. в приміщенні колишнього храму діє філіал Тульського обласного краєзнавчого музею. У 1979 р. його відвідали близько 20 тис. туристів з багатьох куточків нашої країни, з братніх соціалістичних держав.

Інтерес до пам'ятників Куликового поля зростає з кожним роком

* Остаточно церква не була оздоблена.

¹⁹ Голіков Ф. И. В Московской битве: Записки командарма. М., 1967, с. 183—186.

і це значною мірою свідчить про нерозривність минулого і сучасного в історії нашої країни, про підвищення духовних запитів радянських людей. Комуністична партія і радянський уряд постійно турбуються про активне використання історичних пам'ятників у формуванні морального обличчя будівників комунізму.

За останні роки здійснено ряд реставраційних робіт на всьому меморіальному комплексі. Зокрема, згідно з авторськими кресленнями О. В. Шусєва, відновлено архітектурний вигляд храму-пам'ятника. В його стінах розгорнуто художньо оформлену експозицію Музею Кириковської битви, подібного до відомих музеїв Полтави і Бородіна.

Нове життя нині невинно вирує у цих овіяних славою місцях. Щороку 8 вересня біля пам'ятника на Красному холмі збирається велика кількість трудящих Тульської області і гостей, урочисто відзначаючи чергову річницю історичної перемоги.

Ми шануємо наше минуле, героїчні сторінки якого назавжди залишаться грізною пересторогою, повчальним уроком сучасним агресорам, що хотіли б ввергнути світ у нові згубні війни. Великий подвиг, здійснений 600 років тому російським народом на широких просторах Куликового поля, пройшовши через віки, назавжди збережеться в пам'яті нащадків.

В. М. АШУРКОВ (Тула)

КУЛИКОВСЬКА БИТВА І РУСЬКИЙ ЖИВОПИС XIV—XV СТОЛІТЬ

Відображення Куликовської битви у творчості художників кінця XIV—XV століть було одним з яскравих виявів становлення національної самосвідомості.

Відомості про живопис Північно-Східної Русі часів від батиєвої навали до кінця XIII ст. дуже незначні. Однак відомо, що і в той надзвичайно тяжкий період вітчизняної історії руська живописна традиція продовжувала розвиватися. Найбільш активним центром кам'яного будівництва і живопису був Ростов. Згадувані письмовими джерелами перебудова княжої церкви Бориса і Гліба в 1253 і 1287 рр., зведення ряду дерев'яних храмів сприяли розвитку живопису.

В Ростовському живопису другої половини XIII — початку XIV ст., пам'ятниками якої слід вважати ікони «Ярославський Спас», келейного «Миколу» Сергія Радонезького, так звані «малі Толгські» ікони Богоматері та ін., помітно «обрусіння» ликів святих, яке почалося ще у домонгольський період і значно посилюється із встановленням іго. Панування монголо-татарів загостило національні почуття руських людей. Відображенням цього у живопису стала розробка національно-етнічного типу, прискорена припиненням регулярних відносин з Візантією, зменшенням грецького елементу в складі руської ієрархії у роки «злої татарщини». Думи кращих людей всіх верств про шляхи відродження Русі знайшли відображення у волевих, зосереджених ликах іконописних святих. В живопису Ростова кінця XIII ст. помітно звернення до величних образів Київської Русі, характерне й для інших галузей духовної культури Північно-Східної Русі в той період. Деякі риси ростовського живопису, зокрема розроблений ним «національний» тип святого, ліг в основу московської школи живопису, яка формувалася у першій половині XIV ст.

Важливою віхою відродження руського мистецтва було будівництво Спаського собору в Твері в 1285—1290 рр. Як свідчать літописи, розпис цього храму, виконаний у 1292 р., був першим зразком монументального живопису за півстоліття. Оздоблення Спаського собору поклало початок тверській школі живопису, яка увібрала в себе творчий досвід київських, владимирських і новгородських майстрів.

Тяжкі випробування, які випали на долю Твері наприкінці XIII—в першій чверті XIV ст., не дали змоги тверським живописцям удосконалювати свою майстерність. В їх творчості простежується постійна оглядка на старі зразки. Проте не стільки зовнішні, скільки внутрішні причини змусили тверський живопис віддати першість московській школі. Усунувшись від активної боротьби за національну незалежність, Тверь не відчула того радісного піднесення, такого напруження духовних сил, які надихали московських живописців в епоху Куликовської битви.

Новгородський живопис другої половини XIII—XIV ст. розвивався більш послідовно і рівномірно, ніж живопис середньоруських земель, які постійно спустошувались монголо-татарами. Однак порівнюючи пам'ятники новгородського живопису другої половини XIII—початку XIV ст. з тогочасними творами середньоруських майстрів, знаходимо багато спільних рис. Головна причина свого роду кризи новгородського живопису наприкінці XIII ст.— занепад кам'яного будівництва, викликаний постійною загрозою монголо-татарського нападу.

В історії новгородського живопису перша половина XIV ст. являє собою, за образним висловом В. М. Лазарева, «зяючий провал». Проте все ж є підстави вважати, що Новгород дещо раніше, ніж Москва, вже у 30-і роки XIV ст., мав можливість відновити зв'язок з візантійським мистецтвом, запрошувати грецьких майстрів. Зміни у новгородському живописі в ті роки були зумовлені посиленням кам'яного будівництва, пов'язаного із стабілізацією політичної обстановки на Русі. З'являється ціла серія оригінальних різноманітних за стилем і настроями фрескових ансамблів. Це і «реалістичний драматизм» розписів церкви Успіння на Волотовому полі, і «ліричний пафос» церкви Федора Стратилата, і «епічний пафос» образів, створених Феофаном Греком у церкві Спаса на Ільїні вулиці¹.

Живопис Москви кінця XIII—першої половини XIV ст. складався на основі кількох художніх традицій. На ранньому етапі, наприкінці XIII—на початку XIV ст., в московському мистецтві переважав південноруський, зокрема київський вплив. Численні переселенці з південноруських земель, рятуючись від ординського ярма, осідали, як правило, в московському князівстві. Із свитою бояр в Москву потрапляли майстри південно-східного походження та їх ікони. На старі київські зразки орієнтований стиль виконаних у 20-і роки XIV ст. в Москві чи Ярославлі мініатюр Федорівського євангелія². Характерно, що й деяким фрагментам найбільш ранніх архітектурних пам'ятників московського Кремля властивий південно-східний характер³.

З початком правління Івана Калити (1325 р.) відбувається переорієнтація московської культури, і зокрема живопису, що було зумовлено політичними інтересами московського князя, який почав об'єднувати

¹ Некрасов А. И. Древнерусское изобразительное искусство. М., 1937, с. 155—157.

² Попова О. С. Икона Спаса из Успенского собора Московского Кремля.— В кн.: Древнерусское искусство. Зарубежные связи. М., 1975, с. 138, пр. 33.

³ Шеляпина Н. С. К истории изучения Успенского собора Московского Кремля.— Сов. археология, 1972, № 1, с. 205.

північно-східні руські землі. Можна вважати, що саме ростовсько-ярославські майстри були творцями іконного оздоблення храмів Івана Калити.

Смерть великого князя Івана Даниловича у 1340 р. була сигналом до виступу всіх сил, ворожих піднесенню Москви. Доля політичних успіхів Калити була під загрозою. Одним із засобів, за допомогою якого князь Семен Іванович Гордий міг зміцнити своє становище, що похитнулося, було проведення великих будівельних робіт.

Однак не маючи такої можливості, князь звертається до більш доступного засобу виразити свої політичні домагання, підкреслити наступність своєї централізаторської політики. Таким засобом був розпис усіх кам'яних храмів Івана Калити, які символізували перетворення Москви у загальноруський політичний центр.

Розписи кремлівських соборів у 1344—1346 рр. були, очевидно, першими стінописними роботами московських живописців. Оскільки вони не мали навичок фрескового письма, їх розписи за своїми художніми достоїнствами поступалися перед творами грецьких майстрів, запрошених митрополитом Феогностом. Уже наприкінці XIV ст. розпис Архангельського собору, виконаний «писцями» великого князя Семена Івановича, вважався непоказним і був замінений фресками Феофана Грека.

Одним з небагатьох пам'яток московського станкового живопису 40-х років XIV ст. є ікона «Борис і Гліб» з Успенського собору⁴. Деякі дослідники вважають, що ікона по-своєму відобразила «думку про необхідність єднання руського народу в боротьбі за своє визволення»⁵.

Своєрідним гімном Куликовській битві є ікона «Архангел Михаїл», написана для церкви Різдва Богородиці в Московському Кремлі⁶. Присвята храму нагадувала про 8 вересня 1380 р., коли «на Різдво Богородиці» було здобуто славу перемогу над Мамаєм на Куликовому полі. Те, що храм був освячений в урочистій обстановці під час княжого з'їзду, вказує на особливе значення, якого надавалося його створенню. Зображений на іконі гнівний архангел з піднятим мечем може бути визнаний класичним символом «героїчного періоду» Московської Русі. Сюжети клейм сповнені натяків на історію Куликовської битви.

Другим, не менш яскравим відображенням великої події слід визнати чудовий зразок московського шиття — воздух княгині Марії Тверської, удови князя Семена Івановича Гордого. В центрі композиції — сцена «предстояння московських першосвятителів» — митрополитів Петра, Феогноста і Олексія — Нерукотворному Спасу. Серед вибраних святих — Дмитрій Солунський і київський князь Володимир — небесні покровителі Дмитрія Донського та його двоюрідного брата, героя Куликовської битви князя Володимира Серпуховського, св. Микита — «переможець біса», традиційний заступник Русі — Микола Мирликійський. Композиція набуває особливого смислу, якщо прийняти переконливе

⁴ Антонов В. И., Мнева Н. Е. Каталог древнерусской живописи XI — начала XVIII вв. М., 1963. Т. I, с. 250, табл. 163; Жидков Г. В. Московская живопись середины XIV века. М., 1928, с. 63.

⁵ Демина Н. А. Черты героической действительности XIV—XV веков в образах людей Андрея Рублева и художников его круга. — ТОДРЛ. М.—Л., 1956. Т. XII, с. 93.

⁶ Тихомирова К. Г. Героические сказания в древнерусской живописи. — В кн.: Древнерусское искусство. Художественная культура Москвы и прилежащих к ней княжеств. XIV—XVI вв. М., 1970, с. 7.

припущення, що Дмитрій Донський стояв на Куликовому полі під стягом із зображенням Спаса Нерукотворного⁷.

Драматизм епохи Куликовської битви зумовив, на думку дослідників, високу емоційність образів ікони «Успіння Богоматері» на звороті славновісного зображення «Донської Богоматері»⁸.

Куликовська битва не тільки відбилася у конкретних образотворчих пам'ятниках, а й позначилася на розвитку мистецтва взагалі. Важливим джерелом формування національного мистецтва було відновлення культурних зв'язків з Візантією і балканськими країнами. Розвиток руського живопису після Куликовської битви не мав однак характеру рівноприскореного руху. Тяжке політичне становище Москви, послабленої величезними втратами у 1380 р., погромом Тохтамиша у 1382 р., поживавленням феодального сепаратизму,— все це загальмувало архітектурні і живописні роботи. Характерно, що навіть такий великий монастир, як серпуховський Висоцький, який підтримував князь Володимир Андрійович, не мав у 80-і роки XIV ст. деїсусного чина.

Історія московського живопису перших двох десятиліть правління сина Дмитрія Донського Василя I по-своєму відобразила політичні умови цього періоду. В цілому кінець XIV — початок XV ст. характеризується послабленням монголо-татарського іґа, проте зростаюча могутність західного сусіда — великого князівства Литовського — вимагала постійної готовності до збройної боротьби. В перші роки свого княжіння Василь, прагнучи зміцнити своє становище і заручитися підтримкою старого московського боярства, всіляко намагається показати себе гідним спадкоємцем свого великого батька. Це позначилося й на його діяльності по оздобленню московських соборів. Так, перша велика живописна робота у часи Василя I — розпис у 1392 р. Успенського собору у Коломні — пам'ятника, який нагадував про Куликовську битву і про перемогу над татарами на річці Вожі⁹. В 1389—1394 рр., невдовзі після закінчення спорудження Благовіщенського собору, Феоданом Греком з артілью для нього було створено деїсусний чин¹⁰.

На увагу заслуговує припущення Л. В. Бетіна, що «Деїсус» придворного княжого храму мав не тільки релігійний, а й історико-політичний зміст¹¹. Існує думка, що з часів Дмитрія Донського св. Георгій став вважатися патроном Москви та її князів. В результаті він із захисника людей від злих сил перетворився в їх заступника перед престолом всевишнього і разом з Дмитрієм Солунським увійшов до складу деїсусного чина¹². На нашу думку, популярність св. Георгія пояснюється

⁷ Маясова Н. А. Древнерусское шитье. М., 1971, с. 11, табл. 5; еє же. Памятник московского золотого шитья XV в. В кн.: Древнерусское искусство. Художественная культура Москвы и прилежащих к ней княжеств. XIV—XVI вв., с. 491, пр. 19.

⁸ Ильин М. А. Искусство Московской Руси эпохи Феодана Грека и Андрея Рублева. М., 1976; с. 40.

⁹ Воронин Н. Н. Зодчество Северо-Восточной Руси XII—XV веков. М., 1962. Т. II, с. 194.

¹⁰ Благовіщенський собор був, вірогідно, своєрідним пам'ятником благополучному завершенню небезпечного для посилення Москви конфлікту між Дмитрієм Донським і його двоюрідним братом і вірним сподвижником Володимиром Андрійовичем Серпуховським. Укладений 25 березня 1389 р., на свято Благовіщення, договір між братами відновлював єдність московського княжого дому — основу його політичних і воєнних успіхів. Прагнення заручитися підтримкою свого могутнього дядька було однією з причин, які спонукали Василя Дмитровича поспішити з будівництвом собору.

¹¹ Бетин Л. В. Исторические основы древнерусского высокого иконостаса. В кн.: Древнерусское искусство. Художественная культура Москвы и прилежащих к ней княжеств, с. 60—72.

¹² Лазарев В. Н. Новый памятник станковой живописи XII в. и образ Георгия-воина в византийском и древнерусском искусстве. В кн.: Византийский временник. М., 1953. Т. VI, с. 220—221.

тим, що Василій вважав його своїм небесним покровителем. На це вказують деякі факти з його життя. Навесні 1383 р. Дмитрій Донської на знак своєї покори Орді направив свого старшого сина до ханського двору. Від'їзд дванадцятирічного княжича був призначений на 23 квітня — день пам'яті св. Георгія. Затриманий в Орді, Василій 26 листопада 1385 р. — на осінній «Юр'їв день» втік з полону. Щасливе закінчення цієї ризикованої справи, мабуть, зміцнило думку Василя про особливе покровительство йому св. Георгія. Свого первістка, який народився майже за місяць до весіннього «Юр'їва дня» Василій назвав Георгієм. Шанування Василям I Георгія Победоносця як свого покровителя загальнозрозумілою у ті часи мовою релігійних символів виражало думку про продовження ним політики Дмитрія Донського.

Славні діла, здійсненні під покровительством небесного воїна Дмитрія Солунського, мали продовжуватись під стягом св. Георгія. Саме ця ідея ратної слави, наступності героїчних традицій знайшла вираз у появі образів Дмитрія і Георгія в деїсусному чині як Благовіщенського, так й інших соборів епохи Василя I.

Активізація кам'яного будівництва на західних кордонах Московського князівства наприкінці XIV — початку XV ст., викликана загостренням відносин з Литвою, була складовою частиною підготовки до тяжкої боротьби на західному напрямі. У цей період широко використовується символіка, пов'язана з перемогою руської зброї в епоху Дмитрія Донського. Так, присвята можайських і звенигородських храмів Різду і Успінню Богородиці, Іоакиму і Анні нагадувала про події 1380 р.¹³ «Куликовську» символіку можна помітити й у фрагментах тих розписів, що збереглися у цих храмах. Так, на стовпах собору Успіння на Городку в Звенигороді, побудованого поблизу великої Смоленської дороги, знаходимо зображення Флора і Лавра — «покровителів кінного воїнства»¹⁴. Образи цих святих рідко зустрічаються у московському мистецтві тієї пори. Їх поява у Звенигороді пов'язана із спогадами про Куликовську битву: в день пам'яті Флора і Лавра, 18 серпня 1380 р., Сергій Радонезький, згідно з його житієм, благословив Дмитрія Донського на Куликовську битву¹⁵.

Аналізуючи живопис епохи Василя I, не можна не спинитись на творчості Андрія Рубльова. Його мистецтво — свого роду підсумок півторастолітньої історії Русі. Заслуга Рубльова в тому, що він зміг зрозуміти і відобразити найтрагічніший період цієї епохи. Його «Тройця» — це твір духовно вільної людини. Мистецтво Рубльова було вже закладено у гордій відповіді рязанських князів Батю. Воно як сім'я, кинуте у землю, чекало свого часу. І коли час настав — дало сходи. Подолання страху смерті, спокійний, просвітлений погляд на життя як на служіння, що відбилися в «Троїці», у «Звенигородському Спасі», в апостолах із «Страшного суду», не були особистим, «келейним» досягненням Рубльова. Це був результат роботи народного духу, світогляд кращих людей покоління, яке заклало основи визволення Русі.

Розпис в Успенському соборі у Володимирі Рубльов починає 25 травня 1408 р.¹⁶ На цей день припадало свято Третього Знаходження Голови Іоанна Предтечі. Історія московського будівництва XIV ст. свідчить, що день для закладки і освяти храму обирався дуже ретельно.

¹³ 15 серпня, на свято Успіння Богородиці, в Коломні було призначено збір усіх полків, які стали під прапорами Дмитрія Донського. 8 вересня, на Різдво Богородиці, відбулась Куликовська битва, а 9 вересня, в день пам'яті батьків Богородиці — Іоакима і Анни руські полки відзначали перемогу і оплакували загиблих.

¹⁴ Лазарев В. Н. Андрей Рублев и его школа, с. 16—17.

¹⁵ ПСРЛ, т. XI, с. 52.

¹⁶ ПСРЛ, т. XVIII, с. 154.

Надзвичайно уважним було ставлення й до живописних робіт, про що говорить факт занесення цих дат до літопису. Рубльова приваблювала історія довгих злигоднів голови Іоанна Предтечі, яку захищали від люти «невірних» та іконоборців. Історія святині, яку бог відібрав у людей за їх гріхи та невір'я, і яка потім була відшукана людьми, гідними цієї честі, була чимось схожою на плач літописців по відібраній богом за гріхи людей честі і волі руської землі, знову знайти які можна лише ціною самовідданого служіння і праведного життя. Разом з тим, образ Предтечі виражав ідею відречення від світу, безстрашного викриття його пороків. Ця ідея знайшла своє втілення у діяльності Сергія Радонезького і його сподвижників. Характерно, що в іконостасі владимирського собору Рубльов відмовився від античного вбрання феофанівського Предтечі з іконостасу Благовіщенського собору у Москві, створивши виразний образ вдягненого у волосяницю аскета. Мрія про відображення сильної, незалежної Русі втілювалась в образах святих воїнів, небесних стражів руської землі, які займають головне місце у владимирських розписах¹⁷.

Зв'язок московського мистецтва з боротьбою за визволення Русі від золотоординського іґа зберігається протягом всього XV ст. Дещо ослабнувши в епоху «феодальної війни» другої чверті XV ст., він знову виявився у роки остаточного повалення монголо-татарського іґа. «Стояння на Угрі», яке поклато кінець 250-річній залежності Русі від ординців, не могло не залишити слід у пам'ятниках мистецтва.

Відображенням національного піднесення тих років є, наприклад, шите покривало з Кирило-Белозерського монастиря. На ньому представлений своєрідний «собор» «заступників» і «печальників» Русі — митрополити Петро і Олексій, Сергій Радонезький, Кирил Белозерський, Леонтій Ростовський і Варлаам Хутинський здійсмають у молитві руки до Богородиці, зображеної у полум'ї неопалимої купини¹⁸. Про збереження у пам'яті людей другої половини XV ст. образів і символів Куликовської битви свідчить й інший пам'ятник художнього шиття — поруч із зображенням Благовіщення, Флора і Лавра, який нагадує про благословення Сергієм Радонезьким Дмитрія Донського в день пам'яті цих святих¹⁹.

Яскравий живописний образ, пов'язаний з визволенням Русі від монголо-татарського іґа, знаходимо у розписі московського Благовіщенського собору 1508 р., де композиція «Чудо Георгія про змія», що символізувала перемогу над Ордою, як би спирається на фігури князя Михайла Чернігівського та боярина Федора, страчених татарами за непокору в 1246 р. Таке поєднання самостійних композицій створює своєрідний диптих, який прославляє подвиг і самопожертву руських людей як основу торжества Русі. Монголо-татарське іґо більш як на століття загальмувало розвиток давньоруського живопису. Його розвиток відновлюється лише з середини XIV ст. Монголо-татарське іґо знизило загальний культурний рівень руських земель, стримувало поширення грамотності. Тому особливого значення набув живопис, твори якого мовою символів і фарб виражали рух руської думки. Саме у ньому з величезною художньою силою відбилися ідеали, які надихали героїв Куликовської битви.

М. С. БОРИСОВ (Москва)

¹⁷ Матвеева А. Б. Фрески Андрея Рублева и стенопись XII века во Владимире. — В кн.: Андрей Рублев и его эпоха. М., 1971, с. 160—161.

¹⁸ Николаева Т. В. Произведения русского прикладного искусства с надписями XV — первой четверти XVI в. — Археология СССР. Свод археологических источников. М., 1971, с. 61—62, табл. 35.

¹⁹ Там же, с. 21.

Наш календар

40-РІЧЧЯ СТВОРЕННЯ ЗАГАЛЬНОДЕРЖАВНОЇ СИСТЕМИ ПРОФЕСІЙНО-ТЕХНІЧНОЇ ОСВІТИ В СРСР

Однією з важливих закономірностей розвитку соціалізму є подальше підвищення ролі робітничого класу у виробничому та суспільно-політичному житті нашої країни, виконанні грандіозних планів комуністично-

го творення. Сучасні умови науково-технічної революції, як зазначалося на XXV з'їзді КПРС, надають іншого, ніж раніше, характеру праці, а значить, і підготовки людини до праці¹. Молода робітнича зміна у нашій країні готується безпосередньо на виробництві та в державній системі професійно-технічної освіти.

Радянська профтехшкола, будучи органічно пов'язаною з становленням і розвитком соціалізму, відіграє значну роль в житті нашої країни. Основні принципи професійної підготовки робітничого класу в умовах нового суспільного ладу розроблені В. І. Леніним. Початок розвитку професійно-технічної освіти поклали підписані Володимиром Іллічем ряд декретів Раднаркому, зокрема, декрет від 29 червня 1920 р. «Про навчально-професійну повинність»². Новою формою підготовки робітничих кадрів стали школи фабрично-заводського учнівства (ФЗУ).

На Україні школи ФЗУ були організовані при великих заводах Києва, Катеринослава, Харкова, Миколаєва, інших міст. На кінець 1920 р. налічувалося 14 шкіл, в яких навчалось 600 учнів³, а вже в 1921 р. відповідно до плану Наркомосу УРСР у 72-х таких школах отримували знання 6 тис. учнів⁴. Школи ФЗУ й типу ФЗУ республіки тільки в роки першої п'ятирічки підготували понад 82 тис. робітників масових професій⁵, а за другу п'ятирічку — 221 тис.⁶

Відіграючи значну роль у економічному розвитку всієї країни, школи фабрично-заводського учнівства з 1920 по 1940 р. підготували для народного господарства СРСР близько 2,8 млн. кваліфікованих робітників⁷.

З втілення у життя ленінського плану побудови соціалізму в СРСР школи ФЗУ, що були підпорядковані різним Наркоматам і готували кадри лише для окремих фабрик та заводів, вже не могли успішно розв'язувати завдання розширеного і планомірного відтворення робочої сили. Для здійснення програми дальшого економічного й соціального розвитку та зміцнення обороноздатності країни необхідне було значне зростання кількості і поліпшення якості підготовки кваліфікованих робітників.

Винятково важливу роль у розв'язанні питання формування й розподілу квалі-

¹ Матеріали XXV з'їзду КПРС. К., 1976, с. 86.

² Собрание Указаний и Распоряжений Рабочего и Крестьянского Правительства, 1920, № 70, ст. 325.

³ Духовний розквіт українського народу. К., 1972, с. 59.

⁴ Радянська школа, 1979, № 7, с. 90.

⁵ Культурне будівництво Української РСР: Стат. довідник. К., 1940, с. 52.

⁶ Історія Української РСР. К., 1977. Т. 6, с. 304.

⁷ 25 лет государственной системы профессионально-технического образования. М., 1966, с. 6.

фікованих робітничих кадрів в загальносоюзному масштабі відіграли XVIII з'їзд партії та липневий (1940 р.) Пленум ЦК ВКП (б), які поставили завданням об'єднання навчальних закладів профтехосвіти в єдину централізовану систему.

2 жовтня 1940 р. Президія Верховної Ради СРСР видала Указ «Про державні трудові резерви СРСР». В ньому підкреслювалося, що «перед державою стоїть завдання організованої підготовки нових робітників з міської та колгоспної молоді і створення необхідних трудових резервів для промисловості»⁸.

В результаті величезної роботи партійних, радянських, профспілкових, комсомольських і господарських органів у жовтні — листопаді 1940 р. на базі шкіл ФЗУ було відкрито ремісничі училища (РУ), залізничні училища (ЗУ) та школи фабрично-заводського навчання (ФЗН) — всього 1551 навчальний заклад такого роду із загальним контингентом понад 602 тис. учнів⁹. В Українській РСР у 1940 р. почали роботу 316 училищ, в яких навчалося 130 тис. чол.¹⁰ майбутніх робітників вугільної, металургійної, машинобудівної промисловості, будівництва і транспорту. Створення системи трудових резервів країни знаменувало собою початок якісно нового етапу у підготовці кадрів робітничого класу.

Робота по створенню і розвитку системи державних трудових резервів була перервана війною. Сотні тисяч випускників професійно-технічних навчальних закладів брали активну участь у боротьбі з фашистами на фронтах Великої Вітчизняної війни, серед них — тричі Герой Радянського Союзу О. Покришкін, Герой Радянського Союзу О. Маресьєв, В. Талаліхін, О. Матросов та багато інших.

Десятки тисяч учнів РУ, ЗУ і шкіл ФЗН країни, евакуйовані на схід, самовіддано працювали, безперервно постачаючи армію всім необхідним. Руками юнаків і дівчат — вихованців училищ країни, в тому числі й Української РСР, за роки війни було виготовлено 6 млн. мін, 26 млн. деталей бойової зброї, 3 тис. металорізальних верстатів, 28 тис. комплектів інструментів для трактористів, відремонтовано 11 тис. паровозів, 100 тис. вагонів, 5 тис. тракторів і комбайнів, прокладено тисячі кілометрів залізничних шляхів і ліній зв'язку¹¹. Під час війни на більшості підприємств випускники трудових резервів становили 50—70% загальної кількості працюючих, а в деяких галузях — 85—90%¹².

«Батьківщина не забуде доблесті своїх синів, які б'ються нині з німецько-фашистськими загарбниками на фронтах Вітчизняної війни. Добрим словом згадає вона і доблесний труд наших юнаків і дівчат — учнів ремісничих, залізничних училищ і шкіл ФЗН»¹³, — так говорив у 1942 р., даючи високу оцінку вкладу трудрезервівців у всенародну боротьбу з гітлерівськими загарбниками, М. І. Калінін. Понад 250 випускників професійних училищ за мужність і героїзм на фронті і в партизанських загонах удостоєні звання Героя Радянського Союзу¹⁴.

Під час війни майже 2,5 млн. кваліфікованих робітників було підготовлено у системі трудових резервів СРСР¹⁵. За допомогу фронту та спільну підготовку кадрів в роки війни 20 тис. учнів і працівників училищ та шкіл трудових резервів були нагороджені орденами і медалями Радянського Союзу¹⁶.

Завдяки величезній турботі Комуністичної партії та Радянського уряду, братерській взаємодопомозі трудящих усієї країни мережу училищ і шкіл за короткий строк було не лише відбудовано, а й розширено. За першу післявоєнну п'ятирічку із сис-

⁸ Директивы КПСС и Советского правительства по хозяйственным вопросам. М., 1957. Т. 2, с. 653—654.

⁹ Народное образование, наука и культура в СССР: Стат. сб. М., 1977, с. 146.

¹⁰ Трудовая юность Украины. К., 1971, с. 10.

¹¹ Трудовая юность Украины. К., 1970, с. 16—17; Профессионально-техническое образование, 1980, № 5, с. 2.

¹² Кучеренко М. М. Молодое поколение рабочего класса СССР. М., 1979, с. 103.

¹³ Калинин М. И. О воспитании и обучении. М., 1957, с. 312.

¹⁴ Профессионально-техническое образование, 1980, № 5, с. 3.

¹⁵ Профессионально-техническое образование, 1978, № 10, с. 16.

¹⁶ Трудовая юность Украины. К., 1970, с. 18.

теми трудових резервів СРСР було випущено 3,4 млн. робітничих кадрів¹⁷, з них 859 тис. підготували РУ, ЗУ та школи ФЗН Української РСР¹⁸. Підвищився загально-освітній і технічний рівень підготовлених молодих робітників.

У 1958 р. Верховна Рада СРСР прийняла Закон «Про зміцнення зв'язку школи з життям і про дальший розвиток системи народної освіти СРСР»¹⁹, згідно з яким державні трудові резерви у 1961—1963 рр. реорганізовувалися в систему професійно-технічної освіти, а всі навчальні заклади такого роду в сільській й міській професійно-технічні училища (МПТУ та СПТУ) для підготовки кваліфікованих робітників з числа випускників 8-річних загальноосвітніх шкіл. В 1966 р. поновлено створювані ще з 1954 р. технічні училища (ТУ) для виробничої підготовки молоді, яка закінчила середні школи. Проведення цих заходів дало можливість значно підвищити кваліфікаційний рівень робітників, які поповнювали ряди працівників народного господарства.

У рішеннях XXIII—XXV з'їздів партії, постановах ЦК КПРС та Радянського уряду 1966, 1969, 1972, 1975 років всебічно розроблені питання вдосконалення системи професійно-технічної освіти в умовах розвинутого соціалізму, перетворення її в справжню кузню робітничих кадрів.

Новий етап в справі планомірного й організованого навчання кваліфікованих кадрів робітників почався в 1969 р. після прийняття постанови ЦК КПРС і Ради Міністрів СРСР «Про заходи по дальшому поліпшенню підготовки кваліфікованих робітників у навчальних закладах системи професійно-технічної освіти»²⁰.

Відповідно до цієї постанови ЦК Компартії України і Рада Міністрів УРСР ухвалили рішення про перетворення училищ в середні професійно-технічні учбові заклади з 3-х та 4-х річним строком навчання, що й стало головним напрямом у підготовці робочої зміни. Вже того ж року на Україні діяло 76 середніх училищ, а в 1970 р.—111, в яких навчалася 36,3 тис. чол.²¹

XXIV з'їзд КПРС, поставивши завдання дальшого вдосконалення профтехосвіти, закріпив курс на утвердження середніх ПТУ — більш ефективної й перспективної форми підготовки молодих робітників, що являє собою творче втілення в життя ідей В. І. Леніна про професійну підготовку робітників обов'язково «з... додатком загальноосвітнього і політехнічного мінімуму»²².

У IX п'ятирічці відповідно до настанов з'їзду поліпшувалася учбово-матеріальна база ПТУ, якісний склад майстрів виробничого навчання та викладачів училищ. 9448 тис. молодих робітників підготували навчальні заклади профтехосвіти за 1971—1975 рр.²³, з них понад 1 554 тис. здобули професію в училищах УРСР²⁴. Кількість середніх училищ республіки за той же час зросла більш як у 4 рази, контингент учнів збільшився в них у 5,8 раза²⁵.

Партійні, профспілкові, комсомольські організації, інженерно-педагогічні колективи радянської профтехшколи, над якою шефствує ВЛКСМ, відповідно до постанови ЦК КПРС та Радянського уряду «Про дальше вдосконалення процесу навчання і виховання учнів системи професійно-технічної освіти»²⁶ (1977 р.) здійснюють масову

¹⁷ Проффессионально-техническое образование, 1978, № 10, с. 17.

¹⁸ Народное хозяйство, наука и культура в Украинской РСР: Стат. сб. К., 1973, с. 185.

¹⁹ Сборник законов СССР и указов Президиума Верховного Совета СССР: 1938—1961 гг. М., 1961, с. 177—192.

²⁰ Собрание постановлений правительства Союза Советских Социалистических Республик (далее — СП СРСР). М., 1969, № 9, ст. 54, с. 214—222.

²¹ ЦДАЖР УРСР, ф. 4609, оп. 1, спр. 877, арк. 68; Народное хозяйство Украинской РСР у 1977 р.: Стат. щорічник. К., 1978, с. 381.

²² Ленін В. І. Про політехнічну освіту.— Повне збір. творів, т. 42, с. 221.

²³ Народное хозяйство СССР за 60 лет: Юбилейный стат. ежегодник. М., 1977, с. 480 (підрахунки автора).

²⁴ Булгаков А. А. Проффессионально-техническое образование в СССР на современном этапе. М., 1977, с. 148.

²⁵ Народное хозяйство Украинской РСР у 1977 р.: Стат. щорічник. К., 1978, с. 381 (підрахунки автора).

²⁶ СП СССР. М., 1977, № 24, с. 490—497.

підготовку робітників високої кваліфікації і широкого профілю, прагнуть забезпечити комплексний підхід до комуністичного виховання гідної зміни робітничого класу.

І здобутки державної системи профтехосвіти країни вагомі. За 1941—1978 рр. підготовлено 39,5 млн. кваліфікованих робітників²⁷, з них 6,95 млн. — в Українській РСР²⁸. Кількість профтехнічних навчальних закладів в республіці у 1979 р. порівняно з 1940 збільшилася в 3,3 раза, а чисельність учнів — у 4,8 раза²⁹. Питома вага підготовки робітників з середньою освітою у загальній кількості денних училищ на 1 січня 1979 р. становила в республіці по кількості училищ 84,2%, по числу учнів — 79,0%³⁰.

Випускники професійно-технічних навчальних закладів становлять нині кваліфіковане ядро багатьох трудових колективів країни. Державна система профтехосвіти, зростаючи і динамічно розвиваючись, разом з підготовкою робітників на виробництві вносить значний вклад в прискорення технічного прогресу, у формування робітничої зміни Країни Рад.

О. М. ВЕСЕЛОВА (Київ)

²⁷ Справочные материалы о развитии государственной системы профессионально-технического образования СССР за 1976—1978 гг. (далі — Справочные материалы... за 1976—1978 гг.). М., 1979, с. 3.

²⁸ Баранов В. И., Гнедин В. Н., Гриневич Н. П. Рабочая смена. К., 1976, с. 118; Справочные материалы... за 1976—1978 гг., с. 4 (підррахунки автора).

²⁹ Трудовая юность Украины. К., 1971, с. 10; Народне господарство Української РСР у 1978 році: Стат. щорічник. К., 1979, с. 211 (підррахунки автора).

³⁰ Справочные материалы... за 1976—78 гг., с. 7.

ІСТОРІОГРАФІЯ ТА ДЖЕРЕЛОЗНАВСТВО

КУЛИКОВСЬКА БИТВА В ІСТОРИЧНІЙ ЛІТЕРАТУРІ

8 вересня 1980 р. сповнилося 600 років з дня перемоги руських військ, очолюваних великим князем владимирським і московським Дмитрієм Івановичем Донським, над золотоординцями на Куликовому полі. Майже 100-тисячне військо на чолі із ординським воєначальником (темником) Мамаєм було розбите вщент. Перемога відіграла вирішальну роль у знищенні монголо-татарського іга в Північно-Східній Русі, значно прискоривши розпад Золотої Орди як держави. Ця подія сприяла зростанню самосвідомості російського народу і була важливим фактором ідеологічної підготовки утворення російської народності й Російської централізованої держави. Успіх спільного виступу північпоруських князівств за участю південно-західних руських (українських) та західпоруських (білоруських) воїнів ще раз переконав у необхідності єднання цих народів у захисті загальних політичних інтересів. Відтоді Москва фактично стала наймогутнішим виразником ідеї загальноруської єдності, різко зросла її роль у процесі формування Російської держави.

Перемога на Дону закріпила за Московським князівством роль центру притягання антиординських сил, високо піднесла його авторитет як у Північно-Східній Русі, так і на українських і білоруських землях, підвладних у той час Великому князівству Литовському, а також у південних слов'ян, що стогнали під гнітом турецьких загарбників. Вона відіграла революціонізуючу роль у розвитку визвольного руху на цих землях.

Період панування Золотої Орди на Русі та боротьба східнослов'янських народів проти нього, і зокрема, Куликовська битва як один з її найважливіших етапів є предметом постійних фальсифікацій сучасних буржуазних істориків. З цих питань буржуазна «наука» розробила цілу систему, основні положення якої зводяться до розгляду монголо-татарських завоювань як прогресивного явища і замовчування грабіжницького характеру останніх. Історія Росії розглядається тільки в зв'язку з історією монгольської імперії, а створення руським народом своєї самобутньої культури і державності, формування російської народності приписується «благотворному» монголо-татарському впливові¹.

Буржуазні історики розглядають Куликовську битву як загарбницький похід Дмитрія Донського, прирівнюючи його до воєнних походів литовських князів у Білорусію, на Україну, в Росію. Применшується, а то й зовсім не визначається вирішальна роль перемоги в цій битві для ліквідації золотоординського іга в Росії. Зокрема, А. Мазон твердить, що Куликовська битва була не «блискучою перемогою, а пагубною для московитів рубкою»². В. Шпулер же прирівнює її просто до «удару, який показав татарам, що вони можуть бути переможені у відкритому наступі»³.

¹ Пашуто В. Т., Салов В. И., Хорошкевич А. Л. Против фальсификации истории нашей Родины немецкими реваншистами.— В кн.: Критика буржуазных концепций истории России периода феодализма. М., 1962; Каргалов В. В. Внешнеполитические факторы развития феодальной Руси: Феодальная Русь и кочевники (см.: Гл. V. Монголо-татарское нашествие в исторической литературе). М., 1967, с. 218—260; Андерле А., Квилич З. Бывший зондерфюрер в погоне за «исторической правдой».— История СССР, 1961, № 1, с. 201—212; Вопросы истории, 1955, № 8, с. 180—186.

² Mazon A. Le Slovo d' Igor. Paris, 1940, p. 44.

³ Spuler B. Die Goldene Horde. Wiesbaden, 1965, s. 127.

Дослідження радянських істориків й археологів показали цілковиту наукову неспроможність цих «теоретизувань» буржуазних істориків. Шкода, однак, що досі немає жодної публікації, яка б узагальнила історіографію історії Куликовської битви. Адже самий факт існування такої історіографії говорить про значимість та роль цієї події в історії нашої Вітчизни.

На всіх етапах історичного розвитку як руські князі, так і російські царі (з 1547 р.), обґрунтовуючи будь-які соціально-економічні, політичні й культурні явища та події, не тільки пояснювали їх діями надприродних сил, а й підносили себе і своїх попередників на п'єдестал «божественності», «святості», а, отже, непорушності.

Суб'єктивно-ідеалістичне розуміння суспільного розвитку, за яким бажання, воля великих осіб чи правителів відігравали в ньому основну роль, а народні маси були інертною, пасивною «юрбою», що сліпо йшла за героєм, який творив історію, домінувало у вітчизняній дворянсько-буржуазній історіографії і в оцінці Куликовської битви 1380 р. Представники дожовтневої вітчизняної історії слідом за літописними даними, пояснюючи причини перемоги на Куликовому полі, на перше місце висували геніальність і доблесть Дмитрія Донського, його двоюрідного брата, князя Володимира Андрійовича, князів Ольгердовичів і Дмитра Боброка Волинського, роль церкви, монастирів та боярства, які підтримували московського князя. Так, незабаром після Куликовської битви, наприклад, Дмитрій Донський руською православною церквою був канонізований, тобто введений в ранг «святих».

Дворянсько-буржуазні історики в оцінці битви наслідували авторів писемних пам'яток Куликовського циклу («О великом побоище, иже на Дону», «Літописна повість», «Слово Софонія Рязанця» («Задонщина»), «Сказання про Мамаєве побоїще», «Слово о житии и о представлении великого князя Дмитрия Ивановича, царя Русьского»). Найбільш поширене з них було «Сказання», в чому вбачається велика заслуга київського «Синопису».

У другій половині XVII ст. у стінах Києво-Печерської лаври був написаний цей історичний твір — «Синопис, или краткое собрание различных летописцев о начале славяно-российского народа», три перших видання якого (1674, 1678, 1680 рр.) надруковано в лаврській друкарні під наглядом тодішнього архімандрита, українського письменника Інокентія Гізеля. Саме через це майже всі дослідники приписують йому авторство даного твору. Однак радянський дослідник Ю. А. Мищик небезпідставно вважає, що автором останнього був економ Києво-Печерської лаври П. Кохановський⁴⁻⁵.

«Сказання про Мамаєве побоїще» ввійшло до третього видання «Синопису». «Синопис» був першим друкованим підручником з вітчизняної історії. Ним користувалися понад півтора століття не тільки на Україні, а й у Росії та Білорусії⁶. Його використовували також при написанні історичних творів болгарські та сербські історики. Виходив він латинською, румунською і грецькою мовами. Лише в нашій країні «Синопис» перевидавався близько 30 разів. Тому велика кількість списків «Сказання» була зроблена саме з нього. «Сказання» ввійшло також до «Обширного Синопису Руского» (1681—1682 рр.), складеного П. Кохановським, і до «Нового Синопису», видрукуваного 1798 р. в Києві. Причому в заголовок останнього було винесено й згадку про Куликовську битву: «Новый Синописъ, или краткое описание о происхождении Славено-Российскаго народа; владычествование Всероссийскихъ Государей въ Новгородъ, Кіевъ, Владиміръ и Москвѣ, съ подробнымъ повѣствованіемъ пораженія страшнаго татарскихъ войскъ полководца Мамаѣ, отъ Дмитрія Іоанновича

⁴⁻⁵ Мыцк Ю. А. Украинские летописи XVII века: Учебное пособие. Днепропетровск, 1978, с. 21—28.

⁶ Еремін І. П. К истории общественной мысли на Украине второй половины XVII в.: Труды отдела древнерусской литературы (далі — ТОДРЛ). М. — Л., 1954. Т. 10, с. 212—222; Пештін С. Л. «Синопис» как историческое произведение. — Там же. М. — Л., 1958. Т. 15, с. 284—298; Марченко М. І. Українська історіографія (з давніх часів до середини XIX ст.). К., 1959, с. 56—63; Робінсон А. Н. Историография славянского Возрождения и Пансий Хилендарский. М., 1963; Чистякова Е. В. «Синопис». — Вопросы истории, 1974, № 1, с. 215—219.

Великого Князя Московскаго, и о последствующих по немъ Великихъ Князяхъ и Царяхъ до вступленія на Престоль Государя Императора — Петра Великаго».

З київського «Синопису» «Сказання» ввійшло і до багатьох літописів другої половини XVII—XVIII ст., зокрема до західноруського літопису «Кройника литовская и жмойтская»⁷. Автор «Синопису», виданого в період, коли Україна і Росія зазнавали постійних грабіжницьких нападів кримських татар і турків, не випадково звертає у творі увагу на славу перемогу на Куликовому полі. Для організації відсічі агресії він закликає російський і український народи до єдності у спільній боротьбі із зовнішніми ворогами, ставлячи за приклад Куликовську битву.

Завдяки «Сказанню», вміщеному в «Синописі», події Куликовської битви дістали своє відображення і в билінній творчості та казках⁸. Зокрема, казка «Про Мамая безбожного» є народною повістю, взятою з «Синопису», яка розповсюджувалась у вигляді лубочних картин.

Польський історик Ф. Селіцький, відомий дослідник в галузі історії літописів, у бібліотеці ім. Оссолінських у Вроцлаві недавно виявив бубочне видання «Сказання», яке має 24 мідні гравюри на сюжети Куликовської битви. Він опублікував цей твір фотомеханічним способом, додавши до нього невеликий вступ і його переклад польською мовою⁹. Виявлене Ф. Селіцьким видання не має вихідних даних. Але в ньому на сторінці першій зазначено: «Синопис, лист 121», що вказує на його передрук з київського «Синопису». Оскільки бібліотека ім. Оссолінських формувалась у Львові, можна припустити, що це видання було здійснено на Україні. Свого часу С. Шамбінаго писав, що в його розпорядженні є лубочне видання «Сказання» з 24 мініатюрами з такою ж позначкою: «Синопис, лист 121»¹⁰. Можливо, це те саме видання, яке Ф. Селіцький виявив у Вроцлаві. Вивченням лубочних видань «Сказання» у другій половині XIX ст. займалися І. Снегирьов і Д. Ровінський¹¹.

У своєму «Атласі» за № 303 Д. Ровінський вмістив картину, яка має назву: «Ополчение и поход Великого князя Дмитрия Ивановича самодержца всероссийского противу злочестивого и безбожного царя татарского Мамаея егоже божию помощию до конца победы». На картині показані епізоди битви, розташування полків, бойовий поєдинок Пересвета та Челубея, ставка Мамає тощо. Зліва і внизу зображеного на ній малюнка наведено текст «Сказання», який взято з «Синопису». На початку цього тексту теж зазначено: «Синопис, лист 121». Про автора картини свідчень немає, але її виникнення за іконографічними ознаками можна віднести до першої половини XVIII ст. Ціком слушно підкреслює Д. Ровінський, що в той час з воєнної історії Росії найпопулярнішими були картини з зображенням епізодів «Мамаєвого побоїща»¹².

Опис подій Куликовської битви з київського «Синопису» використали в узагальнюючих працях з історії Росії М. Щербатов, В. Татищев, М. Карамзін, С. Соловйов, М. Полевой, а також у спеціальних розвідках — М. Костомаров і Д. Іловайський.

М. Щербатов і В. Татищев першими з дворянських вітчизняних істориків прагнули не просто показати хід Куликовської битви, а й висловити свою позицію, дати

⁷ Полное собрание русских летописей (далі — ПСРЛ). М., 1975. Т. 22.

⁸ Шамбинаго С. К. Старина о Мамаевом побоище. — В кн.: Древности: Труды Славянской Комиссии Московского археологического общества. М., 1907. Протоколы. Т. 4, вып. 1, с. 19—21; Миллер В. Очерки русской народной словесности. — Там же. М., 1907. Т. 3, с. 79—81; Путилов Б. Н. Куликовская битва в фольклоре. — ТОДРЛ. М.—Л., 1961. Т. 17, с. 107—129.

⁹ Sielicki Franciszek. Rosyjska opowieść Jarmaczna o bitwie na Kulikowym polu. — Ze skarbca kultury. Wrocław, 1978, z. 30, s. 53—76.

¹⁰ Шамбинаго С. К. Повести о Мамаевом побоище. — В кн.: Сборник отделения русского языка и словесности императорской Академии наук. СПб., 1906. Т. 81, № 7, с. 373.

¹¹ Снегирев И. П. Лубочные картинки русского народа в московском мире. М., 1861; Ровинский Д. А. Русские народные картинки: Атлас. СПб., 1900. Т. 1—2, с. 52—53; Т. 4, с. 381.

¹² Ровинский Д. А. Указ. соч., т. 1—2, с. 142.

оцінку тому чи іншому явищу, пов'язаному з цією подією. Так, М. Щербатов, розкриваючи причини походу Мамай на Москву, вказував як на одну з них на помсту золотоординців за поразку на р. Вожі, а також на «користолюбство», тобто ті вигоди, яких сподівалися його воїни від грабежу Московського князівства¹³. Автор намагався охарактеризувати дії литовського князя Ягайла і рязанського Олега, які дотримувалися тактики вичікування. Можна погодитися з М. Щербатовим, що Дмитро Боброк—Волинський стримував виступ Засадного полку доти, поки війська ординців не пройшли місця засідки руських військ, а також поки Мамай не ввів свій резерв у бій. Крім «Синопису» та Никоновського літопису, М. Щербатов і В. Татищев використовували хронографи та ряд інших історичних джерел, які, очевидно, пізнішим дослідникам не були відомі. Через це вони залишили ряд цікавих фактів, які відсутні у пам'ятках Куликовського циклу та наступних працях істориків. Зокрема, про роль князя Дмитра Боброка—Волинського в тому, що Ольгердовичі перейшли на бік Дмитрія Донського, за М. Щербатовим. Немає в пам'ятках Куликовського циклу свідчень і про те, що для переходу через Дон руських військ, крім мостів, були споруджені плотини, що Олег рязанський наказував убивати воїнів Дмитрія Донського, які кувеликами загонами йшли окремо від основного війська. В. Татищев, на наш погляд, правильно вказує кількість руських військ, що брали участь у Куликовській битві. Так, в одному випадку він називає 40 тис. чол., які залишилися живими, 20 тис. загинули, а «нини с бою бежаша, егда татарове одолеваху»¹⁴. Отже, чисельність руського війська становила менш як 100 тис. чол. Проте і досі у вітчизняній історіографії часто фігурують астрономічні цифри (від 150 до 400 тис.). Правда, в іншому місці В. Татищев чомусь уже згадує 400 тис. чол. руської піхоти й кінноти, помилково називає серед воїнів Дмитрія Донського і новгородців та ін.¹⁵

Якщо М. Щербатов і В. Татищев слідом за київським «Синописом» вживають терміни «поле Куликове», «Мамаєве побоїще», то М. Карамзін, крім слів «Донська битва», вперше вживає вираз «битва Куликовська»¹⁶. Останній термін зустрічається у працях М. Костомарова, Д. Іловайського. З кінця XIX ст. закріпився він у вітчизняній історіографії. Щодо назви «поле Куликове», то вона вжита вперше ще в «Задонщині». В деяких її списках побутує назва «Донська битва»¹⁷. Визначали місце битви і за трьома географічними орієнтирами. Так, у 1681 р. посол російського царя в Крим М. С. Тяпкін писав, що битва руських із золотоординцями в 1380 р. відбулася «на Куликовом поле, на реках на Дону и на Непрядве»¹⁸.

Помилково висунуте М. Карамзіним твердження, що відразу ж після Куликовської битви руські воїни вирішили назвати московського князя Дмитрія Івановича «Донським», а його двоюрідного брата, князя Володимира Андрійовича Серпуховського — «Хоробрим»¹⁹, побутує й досі в історичній літературі. Як вважає радянський історик Г. Хорошкевич, московський князь Дмитрій Іванович став називатися «Донським» десь з кінця XVI ст., що засвідчують літописи²⁰. Відносно ж Володимира Андрійовича, то його прізвисько «Хоробрий», на думку дослідниці, закріпилося у вітчизняній історіографії лише з XIX ст.

Глава російської дворянської історіографії М. М. Карамзін Куликовську битву ставить вище за Льодове побоїще 1240 р., називає її «найславнішою в історії Росії до Полтавської». На його думку, долю битви вирішив Засадний полк на чолі з «пере-

¹³ Щербатов М. М. История Российская от древнейших времен. СПб., 1781. Т. IV, ч. 4, с. 121—174.

¹⁴ Татищев В. Н. История Российская: В 7-ми т. М.—Л., 1965. Т. V, с. 138—150.

¹⁵ Там же, с. 141, 144, 149.

¹⁶ Карамзин Н. М. История государства Российского. М., 1903. Т. V, с. 30—38.

¹⁷ «Слово о полку Игореве» и памятники Куликовского цикла. М.—Л., 1966, с. 538, 540, 547, 550.

¹⁸ Статейный список.— Записки Одесского общества истории и древностей. Одесса, 1850. Т. 2, отд. 2, с. 574.

¹⁹ Карамзин Н. М. История государства Российского, т. V, с. 37.

²⁰ ПСРЛ, т. 31, с. 88, 91; т. 34, с. 114 й ін.

можцем Олега і болгарів, мужом славним доблістю і розумом» Дмитром Боброком Волинським²¹.

Критичну позицію щодо твердження М. Карамзіна зайняв М. О. Полевой. Він показує Дмитрія Донського героєм-самітником, якого підтримали тільки його брат, Володимир Андрійович та ігумен монастиря Сергій Радонезький. Щодо інших князів, за М. Полевым, то крім «підвладних», ніхто не прийшов на допомогу Дмитрію Донському. Високу оцінку автор дає Володимирі Хороброму, приписуючи йому основну заслугу в перемозі, а також Дмитру Боброку — Волинському — «розпоряднику війська»²².

Іншу позицію, порівняно з М. Карамзіним, зайняв і М. Арцибашев, який за своїми поглядами був близький до представників так званої «скептичної школи». У праці «Дмитрій Донський», використовуючи історичні джерела, він довільно викидав матеріал, на його думку, «непотрібний для потомства»²³. Однак праці М. Арцибашева цінні тим, що в них містяться детальні історико-географічні дані і подається точна хронологія подій.

Із представників дворянської історіографії, які досліджували Куликовську битву, слід назвати ще І. Афремова і Н. Ростиславич-Савельєва. Якщо перший тільки наслідує пам'ятки Куликовського циклу, зокрема «Сказання», детально описує саме місце битви²⁴, то другий робить певні теоретичні висновки й узагальнення²⁵. Так, в оцінці особи Дмитрія Донського Н. Ростиславич-Савельєв у деяких моментах розходиться з М. Карамзіним і М. Полевым, зокрема виправдує від'їзд князя в 1382 р. з Москви, який, за літописцем, «не ста на бой противу его (Тохтамиша.— С. З.), ни подня руки противу царя, но поеха в свой град Кострому»²⁶. Н. Ростиславич-Савельєв вказує на підтримку Дмитрія Донського більшістю руських князів напередодні Куликовської битви, в чому величезну роль відводить релігії. «Мова і віра,— за ним,— рятують самобутність Русі».

Високо оцінює перемогу руських на Куликовому полі буржуазний історик С. Соловйов. «Куликовська битва,— відмічає він,— була знаком торжества Європи над Азією»²⁷. С. Соловйов правильно наголошує, що подолати золотоординців Мамай на полі бою вдалося завдяки єдності й згуртованості більшості руських князів, чого не було під час битви на Калці.

Спеціальна розвідка з історії Куликовської битви належить буржуазно-ліберальному історик М. Костомарову, яка була видрукувана в додатку до «Місяцеслова» і ввійшла також до третього тому його «Історичних монографій і досліджень»²⁸. У ній він дає аналіз політичного становища Північно-Східної Русі й Орди напередодні цієї битви, приділяє певну увагу московській митрополії як істотному моменту в об'єднанні руських земель навколо Москви, говорить про участь в битві південно-західних і західних руських воїнів, зокрема трубчевців. Вказуючи на те, що перемога в Куликовській битві підготувала ґрунт для незалежності в майбутньому руських земель, М. Костомаров перший з представників дожовтневої історіографії вказав на її велике моральне значення. В той же час він не говорить про головну

²¹ Карамзин Н. М. История государства Российского, т. V, с. 30—38; его же. Д. Донской — начало Крымской орды. СПб., 1917.

²² Полевой Н. А. История русского народа. М., 1833. Т. V, с. 101—124.

²³ Арцибашев Н. С. Дмитрий Донской.— Вестник Европы, 1827, ч. 153, № 9, с. 3—26; № 10, с. 81—110; № 11, с. 161—190; № 12, с. 241—270; № 14, с. 159—160.

²⁴ Афремов И. Куликовская битва.— Тульские ведомости, 1844, № 1—3; его же. Куликовское поле. М., 1849.

²⁵ Ростиславич-Савельев Н. Д. Д. И. Донской, первоначальник русской славы. М., 1837, с. 35, 41, 48, 151—154. Один з розділів цієї книги був опублікований у «Журнале Министерства народного просвещения» (1837, № 6).

²⁶ ПСРЛ, т. XV, вып. I, с. 143—144.

²⁷ Соловьев С. М. История России с древнейших времен. М., 1960. Кн. 2. (Т. 3—4), с. 284—288.

²⁸ Костомаров Н. И. Куликовская битва: Месяцеслов на 1864 (высокосный) год. СПб., 1864, с. 3—24; его же. Исторические монографии и исследования. СПб., 1867. Т. III, с. 3—42.

роль, яку відіграли прості воїни в перемозі, і помилково стверджує, що озброєння руських було переважно іноземного походження.

У зв'язку з 500-річчям Куликовської битви в Росії було видано кілька публіцистичних та історичних нарисів. Певний науковий інтерес у цьому плані становить праця професора історії Д. Іловайського, зокрема та її частина, де йде мова про відзначення 500-річчя битви в Росії²⁹. Автор дає характеристику основних історичних джерел з історії Куликовської битви, аналізує присвячені праці. За Д. Іловайським, жодна битва у давній історії Росії «не користувалася в нащадків такою гучною популярністю, як Куликовська». Аналогічно М. Костомарову він вважає перемогу на Куликовому полі величезним позитивним моральним фактором для Росії. Однак Д. Іловайський перебільшує роль духовенства, зокрема Сергія Радонезького, в об'єднанні руських князівств навколо Москви напередодні цієї битви. Ряд цікавих фактів з приводу відзначення її 500-річчя наводить також М. Веселовський³⁰.

У дожовтневій вітчизняній історіографії є ще кілька праць, але вони не мають дослідницького характеру, а обмежуються простим переліком подій, зв'язаних з Куликовською битвою. В цьому руслі характерні праці статського радника І. Стріттера, князя Голіцина й історика Торопецького³¹. Окремо слід виділити ряд розвідок, у яких висвітлюється історія створення пам'ятників, присвячених цій битві, зокрема на Куликовому полі, дається опис самого місця, де вона відбувалася³².

Як показує аналіз, історія Куликовської битви в дожовтневій історичній літературі розглядалася не тільки в руслі повторення викладу подій за відомими пам'ятками Куликовського циклу, а й певного їх осмислення, вироблення відповідної концепції. Критично аналізуючи їх, радянські історики дали критичну оцінку цьому доробкові.

Після перемоги Великої Жовтневої соціалістичної революції історія Куликовської битви вивчається крізь призму марксистсько-ленінської концепції історичного процесу. Тільки радянські історики правильно підійшли до визначення рушійних сил у боротьбі проти монголо-татарських поневолювачів, показали героїчний подвиг шпорок мас трудящих на Куликовому полі. При цьому віддається належне позитивній ролі видатних осіб. В радянській історіографії наголошується на значному соціально-економічному піднесенні руських земель у XIV—XV ст., що стало передумовою об'єднання руських земель, а це, в свою чергу, сприяло успішній боротьбі за повалення золотоординського іга.

Радянські дослідники на основі глибокого і критичного аналізу історичних джерел, не ігноруючи й досягнень дожовтневої історіографії, детально висвітлюють хід та основні етапи Куликовської битви, дали ґрунтовну характеристику сил воюючих сторін, плани їх дій, стратегію і тактику. На відміну від дворянсько-буржуазних істориків, радянські вчені показали перевагу руського воєнного мистецтва над інозем-

²⁹ Иловайский Д. И. Куликовская победа Дмитрия Ивановича Донского: Исторический очерк. М., 1880. Автор опублікував ще окрему статтю про вшанування ювілею Куликовської битви в «Санкт-Петербургских ведомостях» (1880, № 251).

³⁰ Веселовский Н. Куликовская битва (По поводу ее пятисотлетия).— Древняя и новая Россия, 1880, т. 18, № 9, с. 5—23.

³¹ Стриттер И. История Российского государства. СПб., 1802. Т. III; Голлицы П. Русская военная история. СПб., 1877. Ч. 1; Торопецкий. Княжение Д. Донского. М., 1853.

³² С. Н. (С. Д. Нечаев.—С. З.). Некоторые замечания о месте Мамаева побоища.—Вестник Европы, 1821, ч. 113, № 14, с. 125—129; его же. Описание вещей, найденных на Куликовом поле.—Там же, ч. 121, № 21, с. 348—350; Витовт И. Топографическое известие о Куликовом поле.—Тульские губернские ведомости, 1838, № 16; Мартынов П. Река Непрядва.—Тульские губернские ведомости, 1873, № 11; Берже А. П. Памятник вел. кн. Дмитрию Донскому на Куликовом поле.—Русская старина, 1880, № 10, с. 437—440; Макаров М. Н. Село Рождественно-Монастырщина и поле Куликово. М., 1826; Яблочков М. Т. Памятник на Куликовом поле.—Тульская старина, 1902, № 9, с. 3—7; «Старина и новизна»: Исторический сборник ревнителей русского исторического просвещения. СПб., 1905, Кн. 9, с. 1—6; та ін.

ним, розкрили вирішальну роль народних мас у боротьбі за незалежність Батьківщини.

В той же час слід відзначити, що історіографія писемних пам'яток Куликовського циклу, порівняно з науковою літературою, присвяченою Куликовській битві, значно багатша. Її огляд можна зробити як хронологічно, так і тематично. Але перед нами стоїть завдання дати історіографічний огляд наукових досліджень з історії перемоги на Куликовому полі, а такий матеріал найчастіше містять узагальнюючі праці.

Найбільш повно хід і значення цієї події розкрито у багатотомному виданні «Нариси з історії СРСР»³³. Однак в ньому широко використано фактично лише одну пам'ятку Куликовського циклу — «Сказання» з Никоновського літопису, що належить до пізнішого періоду. Звідси й певні неточності, зокрема перебільшено чисельність військ Мамає (250—400 тис.) і Дмитрія Донського (150—400 тис.), помилково стверджується, що руське військо з Москви не проходило на поле битви через Рязанське князівство, не згадується про участь південно-західного руського (українського) і північно-західного руського (білоруського) ополчення у Куликовській битві на боці Дмитрія Донського. Фактично виклад обмежується літописними даними про події, які передували битві, і в хронологічному порядку розповідається про її хід.

На жаль, недостатню увагу Куликовській битві приділено в багатотомній «Історії СРСР» та «Історії Української РСР», де їй відведено лише кілька сторінок³⁴. При такому обсязі, звичайно, не можна детально розкрити загарбницькі плани Мамає щодо Північно-Східної Русі, дати оцінку дипломатичній і полководницькій діяльності Дмитрія Донського, висвітлити історичне значення перемоги руського народу над золотоординцями не тільки для Росії, а й для України, Білорусії та Болгарії.

Невеликий нарис про Куликовську битву вміщено і в багатотомній «Історії Москви»³⁵, автором якого є М. М. Тихомиров. Він правильно підкреслює такі важливі моменти наслідку перемоги на Куликовському полі, як зростання національної самосвідомості руського народу і перетворення Москви в центр формування російської народності. Певним перебільшенням, на наш погляд, є твердження, що саме завдяки перемозі в Куликовській битві «Русь врятувала Європу від загрози монгольської навали». Адже Орда в другій половині XIV ст. була значно ослаблена внутрішньою боротьбою і не могла претендувати на панування в Європі.

Слід відзначити, що відносно значення перемоги на Куликовому полі в історії Росії, до і після Великої Жовтневої соціалістичної революції в історіографії траплялась її певна недооцінка. Зокрема, О. Пресняков твердив, що «перемога руських військ на Куликовому полі погубила Мамає, але не створила будь-якого перелому в русько-татарських відносинах» і не змінила відчутно становища Русі³⁶. М. М. Тихомиров й інші радянські історики відкинули це твердження. Зокрема, В. В. Мавродін зазначав, що Куликовська битва «...була величезним фактором ідеологічної підготовки утворення великоросійської народності і єдиної Російської держави»³⁷.

В одній із своїх розвідок М. М. Тихомиров на основі ряду списків пам'яток Куликовського циклу подає детальний перелік земель, воїни яких брали участь у цій битві, підкреслюючи тим її загальноруський характер³⁸. Зокрема, він обгрунтовує поло-

³³ Очерки истории СССР: Период феодализма IX—XV вв.: В 2-х ч. М., 1953. Ч. 2, с. 210—236.

³⁴ История СССР: В 2-х сер., 12-ти т. М.: 1966. Т. I, с. 91—94; История Украинской РСР: В 8-ми т., 10-ти кн. К.: 1979. Т. I, кн. 2, с. 63—65.

³⁵ История Москвы: В 6-ти т. М.: 1952. Т. I, ч. 1. Период феодализма, XII—XVII вв., с. 48—54.

³⁶ Пресняков А. Е. Образование Великорусского государства. Петроград, 1918, с. 323.

³⁷ Мавродин В. В. Образование единого русского государства. Л., 1951, с. 21.

³⁸ Тихомиров М. Н. Куликовская битва 1380 г. — Вопросы истории, 1955, № 8, с. 11—25.

ження про участь в ній на боці Москви загонів українських і білоруських воїнів, паголошує на міжнародному значенні перемоги руських військ над золотоординцями. Меншою мірою автор розкриває роль Дмитрія Донського в Куликовській битві, його майстерність як полководця. Не вдаючись до детального аналізу історії битви, дослідник висловлює думку, що найвірогідніші свідчення про неї дійшли до нас з «Літописної повісті» Ермолінського літопису.

Залучивши значну кількість історичних джерел, М. М. Тихомиров детально описує марш-маневр руських військ з Москви до поля битви, розміщення їх перед боєм³⁹. Автор певну увагу приділив й уточненню дат, пов'язаних з ходом Куликовської битви. Не можна, однак, погодитися з ним, що руські війська перейшли через Дон у день битви — 8 вересня. Адже для наведення мостів, побудови плотів і переходу майже 100-тисячної армії необхідно було не одну-дві години, а мінімум півдня. До того ж ранком 8 вересня золотоординці перебували в бойовій готовності і, безперечно, скористалися б вдалим тактичним прийомом — вдарити по руських в момент їх переправи, оточити частину війська, яка вже перейшла Дон, і знищити її. Помилковим є також твердження, що битва розпочалась о 6-й год. ранку. В результаті хронологічного аналізу пам'яток Куликовського циклу встановлено, що її початок припадав десь на 11-у год. ранку. У своїй статті М. М. Тихомиров охарактеризував значення Куликовської битви на основі «Задонщини», підкресливши при цьому, що широке розповсюдження вістей про битву є відображенням високої народної оцінки перемоги на Дону.

Л. В. Черепнін у фундаментальній праці дав детальний аналіз подій, що передували Куликовській битві (зокрема, боротьби руського народу з монголо-татарами в 60—70-х роках XIV ст.), глибоко охарактеризував політичне становище Золотої Орди й Північно-Східної Русі⁴⁰. Поряд з цим автор звернув увагу на хронологічні розходження в літописних пам'ятках Куликовського циклу, їх різну оцінку діяльності руських полководців і, зокрема Дмитрія Донського. Л. В. Черепнін висвітлив у своїй праці основні моменти битви, використавши при цьому найважливіші історичні джерела.

Політичну обстановку у Східній Європі в ту епоху і фактори, що сприяли перемозі Дмитрія Донського в Куликовській битві, а також міжнародне значення цієї перемоги показано у праці І. Б. Грекова, присвяченій Східній Європі на рубежі XIV—XV ст.⁴¹

Два невеликих нариси про Куликовську битву знаходимо у книзі Б. Д. Грекова і А. Ю. Якубовського⁴². Питання розташування війська та їх маневри на Куликовому полі розглядаються у статті Є. Луцького⁴³. Висвітленню значення перемоги в цій битві у зростанні національної свідомості російського народу присвятив своє дослідження Д. Альшиц⁴⁴.

У своїх працях радянські вчені підкреслюють вирішальну роль народних мас в перемозі на Куликовому полі. У цьому плані слід назвати спеціальне дослідження М. М. Бабляка⁴⁵. Основною заслугою Дмитрія Донського, говориться у цій статті, було те, що він зумів очолити «не лише загальнооруську, але й загальнонародну

³⁹ Тихомиров М. Н. Куликовская битва 1380 г.— В кн.: Повести о Куликовской битве. М., 1959, с. 335—376.

⁴⁰ Черепнін Л. В. Образование Русского централизованного государства в XIV—XV веках. М., 1960, с. 587—622.

⁴¹ Греков И. Б. Восточная Европа и упадок Золотой Орды (на рубеже XIV—XV вв.). М., 1975, с. 127—165.

⁴² Греков Б. Д., Якубовский А. Ю. Золотая Орда и ее падение. М.—Л., 1950, с. 241—243, 290—294.

⁴³ Луцкий Е. Куликово поле.— Исторический журнал, 1940, № 9, с. 45—52.

⁴⁴ Альшиц Д. Роль Куликовской битвы в определении национального сознания русского народа.— Ученые записки ЛГУ, № 36. Сер. истор. наук, вып. 3, Л., 1939, с. 110—123.

⁴⁵ Бабляк М. М. До питання про участь і роль народних мас в Куликовській битві 1380 р.— Наукові записки Луцького державного педагогічного інституту. Сер. істор. наук, т. 2, вип. 1, К., 1954, с. 19—36.

боротьбу проти орди Мамаєв». М. М. Бабляк свідомо вживає в тексті вираз «об'єднаних руських сил», а не «об'єднаних сил Північно-Східної Русі», підкреслюючи цим, що у Куликовській битві брали участь воїни всієї Русі.

У статті наводиться цікавий факт, що з Волині разом з князем Дмитром Боброком-Волинським прибуло понад тисячу чоловік. Однак незрозуміло, на підставі чого автор зробив ці підрахунки. Нарешті, можна цілком погодитися з твердженням М. М. Бабляка, що в основі поділу руського війська на кінну і пішу рать лежав соціальний принцип, а також, що в Куликовській битві остання використовувалася у великих масштабах. Але те, що її у війську московського князя, на думку автора, налічувалося 75%, є зовсім бездоказовим.

Окремо слід виділити праці, присвячені вивченню історії руського воєнного мистецтва періоду Куликовської битви, стратегії і тактики ведення бою Дмитрієм Донським⁴⁶. Радянські дослідники підкреслюють прогресивний характер руського воєнного мистецтва, його перевагу над воєнним мистецтвом не тільки золотоординців, а й західноєвропейських феодалів. Зокрема, в історичному нарисі Героя Радянського Союзу, лауреата Державної премії СРСР П. П. Вершигори «Участь козацько-партизанських загонів у розгромі монголо-татарських військ на Куликовім полі. Початок козацької вольниці на Півдні» наголошується на великій ролі розвідки руських військ під час підготовки до битви з ординцями⁴⁷. Автор підкреслює, що Мамаю не вдалося ізолювати напередодні її Московське князівство і на боці Дмитрія Донського були загони як білоруських, так і українських воїнів. Зокрема, виділяється полководницька майстерність волинського князя Дмитра Боброка-Волинського, вказується на участь трубчевців та інших воєначальників і загонів з південно-західних та західних руських земель у Куликовській битві. Разом з тим викликає сумнів заміна автором термінів «народно-визвольний рух», «народна війна» на «козацько-партизанська війна», «козацько-партизанська вольниця». Некритично використавши відому працю О. І. Рігельмана, автор дійшов нечіткого висновку, що «козацька вольниця була тією допоміжною, але значною силою в Куликовській битві».

В. М. Ашурков у своїй праці досить детально розкрив історію створення меморіального комплексу на території, де відбулася Куликовська битва, зокрема пам'ятника Дмитрію Донському, храму ім. С. Радонезького тощо⁴⁸. Дослідник розробив також навчально-методичні рекомендації до спецсеминару з історії Куликовської битви⁴⁹.

Інші праці, присвячені досліджуваній темі, мають науково-популярний, описовий характер⁵⁰. Серед них заслуговують на увагу брошури А. В. Карасьова і Г. І.

⁴⁶ Азовцев Н. Н. О полководческом искусстве Дмитрия Донского. — В кн.: О начальных этапах развития русского военного искусства. М., 1951, с. 101—122; Строков А. А. История военного искусства: Рабовладельческое и феодальное общество. М., 1955, с. 168—299; Арциховский А. В. Оружие. — В кн.: Очерки истории русской культуры XIII—XV вв. М., 1970, с. 389—415; Рыбаков Б. А. Военное искусство. — Там же, с. 375—388.

⁴⁷ Вершигора П. П. Военное творчество народных масс: Исторический очерк. М., 1961, с. 106—114.

⁴⁸ Ашурков В. Н. Памятники Куликова поля. — Вопросы истории, 1971, № 4, с. 217—220; его же. На поле Куликовом. Тула, 1976.

⁴⁹ Ашурков В. Н. Куликовская битва и ее историческое значение (1380—1980 г.): Учебно-методические рекомендации к спецсеминару. Тула, 1979.

⁵⁰ Бахрушин С. В. Дмитрий Донской. Ташкент, 1942; Данилевский В. Дмитрий Донской. К., 1945; Бескровный Л. Г. Борьба Руси с монголо-татарскими завоевателями: Дмитрий Донской. — В кн.: Хрестоматия по русской военной истории. М., 1947, с. 31—44; Мавродин В. В. Куликовская битва. — В кн.: За родную землю. XIV—XVII века. М., 1949, с. 3—34; Шторм Г. На поле Куликовом. М.—Л., 1954; Каргалов В. В. На поле Куликовом. — В кн.: Народ — богатырь. М., 1971, с. 174—184; его же. Куликовская битва. — Преподавание истории в школе, 1955, № 8; его же. Куликовская битва и ее место в отечественной истории. — Там же, 1979, № 5, с. 15—23; Кучкин В. А. Сподвижник Дмитрия Донского. — Вопросы истории, 1979, № 8, с. 104—116.

Оськіна, а також П. І. Каришковського⁵¹. В першій автор наголошує на високому моральному рівні руських військ, полководницькій майстерності Дмитрія Донського. Брошура П. І. Каришковського відзначається ґрунтовними теоретичними узагальненнями, глибоким знанням джерельної бази. Автор правильно підкреслив, що перемога на Куликовому полі мала велике історичне значення не тільки для Росії, а й для розвитку визвольного руху проти німецьких і польських феодалів-загарбників у Прибалтиці, а також на Україні і в Білорусії, населення яких вело героїчну боротьбу проти турецьких гнобителів.

У зв'язку з 600-річчям Куликовської битви в нашій країні посилюється інтерес до історії цієї видатної події. Зокрема, Інститут історії АН СРСР присвятив їй збірник статей (Куликовская битва. М., 1980) й інше видання, куди ввійшли пам'ятки Куликовського циклу (Повести и сказания о Куликовской битве. М., 1980).

Питанню про місце і роль духовенства в організації відсічі ординцям на Куликовому полі присвятив три статті А. А. Шамаро (Как устояла Русь.— Наука и религия, 1980, № 7, 8; Куликовская битва: Дмитрий Донской и Сергей Радонежский.— Вопросы научного атеизма, 1980, вып. 25, с. 36—61). Для широкого кола читачів товариство «Знання» також видало працю відомого знавця історії Куликовської битви В. В. Мавродіна (Куликовская битва. М., 1980). Хід і значення цієї битви, її місце в історії нашої країни розкрито у книзі В. В. Каргалова «Куликовская битва», яка незабаром вийде з друку.

Перед дослідниками нашої республіки стоять завдання щодо ґрунтовнішого вивчення історії Куликовської битви, зокрема про участь у ній українського населення та значення перемоги над Мамаєм для пожвавлення визвольного руху на Україні. Важливим є й розгляд питання про вплив пам'яток Куликовського циклу на розвиток історичної думки, про їх історіографію. Привертає увагу також проблема вивчення історії Куликовської битви за творами дореволюційної художньої літератури (цій події присвятили свої праці М. Ломоносов, В. Жуковский, К. Рилеєв, О. Блок)⁵² та радянської літератури (С. Бородин, В. Гришин, М. Рапов, І. Сукневич)⁵³, а також мистецтва⁵⁴. Образи героїв й епізоди Куликовської битви в історико-художній літературі та мистецтві викликають інтерес до історії нашого народу, є важливим засобом патріотичного та естетичного виховання трудящих. Широке відзначення 600-річчя битви на Куликовому полі не тільки пожвавить науковий інтерес до її вивчення, а й ще більше посилить почуття гордості наших людей за свою Батьківщину, свій народ, за його героїчне минуле.

С. З. Заремба (Київ)

⁵¹ Карасев А. В., Оськин Г. И. Дмитрий Донской. М., 1950; Карышковский П. О. Куликовская битва. М., 1955.

⁵² Ломоносов М. В. Тамира и Селим (О позорной гибели гордого Мамаю царя татарского).— Полн. собр. соч. М.—Л., 1959. Т. 8; Жуковский В. А. Певец во стане русских воинов.— Собр. соч. М.—Л., 1959. Т. I; Рылеев К. Ф. Думы: IX. Дм. Донской.— Полн. собр. стихотворений. Л., 1971; Блок А. А. На поле Куликовом: Песня судьбы.— Собр. соч. М.—Л., 1960. Т. 3; та ін.

⁵³ Бородин С. П. Дмитрий Донской. М., 1977; Гришин В. Судьбы: Поэмы: Поле славы. Судьбы. Мужики. Саратов, 1976; Рапов М. Зори над Русью: Повесть лет, приведших Русь на Куликово поле. М., 1971; Сукневич И. Битва на поле Куликовом: Хронологическое повествование. М., 1977.

⁵⁴ Воронин Н. Н. Зодчество Северо-Восточной Руси XII—XV вв. М., 1962. Т. II; Жидков Г. В. Д. Донской: Образы великих полководцев в русском искусстве. М., 1947; Маковская Н. К. К вопросу об авторе картины «Куликовская битва».— Труды Всероссийской академии художеств. М.—Л., 1947. Т. I; Пружак И. Поединок на Куликовом поле: Картина М. И. Авилова. Л., 1950; Саковин А. Г. Русская народная картина XVIII в. «Мамаево побоище». М., 1975; Филатов В. В. Изображение «Сказания о Мамаевом побоище» на иконе XVII в.— ТОРДЛ. М.—Л., 1960. Т. XVI; Памятник, овеянный славой Куликовской битвы. Л., 1979.

Критика та БІБЛІОГРАФІЯ

Рецензуємо багатотомну «Історію Української РСР»

ТОМ I. КНИГА II.

РОЗВИТОК ФЕОДАЛІЗМУ.
НАРОСТАННЯ АНТИФЕОДАЛЬНОЇ
І ВИЗВОЛЬНОЇ БОРОТЬБИ

(Друга половина XIII —
перша половина XVII ст.).

К., Наук. думка, 1979, 343 с.

Рецензована книга охоплює час від другої половини XIII до середини XVII ст. — надзвичайно складний період в історії України, коли частина її земель була загарбана сусідніми державами.

Це був період напруженої, героїчної боротьби українського народу проти феодально-кріпосницького гніту, за воз'єднання з братнім російським народом, яка знайшла своє логічне завершення у визвольній війні 1648—1654 рр. під проводом Б. Хмельницького.

Праця в цілому має досить чітку структуру й добре підготовлений довідковий апарат. Однак, враховуючи, що наступне видання багатотомної «Історії Української РСР» виходить російською мовою, на нашу думку, доцільно було б другу книгу першого тому почати саме з аналізу тих часів, коли давньоруське суспільство вступило в період розвинутого феодалізму, тобто з першої половини XII ст. (до речі, більш логічною буде й композиція першої книги першого тому, яка б завершувалася розділами про Київську Русь та її культуру).

Проаналізований авторами матеріал поділено на дві основні частини: друга половина XIII — перша половина XVI ст. і друга половина XVI — перша половина XVII ст. Такий підхід цілком правомірний, оскільки завдяки цьому висвітлено основні етапи в соціально-економічному, політичному й культурному розвитку України (до воз'єднання значної її частини з Росією). Інша справа, що назви окремих розділів потрібно уточнити. Так, наявність параграфу, в якому розповідається про боротьбу населення Південно-Західної Русі проти іноземних загарбників, вима-

гає коригування назви першого розділу. Виграла б також структура IV розділу, якби в інший розділ було перенесено матеріал про політичне становище України і, зокрема, посилення експансії феодальної Польщі й відповідно була б розширена його назва.

В центрі уваги дослідників знаходяться насамперед питання соціально-економічного й політичного розвитку країни. Широке залучення нових документальних матеріалів дало можливість їм створити широке повільно соціально-економічного і політичного розвитку України в досліджуваний період.

Відзначаючи, що з часу монголо-татарського нашествия умови існування феодальних відносин суттєво змінилися, а продуктивні сили на Русі зазнали величезних втрат, автори разом з тим цілком справедливо відкидають поширену в буржуазній історіографії XIX — початку XX ст. думку про нібито повне запустіння Південно-Західної Русі, занепад її міст, ремесел, торгівлі після монголо-татарської навали (див. с. 38, 49). Навпаки, в книзі показано, як поступово зростали міста (ремісничо-торговельні центри), розвивалися товарно-грошові відносини.

Віддаючи належне магдебурзькому праву, яке в цілому ослаблювало залежність міщанства від феодалів, автори у рецензованій праці відзначають, що на Україні, на противагу країнам Західної Європи, воно мало обмежений характер: не повністю звільняло міста від феодальної залежності та ін. Це викликало, як відомо, гостру і тривалу боротьбу українського міщанства за ліквідацію обмежень у користуванні магдебурзьким правом, пов'язаних з політикою насильного покаатоличення й колонізації, яку проводили польські та литовські уряди (див. с. 41—42).

Цікаво розповідається про діяльність братств, що відіграли визначну роль у суспільно-політичному й культурному житті українських міст, а також про реформаційний рух на Україні, в якому активну участь брало міщанство.

Однак тоді ще не визріли умови для ліквідації кріпосництва й переходу до

капіталізму (як це мало місце в деяких країнах Західної Європи). З іншого боку, на Україні, як і в Росії, Білорусії, Польщі й Литві, втягування феодального господарства у товарно-грошові відносини (головним чином завдяки торгівлі хлібом) приводить до складання й розвитку фільварково-панщинної системи сільського господарства. На конкретно-історичному матеріалі в рецензованій праці показано етапи її зростання. Необхідно підкреслити, що часткове виробництво (на ринок) не перетворювало фільварк у товарне господарство. В своїй основі він залишався господарством натурального, споживчого характеру.

Розширення внутрішнього ринку, збільшення кількості торгів і ярмарків — все це зміцнювало економічне співробітництво між окремими землями й містами України. Жваво розвивалася й торгівля з Росією, Білорусією, Литвою, Молдавією.

Автори відзначають поживлення торговельно-економічних зв'язків України з Росією в кінці XVI — першій половині XVII ст., які відіграли величезну роль в історичному розвитку українських земель. Як відомо, взаємовигідній торгівлі перешкоджали державні кордони між Польщею й Литвою, з одного боку, і Росією — з іншого, а також війни між ними. Проте і в той час ці контакти не припинялися.

Особливо тісні економічні зв'язки з Росією підтримували ті землі, які стали центром визвольної боротьби українського народу проти гніту польських феодалів, за возз'єднання з братнім російським народом. Характеристика соціально-економічних і політичних процесів у рецензованій книзі нерозривно пов'язана з висвітленням гострої класової боротьби селянсько-козацьких мас та міської бідноти проти соціального й національного гноблення. Авторі відзначають прогресивну роль Російської держави в справі підтримки цієї визвольної боротьби. Однак якщо період від другої половини XIV до першої половини XVI ст. проаналізовано досить детально, то далі питання розглянуте схематично.

В книзі підкреслюється, що класові суперечності загострювалися в результаті національного й релігійного гноблення, показано видатну роль селянсько-козацьких повстань кінця XVI — першої половини XVII ст. Героїчна боротьба українського народу проти своїх поневолювачів була водночас боротьбою за возз'єднання України з Росією. Потрібно підтримати думку

Ф. П. Шевченка про те, що селянсько-козацькі повстання на Україні в кінці XVI — першій половині XVII ст. мають багато спільного з селянськими війнами в Росії. Авторі книги наголошують на тому, що антифеодальні й визвольні рухи на Україні набули значної сили під час вторгнення в Росію польських інтервентів і турецько-татарської агресії. Слід зазначити, що виступи народних мас проти панської Польщі послаблювали її натиск, полегшували російському народові боротьбу за національну незалежність, а походи на Кримське ханство й Туреччину сприяли поживленню визвольних рухів (див. с. 252). На наш погляд, дані сюжетні з історії спільної боротьби двох братніх народів повинні стати основою для дальших серйозних досліджень радянських істориків.

Значний інтерес викликають розділи, присвячені українській культурі. Авторі рецензованої праці розповідають про розвиток освіти й науки, зміцнення культурних зв'язків українського і російського народів.

Однак прагнення дослідників подати матеріал в загальноукраїнському масштабі іноді позбавляє їх можливості показати специфіку культурного життя того чи іншого регіону України.

Надзвичайно важливе значення для правильного висвітлення проблем соціально-економічного, політичного й культурного розвитку України доби феодалізму має питання про формування української народності. Авторі виділяють три етапи, під час яких поступово оформлювалися важливі риси української народності (територія, мова, економічна спільність, психічний склад). Основним територіальним ядром її формування стало Середнє Подніпров'я (Київщина, Переяславщина й південна частина Чернігово-Сіверщини) — див. с. 186—188. На жаль, іноді поняття «Україна» й «українські землі» безпідставно, на нашу думку, отожднюються без врахування особливостей відповідної епохи.

Звичайно, вказані недоліки не впливають на загальну позитивну оцінку рецензованої книги — невід'ємної частини багатомної «Історії Української РСР». Безперечно, історики Радянської України зробили вагомий вклад у розробку важливих питань історії України доби феодалізму.

О. А. Парасунько (Київ),

О. І. Путро (Київ)

**КОМПЛЕКСНОЕ
ИСПОЛЬЗОВАНИЕ ТСО В ЛЕКЦИЯХ
ПО КУРСУ ИСТОРИИ КПСС.**

Под ред. Л. В. Гентшке.

М.: Высш. школа, 1979. 248 с.

Запровадження ТЗН — технічних засобів навчання — об'єктивна потреба вищої школи в умовах науково-технічної революції. Використання ТЗН під час лекційних та семінарських занять сприятиме підвищенню науково-методичного рівня навчально-виховного процесу та його ефективності.

Автори рецензованої книги — колектив кафедри історії КПРС гуманітарних факультетів Ташкентського держуніверситету — провели цікаву, складну роботу по розробці сценаріїв застосування ТЗН на лекціях з історії КПРС згідно з програмою курсу історії партії, яка розрахована на 170 учбових годин. Посібник охоплює вступ та I—XIII теми вузівського курсу «Історія КПРС».

Автори підкреслюють необхідність поєднання (в процесі читання лекцій) різних видів технічних та наочних засобів навчання: магнітофонних записів, довгограючих платівок, тематичних діафільмів, наборів діапозитивів, хронікально-документальних і художніх фільмів, структурно-логічних схем, діаграм, художніх картин і т. ін.

Різноманітність оригінальних та ефективних методів використання ТЗН, на наш погляд, дає можливість активізувати процес сприйняття нового матеріалу: багато лекцій викладачів ТДУ починається з прослуховування фонозаписів революційної або радянської пісень з одночасним показом діапозитивів і репродукцій картин або скульптур. Відбувається так зване паралельне включення технічних засобів навчання (див. теми I—IV, VI, VIII, IX—XIII). Безсумнівно, подібний методичний прийом допомагає студентам швидше адаптуватися, «увійти» в тему, яка вивчається.

В рецензованій книзі поєднується мовно-логічний метод викладу фактів з наочністю, яка забезпечує насамперед зорове й почуттєве сприйняття історичних явищ. Авторі не обмежуються використанням лише ілюстративних елементів (тема V, лекція перша, тема IX та ін.). Наочні посібники — це основа для глибокого й всебічного візуального аналізу навчального матеріалу, його узагальнення і висновків (тема V, лекція друга, тема XI та ін.).

З наявного, досить значного фонду ТЗН авторам вдалося відібрати найбільш яскравий, різноманітний, сконцентрований матеріал, зокрема, місцевий. Вдало розробленим в цьому відношенні є теми IX—XIII.

Оригінальність посібника також у тому, що наведені в ньому наочні засоби

(НЗ) супроводжують текст і коментарі до кожного з рекомендованих для показу експонатів. Авторі пропонують ті чи інші методи та прийоми роботи, вказують на доцільність застосування ТЗН на різних етапах заняття.

Рецензована праця написана на достатньо високому науково-теоретичному рівні. В ній особливе місце займають важливі документи партії і Радянського уряду, промови та статті Л. І. Брежнєва.

Позитивно оцінюючи книгу в цілому, слід разом з тим відзначити й деякі недоліки. Так, на наш погляд, потрібно було б підкреслити, що, використовуючи рекомендовані сценарії, викладач повинен враховувати профіль вузу, специфіку аудиторії і свій власний досвід.

Більший наголос необхідно було б зробити на застосуванні структурно-логічних схем (СЛС). На с. 92, 95, 109, 114, 136 вміщено СЛС, які автори запозичили з книги під редакцією М. Д. Олейніченка і В. А. Молостова. Безперечно, рекомендовані сценарії можна взяти за основу, але не слід переоцінювати ступінь їх універсальності. В методичних посібниках корисно орієнтувати викладачів на розробку своїх оригінальних СЛС.

Слід також враховувати конкретно-історичний матеріал, який першокурсник уже знає із шкільного курсу історії. Ось чому навряд чи доцільно, хоча це і рекомендується в посібнику, детально розглядати на лекціях такі питання, як поява сучасного промислового пролетаріату і зародження робітничого руху в Росії (тема I); визрівання і початок революції у Росії, Грудневе збройне повстання (тема III); піднесення революційного руху в країні (тема V); причини та характер першої світової війни, характеристика 5 основних ознак монополістичного капіталізму (тема VI) та ін.

Необхідно внести деякі корективи в пропонувані авторами діапозитиви і коментарі до них: так, на с. 40 потрібно уточнити, що тільки в січні 1905 р. у країні було більше страйкуючих робітників, ніж за всі попередні 10 років (а не стільки ж); на с. 56 висновок лектора про те, що IV (Об'єднавчий) з'їзд РСДРП розглянув найважливіші питання того часу, не випливає із змісту діапозитиву, який ілюструє склад делегатів з'їзду. В іншому діапозитиві (с. 171) слід доповнити формулювання третього лозунгу партії з селянського питання: «спираючись на бідноту і встановлюючи міцний союз з середняком, — вперед за соціалістичне будівництво».

Та незважаючи на вказані недоліки, рецензована книга заслуговує позитивної оцінки. Вона буде особливо корисним посібником для викладачів вузів країни, в тому числі Української РСР.

А. В. Мороз (Бердянськ),
Г. І. Фролова (Волгоград)

**БОРЬБА ПАРТИИ
И РАБОЧЕГО КЛАССА
ЗА ВОССТАНОВЛЕНИЕ И РАЗВИТИЕ
НАРОДНОГО ХОЗЯЙСТВА СССР
(1943—1950 гг.).**

М.: Мысль, 1978, 324 с.

Героїчною і незабутньою сторінкою історії Комуністичної партії й радянського народу стали роки відбудови зруйнованого фашистськими агресорами народного господарства. Під мудрим керівництвом партії трудящі СРСР у найкоротші історичні строки виконали величезний обсяг відбудовних робіт, підняли країну з руїн і тим самим ще раз переконливо довели усьому світу життєдайну силу соціалістичного суспільного й державного ладу. Епохальні звершення періоду відбудови народного господарства назавжди вкарбовані в пам'ять поколінь радянських людей і нині надихають на трудову звитягу будівників комунізму.

Увагу дослідників історії Великої Вітчизняної війни і перших післявоєнних років привернула праця авторського колективу Академії суспільних наук при ЦК КПРС, присвячена розкриттю важливих аспектів боротьби Комуністичної партії і робітничого класу за відбудову і розвиток народного господарства СРСР в 1943—1950 рр. Зазначимо, що ця тема постійно перебуває в полі зору істориків, які присвятили їй значну кількість книг, брошур і статей. Проте фундаментальних, узагальнюючих праць у радянській історіографії поки що не було, хоча, як відомо, кількісне зростання історіографічного доробку створило передумови для появи синтезованих досліджень із зазначеної проблематики. Саме на такого роду видання претендує вказана колективна монографія.

Автори підсумували і ретельно проаналізували основні документи партії, в яких дано принципову оцінку характеру її діяльності й особливостям досліджуваного періоду. Широко використавши те цінне, що є в опублікованих працях і пресі 40-х років, залучивши важливі дані з архівних джерел, авторський колектив зумів переконливо відтворити вражаючу панораму безсмертного трудового подвигу партії і народу, який став логічним продовженням їх безсмертних ратних справ. У праці переконливо показано, що у наві'язаній німецьким фашизмом війні Радянська держава зазнала незліченних матеріальних і людських втрат. Усунення тяжких наслідків гітлерівської агресії стало серйозним випробуванням для народів СРСР, які ще в розпал найважчої в історії війни приступили до здійснення грандіозної програми творення, розробленої Комуністичною партією.

Вирішальним фактором у ліквідації економічних, політичних та ідеологічних наслідків фашистської окупації було віднов-

лення й зміцнення у визволених районах партійних організацій. У книзі детально вивчено складний процес відновлення у повному обсязі їх діяльності після вигнання фашистів, розглядається питання організаційного зміцнення первинних партійних організацій, укомплектування їх досвідченими керівними кадрами, розстановки комуністів на найвідповідальніших ділянках народного господарства, здійснення ними авангардної ролі на відбудовних роботах. Як зазначається, в книзі на 1 січня 1947 р. у галузях матеріального виробництва працювали 69,4% комуністів, зайнятих у народному господарстві (с. 55).

Належну оцінку в колективній монографії дістав досвід партійного керівництва народним господарством. Значну увагу автори приділили поглибленій характеристиці господарської діяльності партійних організацій, яка значно посилилася в умовах воєнного часу і перших післявоєнних років. Поряд з цим партійні організації активізували роботу по формуванню у трудящих комуністичного ставлення до праці і соціалістичної власності. На багатому фактичному матеріалі в монографії показано, що різноманітні форми і методи ідейно-виховної роботи спрямовувалися на вирішення невідкладних завдань відбудови і дальшого розвитку народного господарства й культури.

Однією з центральних у праці є тема боротьби робітничого класу за відбудову і дальше піднесення промисловості й транспорту. Розділ, присвячений даній проблемі, написаний із залученням важливих статистичних даних, багатого фактичного матеріалу. Це дало авторам змогу переконливо показати, що радянський робітничий клас і колгоспне селянство уже в ході Великої Вітчизняної війни зуміли здійснити найневідкладніші відбудовні роботи у промисловості й сільському господарстві і тим самим створити умови для розгортання відразу ж після закінчення війни широкого фронту робіт по відродженню без будь-якої допомоги іззовні всієї зруйнованої економіки країни і закладів культури.

Завдяки зусиллям робітничого класу, зазначається в книзі, в СРСР уже в 1948 р. на 18% був перевершений довоєнний рівень промислового виробництва, а в 1950 р. вироблено продукції в цій галузі на 73% більше, ніж у 1940 р. В 1946—1950 рр. відбудовано і введено в дію 6200 великих підприємств, створено нові галузі промисловості, оновлено виробничу базу багатьох фабрик і заводів. Як підкреслюють автори, відбудову промисловості було проведено на більш високому технічному рівні, а четвертий п'ятирічний план по її дальшому розвитку виконано достроково — за 4 роки і 3 місяці (с. 132). Робітничий клас продемонстрував масовий героїзм у творчій праці по відбудові і розвитку промисловості.

У книзі розглядається таке невичерпне джерело зростання продуктивності праці

як соціалістичне змагання. Автори переконливо показали, що небачений масовий трудовий героїзм був викликаний глибокою комуністичною ідейною переконаністю, піднесенням патріотичних почуттів радянських людей, організаторською і політичною роботою партії, особистим прикладом сотень тисяч комуністів-виробничиків.

Фактичний матеріал, який розкриває основні аспекти рецензованої монографії — відбудову важкої і легкої промисловості, залізничного транспорту, сільського господарства ще раз переконливо свідчить, що у відродженні народного господарства СРСР чітко простежуються два основні періоди. Перший — відбудовні роботи в ході Великої Вітчизняної війни у міру визволення від ворога окупованих територій і другий — відродження народного господарства у роки післявоєнної п'ятирічки (с. 28, 31). В зв'язку з цим викликають сумнів хронологічні рамки монографії, що відсунувають початок відбудови народного господарства до 1943 р. Тим часом, підкреслюючи, що «з першого дня визволення того чи іншого району партія і уряд вживали заходів до найшвидшої відбудови народного господарства» (с. 27), автори цілком вірно зазначають, що вперше відбудовні роботи розгорнулися вже в січні 1942 р.

Безсумнісним досягненням авторського колективу монографії є те, що в ній порушено ряд важливих тем, слабо розроблених істориками. Такою є, зокрема, тема ролі молоді у відбудові соціалістичної індустрії на визволених від ворога територіях. Як підкреслюють автори, питома вага молоді серед робітників, промисловості на той час становила 30—70% їх загальної кількості (с. 115). Проаналізувавши кількісний і якісний склад робітників країни, автори роблять цілком слушний висновок: «У період війни відбувався процес омолодження робітничого класу» (с. 168). Наведені в монографії дані вказують на те, що ця тенденція мала місце і в післявоєнні роки. У найважчі для радянського суспільства роки робітничу молодь вписала славу сторінку у трудову біографію країни. У цьому зв'язку зрозуміла важливість глибокої наукової розробки питання про участь комсомольців і молоді у відбудові промисловості та міського господарства у роки війни та четвертій п'ятирічці.

Ряд нових фактів і цифрових даних, цікавих теоретичних положень можна знайти і у розділах, що розкривають роль партії в організації патріотичного руху у братніх республіках СРСР для подання допомоги визволеним районам, висвітлюють її турботу про матеріально-побутове забезпечення радянського народу, незважаючи на величезні труднощі. Змістовним є й оригінальний розділ, присвячений показові ін-

тернаціональної допомоги СРСР трудящим європейських країн народної демократії.

Хоча у вступі до праці спеціально й зазначається, що «структура даної книги відповідає логічному задуму авторського колективу» (с. 8), все ж помітна деяка довольність і неспільність у виборі авторами питань для висвітлення теми монографії. Так, у книзі є розділ про розвиток народної освіти, проте немає матеріалу про відбудову установ науки і закладів культури. Або, наприклад, партійному керівництву Радами присвячено окремий параграф, але про напружену і плідну діяльність профспілок майже нічого у монографії читач не знайде. Зовсім обминули автори і тему про роль союзу робітничого класу і колгоспного селянства у відбудовний період. Без висвітлення цих питань тема відбудови народного господарства не може бути розкритою з достатньою повнотою. Певним недоліком рецензованої монографії слід вважати і те, що в розділах II, III і VI, написаних загалом на високому дослідницькому рівні, відсутні висновки, як і в цілому по монографії.

У тексті зустрічаються й деякі фактичні помилки й редакційні неточності. Так, наслідком невдало сформульованої фрази є твердження, що відбудова і розвиток народного господарства почалися після Великої Вітчизняної війни (с. 3). Неточним є й твердження, що на Україні на кінець 1943 р. «усі обласні комітети партії були в основному укомплектовані кадрами» (с. 45). Адже на цей час було визволено лише дев'ять з 25 областей УРСР. Спеціального пояснення потребують дані про те, що нібито в партійних організаціях України, чисельність яких за роки війни скоротилася майже у два рази, кількість комуністів з вищою та середньою освітою зросла на 16% порівняно з довоєнним часом (с. 49).

Вказані недоліки, безумовно, не впливають на загальну позитивну оцінку монографії. Вона в цілому глибоко розкриває одну з найважливіших тем історії радянського суспільства і вносить багато нового у розуміння складного процесу відродження народного господарства, у показ невичерпних можливостей соціалістичної системи і радянського народу-трудівника. Отже, науково-пізнавальна і виховна цінність монографії незаперечні. Сподіваємось, що це дослідження стане поштовхом у дальшій поглибленій комплексній розробці історії боротьби Комуністичної партії і всього радянського суспільства за відбудову і розвиток народного господарства у роки Великої Вітчизняної війни і після її закінчення.

М. В. Коваль (Київ),
Г. Г. Денисенко (Київ)

ИСТОРИЯ ВИЛЬНЮССКОГО УНИВЕРСИТЕТА (1579—1979).

Ред. кол.: Бенджюс А.,
Владимиров Л. И., Григонис И. и др.
Вильнюс; Мокслас, 1979, 373 с.

В зв'язку з 400-річним ювілеєм Вільнюського ордена Трудового Червоного Прапора і Дружби народів державного університету ім. В. Капсукаса колектив учених Литовської РСР підготував фундаментальну третю працю (литовською мовою), а також ґрунтовний історичний нарис (російською мовою).

Заснування університету, який у ті далекі часи — 1579 р. — мав назву «академія», слушно пов'язується авторами «Истории Вильнюсского университета (1579—1979)» з європейською реформацією і контрреформацією, яка мала свій вплив на розвиток освіти в Литві, на Україні, в Білорусії, Польщі.

Розкриваючи роль університету в суспільно-політичному й культурному житті литовського та інших народів, автори справедливо зазначають, що «Вільнюський університет цілком обґрунтовано можна вважати центром освіти, науки і культури литовського, білоруського, українського і польського народів, яким він був протягом двох з половиною століть» (с. 102). У зв'язку з цим вони детально охарактеризували науково-педагогічну, громадсько-політичну й революційну діяльність багатьох уродженців Білорусії, України, Польщі (наприклад, Ю. І. Крашевського, який створив у польській літературі своєрідну українську школу). У нарисі відзначається, що одним з викладачів університету був львів'янин Мартин Шмиґлецький (Сміґлецький). Його праця «Логіка», опублікована у 1618 р., мала значний успіх в університетських колах Західної Європи.

У книзі докладно аналізуються й високо оцінюються діяльність, а також праці (полемічні й філологічні) випускника Вільнюського університету, українського письменника й філолога, автора славнозвісної ґраматки Мелетія Смотрицького (1578—1633), який гостро критикував церковну унію 1596 р.

У рецензованій праці зазначається, що й після входження Литви, Білорусії і Правобережної України до складу Російської імперії в університеті ще кілька десятиріч навчалися студенти з України. Серед його вихованців був І. Данилович (1787—1843), який разом з Й. Лелевелем досліджував історію права Великого князівства Литовського. В нарисі позитивно оцінюється й науково-педагогічна діяльність випускника Харківського університету, викладача російської мови і літератури І. Лобойка (1786—1861). Він цікавився білорусько-українською літературною мовою (автори нариса називають її старобілоруською), якою написані актові документи

Великого князівства Литовського, популяризував її серед студентів і викладачів університету.

Проте не лише науковими здобутками ввійшов в історію Вільнюський університет. Він відіграв важливу роль у боротьбі проти кріпосництва, реакції і царизму. В рецензованому виданні розкрито роль та значення університету, який став центром національно-визвольного руху польського народу, його зв'язки з загальноросійським революційним піднесенням, зокрема з декабристським рухом. Студенти Вільнюського університету брали активну участь у повстанні 1830—1831 рр. Після його придушення царськими військами університет у 1832 р. було закрито. Незабаром ліквідовано й Медико-хірургічну академію (медичний факультет університету).

На її базі, зазначається в книзі, було організовано медичний факультет Київського університету. До Києва переїхали студенти й викладачі академії. Серед них професор хімії І. Фойнберг, фізіолог К. Мірам і А. Шахін, який працював у Харківському університеті. Однак у нарисі чомусь не згадується про те, що Київський університет у XIX—XX ст. був одним із перших відомих дослідницьких центрів по вивченню історії Литви.

Велика Жовтнева соціалістична революція відкрила соціально й національно пригнобленим народам Російської імперії широкий шлях до науки, освіти, культури. В нарисі показано, як після встановлення Радянської влади в Литві (1918 р.) революційним урядом було вжито ряд заходів для відкриття університету. Це мав бути справді народний навчальний заклад, доступний широким масам трудящих. Проте втілити цей задум у життя не вдалося у зв'язку з окупацією Вільнюса й частини Литви буржуазною Польщею.

Захопивши місто, окупанти відкрили Вільнюський університет, перетворивши його у знаряддя великодержавної політики. Це підтверджують численні факти, наведені в книзі. Так, студенти-литовці на той час становили тільки 2,7% від загальної кількості студентів. Проте, незважаючи на жорстокі переслідування і терор, в університеті відчувалася вплив і активність комуністів, тут діяли марксистські організації.

У 1940 р. у Литві було відновлено Радянську владу. В нарисі ґрунтовно й всебічно розкрито діяльність учених Вільнюського університету в той період. Автори проаналізували ту значну роботу, яку провели Комуністична партія й уряд Литовської РСР з метою залучити кращих представників прогресивної інтелігенції для праці в новому, радянському вищому навчальному закладі. Під керівництвом партійних органів відбулася реорганізація учбового процесу на основі використання досвіду вузів Москви й Ленінграда. Цьому активно сприяли партійна, комсомольська й профспілкова організації університету,

діяльність яких аналізується в книзі. Однак війна, розв'язана гітлерівською Німеччиною, тимчасово перервала успішно розпочату роботу. Фашисти зруйнували, пограбували матеріальну частину, культурні цінності, спалили будинки.

В нарисі розповідається про велику допомогу, яку подали університету Комуністична партія й Радянський уряд після визволення Литви від німецько-фашистських загарбників. Дані таблиць, вміщених у праці, свідчать про зростання студентського контингенту у післявоєнний час. Були підготовлені якісно нові, озброєні марксистсько-ленінською методологією професорсько-викладацькі кадри, здатні виховувати всебічно освічених спеціалістів. У книзі наведено багато прізвищ учених вузу, глибоко проаналізовано їх педагогічну й громадсько-політичну діяльність, а також наукові праці. Так, у рецензованому

нарисі позитивно оцінено дослідження литовського історика І. Йонінаса, присвячене возз'єднанню України з Росією.

Автори розглянули навчально-виховну й культурно-масову роботу, яку проводять партійна, комсомольська, профспілкова організації. Студенти Вільнюського університету підтримують дружні зв'язки з вузами Москви, Ленінграда, Києва, Харкова, Одеси, Ужгорода, а також багатьох зарубіжних країн світу. Книга багато ілюстрована, в ній вміщено довідковий апарат, різні покажчики.

Історичний нарис про Вільнюський університет, безумовно, має наукове й пізнавальне значення, може бути зразком для створення подібних праць з історії українських університетів.

Л. Г. Москвич (Київ),
Ф. П. Шевченко (Київ)

А. А. Медынцева.
**ДРЕВНЕРУССКИЕ НАДПИСИ
НОВГОРОДСКОГО СОФИЙСКОГО
СОБОРА, XI—XIV ВЕКА.**

М.: Наука, 1978, 312 с.

Праця А. О. Мединцевої є підсумком багаторічної роботи по вивченню давньоруських написів — графіті — на стінах Новгородської Софії. Вона розширює джерельні можливості епіграфіки, яка має справу не тільки з характером написів на різному матеріалі, а й з їх змістом. Давньоруські графіті, як і берестяні грамоти, є новим історичним матеріалом, без якого не може обійтись жоден дослідник далекого минулого нашої Батьківщини. Вони розкривають такі сторони життя наших предків, які не потрапили на сторінки літописів та інших матеріалів.

Дослідження А. О. Мединцевої є продовженням публікацій середньовічних написів, виявлених С. О. Висоцьким на стінах київського Софійського собору. Тепер, крім 292 графіті XI—XVII століть, у Києві широкомо колу читачів стали доступними 253 написи XI—XIV століть у Новгороді. Включення автором до книги всіх графіті, які були виявлені попередніми дослідниками, починаючи із середини XIX століття, дає цільну уяву про епіграфічне багатство Софійського собору в Новгороді.

В основу класифікації написів покладено хронологічний принцип. В окремих випадках вони групуються за місцезнаходженням, що дає змогу уточнити їх датування. Аналізуючи давньоруські написи, автор врахувала досвід таких знавців епіграфіки, як Б. О. Рибakov, С. О. Висоцький, П. Н. Воронін, М. П. Сотников.

Монографія складається з двох частин і п'яти розділів. Перший присвячений аналізу глаголических написів, яких збереглося лише десять. Це молитовні формули, що датуються другою половиною XI — початком XII століття. Наявність в деяких написах глаголических і кирилівських літер свідчить про те, що авторам графіті були відомі обидва алфавіти. А. О. Мединцева вважає, що це були переважно писці, яким доводилось переписувати кириллицею з глаголических оригіналів. Незначна кількість таких написів підтверджує висновки дослідників про те, що глаголиця не знайшла поширення серед міського населення давньої Русі.

Другий розділ присвячений дослідженню автографів новгородських художників і будівельників. Написи, виявлені автором на стінах Софійського собору, переконливо свідчать про широку освіченість живописців і майстрів будівельної справи. Вивчення цих графіті дає цінний матеріал про художників і зодчих, які зводили і розписували цю історичну споруду.

В третьому розділі автор аналізує написи з архітектурно-стратиграфічною датою 1050—1108(12) рр. Графіті № 73 зберегло свідчення про повстання новгородців під час князювання Гліба (1069—1071 рр.).

У написі № 135 йдеться про те, хто може просвітлити небо й потрясти хмари — біс чи бог. Автор за допомогою писемних джерел переконливо доводить, що графіті № 73 і № 135 свідчать про проникнення на Русь ересі болгарських богомилів, переконання яких були співзвучні народним язическим поглядам.

В четвертому розділі публікуються написи, які не мають архітектурно-стратиграфічної дати. Серед них автор звертає особливу увагу на графіті: «Дан писал,

худой гречин», яке свідчить про те, що не тільки руси вивчали грецьку мову, а й чимало греків знали мову руську. Ряд написів свідчить про грамотність серед представників військового стану. Це графіти молодших дружинників — отроків Якова (напис № 155), Фермана (№ 167) та інших.

Заслугує уваги авторська інтерпретація графіти № 182, де йдеться про Ніколу — «пришельца из Киева града от своего князя Ярослава». Шляхом зіставлень тексту напису із свідченнями «Правди Ярославичів» і аналізу подій, які пов'язані із смертю в 1052 р. Новгородського князя Володимира, дослідниця обгрунтувала припущення, що пришельцем був київський боярин Микола Чудін. Таким чином, тепер є підстава вважати, що він і керував міськими справами до призначення в 1054 р. у Новгород посадником Остромира.

Друга частина монографії присвячена написам другої половини XII — першої половини XIII ст.

У першому розділі аналізується, зокрема, графіти-загадка про вічовий новгородський дзвін. Для встановлення змісту напису автор цілком правомірно вдається до аналогій із загадками про дзвони, які записані в XIX ст. фольклористами. На жаль, інтерпретація графіти на цьому обривається. На нашу думку, загадки, що зустрічаються на берестяних грамотах і штукатурці кпівського та новгородського Софійських соборів, є одним з видів учнівських вправ. Фольклористами давно доведено педагогічне значення загадок як засобу розвитку кмітливості й гнучкості розуму. На користь цієї думки говорить і те, що поруч з цим написом виявлено графіти-прислів'я: «Пирог в печи, гридьба в корабли» та уривок дитячої пісні «Перспелка варит в дубраве, поставила кашу, поставила пироги, туда иди» (с. 149), а також напис, авторами яких були діти: «Георгиев сын» (№ 171), «Тут писал Радко, сиротка Твердислава» (№ 212).

Останній розділ охоплює написи другої половини XIII—XIV століть. Серед них привертає увагу графіти № 247 — скарга на погане становище дяків («Ох, тошно владыка. Нету порядка дяками...»). Напис підтверджує свідчення ряду писемних джерел кінця XIII—XIV ст., які вказують на існування антицерковного руху і на участь у ньому нижчого духовництва.

Окремі графіти за змістом можна прив'язати до літописних повідомлень. Це, наприклад, запис про початок будівни-

цтва Софійського собору в Новгороді. Десять графіти мають побутовий зміст, запис господарських розрахунків зберегли 8 написів. 82 графіти — богослужбового характеру, 114 написів фіксують факти, важливі для вивчення релігійних поглядів і церковно-політичної історії давньої Русі.

Позитивної оцінки заслуговують таблиці, подані в кінці книги. Так, з таблиці II читач дізнається, що із загальної кількості написів 34 належить писцям і представникам князівської й церковної адміністрації, 20 — художникам, 7 — зодчим, 5 — дружинникам, водночас холопам — лише один. Це говорить про те, що при відносно великому поширенні в Новгороді грамотності освіта все ж залишалася привілеєм панівного класу.

Цінність для топоніміки і ономастики становлять Софійські графіти, які зберегли давньоруські імена, невідомі науці. Ряд написів вносить доповнення до свідчень берестяних грамот про зародження і розвиток шкільної освіти на Русі. Графіти є також надзвичайно важливим матеріалом для вивчення давньоруської мови і епіграфіки в цілому.

Слід, однак, відзначити й окремі недоліки монографії. В зв'язку з тим, що виклад матеріалу побудований за принципом місцезнаходження написів, порушується хронологічний принцип, що викликає певні утруднення в читача. Викликає сумнів твердження про надзвичайно рідкісні випадки грамотності жінок у середовищі князівської верхівки (с. 192), оскільки це не узгоджується з даними давньоруських, візантійських писемних джерел та латинських хронік. Якщо в історико-археологічній літературі прийнято вважати фразу, яка часто зустрічається серед графіти і на берестяних грамотах, «Господи, позн рабу своему...» за підпис, то автор залишила по суті нез'ясованим зміст написів «Писал имя-рек», які на стінах Новгородської Софії зустрічаються 114 разів (с. 194). На нашу думку, інтерпретація окремих графіти була б ще глибшою, якби автор залучила ширше коло нових досліджень і праць з історії давньоруської математики, права, образотворчого мистецтва, педагогіки та епіграфії.

В цілому ж монографія А. О. Медницької є вагомим вкладом в джерелознавство вітчизняної історії. Вона використовується як посібник фахівцями різних історичних дисциплін при вивченні історії давньої Русі.

С. Д. Бабишин (Івано-Франківськ)

Хроніка та інформація

НАУКОВА КОНФЕРЕНЦІЯ У ЛЬВОВІ

23—24 травня 1980 р. у Львові відбулася VII республіканська наукова конференція істориків-полоністів, присвячена 35-річчю Перемоги над фашистською Німеччиною. Її організували Інститут суспільних наук АН УРСР, Правління Львівського обласного відділення Товариства радянсько-польської дружби і Львівський державний сільськогосподарський інститут. У роботі конференції активну участь взяли близько 90 істориків з Москви, Києва, Львова, Харкова, Чернівців, Ужгорода, Одеси та інших міст.

Перше пленарне засідання вступним словом відкрив голова оргкомітету, директор Інституту суспільних наук АН УРСР В. П. Чугайов. З доповіддю «Світова соціалістична співдружність — втілення принципів інтернаціоналізму» виступила чл.-кор. АН УРСР І. М. Мельникова (Київ). В доповіді І. І. Беляєвicha (Львів) висвітлювалася діяльність В. І. Леніна на польській землі влітку 1914 р.

На першій секції — «Розвиток світової соціалістичної співдружності і будівництво соціалізму в ПНР» — було заслухано 15 доповідей. Окремі питання співробітництва між КІРС і ПОРП, а також громадських організацій двох братніх країн на сучасному етапі знайшли своє відображення у виступах Ю. І. Макара (Чернівці), В. І. Головіна (Чернівці) та Р. І. Осташа (Львів). Деякі проблеми історії профспілкового руху та робітничого класу ПНР у період будівництва розвинутого соціалізму висвітлено в доповіді В. І. Валевської (Москва). Питання ідейно-політичної та організаційної єдності молодіжного руху в Польщі (1944—1948 рр.) проаналізував В. А. Луков (Москва).

Л. Д. Чекаленко (Київ), В. Ф. Репринцев (Київ) і Г. Й. Стронський (Львів) свої повідомлення присвятили питанням розвитку науки й культури в ПНР та радянсько-польського співробітництва в цих галузях на сучасному етапі.

На другій секції — «Бойова співдружність радянського й польського народів у роки другої світової війни» — було прочитано 17 доповідей. Про бойову співдружність радянських і польських воїнів, партизанів у спільній боротьбі проти гітлерівських загарбників під час Великої Вітчизняної війни розповіли В. С. Манюков (Львів), Я. Я. Денисів (Львів) та С. О. Іващук (Львів) і Ю. П. Шестаков (Чернівці). Боротьба польських патріотів

проти фашизму в гітлерівських концтаборах, їх участь у русі Опору — тема доповідей С. С. Паливоди (Львів) та А. А. Шевчука (Львів). І. І. Мельник (Київ) відзначив роль молодіжних організацій Польщі в їх боротьбі за перемогу демократичних сил під час всенародного референдуму й виборів у законодавчий сейм.

На третій секції — «Проблеми революційного й національно-визвольного руху польського народу та радянсько-польських відносин» — було заслухано 20 доповідей. Про розповсюдження ленінських творів у Польщі на рубежі XIX—XX ст. розповів В. В. Трофимович (Львів). Поляки в Лютневій революції 1917 р. — тема повідомлення О. П. Мендуся (Львів).

Окремі питання українсько-польських революційних зв'язків були висвітлені в доповідях Ф. І. Стеблія (Львів), С. М. Трусевича (Львів) та Г. А. Пляшко (Одеса). М. О. Ратич (Львів), В. О. Борис (Львів), О. А. Полянський (Львів) та ін. проаналізували різні аспекти розвитку робітничого й революційного руху на польських землях. Питанням участі польських інтернаціоналістів у соціалістичному будівництві присвячені доповіді С. В. Кушнінської (Київ) та Л. О. Зашкільняка (Львів).

На заключному пленарному засіданні з доповіддю виступив Л. О. Любимський (Львів)*. Вона була присвячена критиці буржуазних фальсифікацій історії радянсько-польської бойової співдружності в роки Великої Вітчизняної війни. З інтересом присутні заслухали повідомлення І. М. Теодоровича (Чернівці), в якому охарактеризовано реакційну політику Ватикана в період становлення незалежності Польщі (1918 р.).

Керівники секцій Ю. І. Макар, І. І. Беляєвич і В. О. Борис відзначили, що конференція пройшла в дружній, творчій обстановці. Вони підкреслили, що поглиблене вивчення актуальних питань історії Польщі і радянсько-польських відносин має важливе значення для зміцнення дружби між народами двох братніх соціалістичних країн.

Наступну VIII конференцію істориків-полоністів планується провести в травні 1981 р.

І. І. Беляєвич (Львів)

* Підготовлена спільно з П. М. Калениченком.

ДО 60-РІЧЧЯ ГАЛИЦЬКОЇ СРР

4 липня 1980 р. у приміщенні Центрального державного історичного архіву УРСР у Львові відбулася наукова конференція, присвячена 60-річчю створення Галицької Радянської Соціалістичної Республіки.

З доповіддю «Галицька Радянська Соціалістична Республіка та її вплив на подальше піднесення революційної боротьби за Радянську владу» виступив завідуючий партархівом Львівського облдержархіву про Галицьку Радянську Соціалістичну Республіку М. П. Тесленко.

Цікавий огляд «Документи Центрального державного історичного архіву УРСР у Львові та Львівського облдержархіву про Галицьку Радянську Соціалістичну Республіку» підготували ст. архівіст ЦДІА

УРСР у Львові М. Ю. Петруняк і директор Львівського облдержархіву Л. М. Мінаєва.

На конференції виступили зав. відділом наукової бібліотеки Львівського ордена Леніна державного університету ім. Івана Франка Ф. П. Максименко, заст. директора по науковій роботі Львівського філіалу Центрального музею В. І. Леніна В. В. Машотас, а також ст. наук. співроб. ЦДІА УРСР у Львові О. Я. Мациук.

Присутні оглянули виставку документів і матеріалів «Ленінським шляхом до возз'єднання».

О. П. Кріль (Львів)

ФЕДІР ЄВДОКИМОВИЧ ЛОСЬ

На 73-у році життя після тяжкої тривалої хвороби помер Федір Євдокимович Лось, член КПРС з 1940 р., доктор історичних наук, професор, заслужений діяч науки Української РСР.

Він народився 19 червня 1908 р. у с. Півніщина на Чернігівщині в сім'ї селянина. Після закінчення у 1931 р. Чернігівського педагогічного інституту працював учителем середньої школи, а згодом викладачем Городнянського педагогічного технікуму. З 1935 по 1979 рр. в Інституті історії АН УРСР Ф. Є. Лось пройшов шлях від аспіранта до завідуючого відділом, заступника директора по науковій роботі.

Його перу належить близько 200 наукових праць з різних питань історії України: «Україна в роки століпінської реакції», «Революція 1905—1907 рр. на Україні», «Формирование рабочего класса Украины и его революционная борьба в конце XIX и в начале XX ст.», «Робітничий клас України в 1907—1913 роках». Ф. Є. Лось зробив вагомий вклад у розробку важливих питань історії робітничого класу України, його формування, а також історіографії вітчизняної історії.

Ф. Є. Лось був співавтором і членом редакційних колегій колективних монографій, зокрема «Історія робітничого класу, Української РСР» (т. I), «Шляхом,

осіяним Леніним», багатотомної «Історії Української РСР» (т. III, IV) та ін.; брав активну участь у створенні Української Радянської Енциклопедії, Радянської Енциклопедії історії України. Він тривалий час очолював республіканську науково-координаційну раду з проблем історії України періоду капіталізму.

Плодотворну наукову роботу Ф. Є. Лось поєднував з активною педагогічною діяльністю: був завідуючим кафедрою історії СРСР і УРСР Київського педагогічного інституту, викладачем Вищої партійної школи при ЦК Компартії України, Київського університету, Інституту підвищення кваліфікації викладачів суспільних наук при Київському держуніверситеті. Багато уваги Ф. Є. Лось приділяв створенню підручників і посібників для середньої і вищої школи.

Під його керівництвом підготували й захистили дисертації понад 50 науковців та викладачів.

Ф. Є. Лось проводив велику громадську та пропагандистську роботу як член президії міської організації товариства «Знання» та голова президії товариства «Знання» Радянського району.

Світла пам'ять про Федора Євдокимовича Лося назавжди залишиться в серцях тих, хто його знав.

НОВІ КНИГИ

КОСЫГИН А. Н. В едином строю защитников Отчизны. — М.: Воениздат, 1980.— 47 с.

Актуальные проблемы идеологической борьбы на современном этапе. — К.: Политиздат Украины, 1980. — 255 с.

Актуальные проблемы развития экономики Вьетнама. Сб. статей. — М.: Мысль, 1980.— 173 с.

БЕРЕНШТЕЙН Л. Е. Обреченность политики и практики сионизма. — К.: Вища школа. Изд-во при КГУ, 1980. — 191 с.

В небе Китая, 1937 — 1940: Воспоминания советских летчиков-добровольцев. — М.: Наука, 1980. — 381 с.

ВАРГАТЮК П. Л., КУРАС И. Ф., СОЛДАТЕНКО В. Ф. В. И. Ленин и большевистские организации Украины в Октябрьской революции. — К.: Политиздат Украины, 1980.— 337 с.

ГОРЕЛОВ И. Е. Большевики и легальные организации рабочего класса, 1907 — 1910. — М.: Высш. школа, 1980. — 206 с.

ДЕГТЯРЕВ А. Я. Русская деревня в XV — XVII веках: Очерки истории сел. расселения. — Л.: Изд-во Ленингр. ун-та, 1980.— 176 с.

ДМИТРИЄНКО М. Ф. Листівки більшовицьких організацій України 1917—1920 рр. як історичне джерело. — К.: Наук. думка, 1980.—303 с.

ДОБУРУСКИН М. Е. Творческое содружество рабочего класса, крестьянства и интеллигенции — важнейшая черта советского образа жизни. — К.: о-во «Знание» УССР, 1980.—48 с.

Донбасс. Год 1943: Воспоминания участников Донбас. наступ. операции в годы Великой Отеч. войны. — Донецк, Донбас, 1980.—191 с.

ЕГОРОВ В. В., РЫБАКОВ Ю. В., ФОКЕЕВ Г. В. Африка на пороге 80-х годов. — М.:Международ. отношения, 1980.—134 с.

ЕРЕМЕЕВ Д. Е. На стыке Азии и Европы: Очерки о Турции и турках. — М.: Наука, 1980.—238 с.

ЗАГОРОВСКИЙ В. П. Изюмская черта. — Воронеж: Изд-во Воронеж. ун-та, 1980.— 238 с.

История и историки: Историогр. ежегодник. 1977. — М.: Наука, 1980.—320 с.

История Социалистической единой партии Германии: Очерк. — М.: Политиздат, 1980.—724 с.

КАРГАЛОВ В. В. Куликовская битва. — М.: Воениздат, 1980.—125 с.

КОНДУФОР Ю. Ю., КОТОВ В. Н. История СССР: Поступающим в вузы. — 2-е изд., испр. — К.: Вища школа. Голов. изд-во, 1980.—359 с.

КОРОЛЬКО В. Г. Образ жизни и НТР: проблемы идеологической борьбы. — К.: Политиздат Украины, 1980.—222 с.

ООН как инструмент по поддержанию и укреплению мира: Международно-правовые проблемы. — М.: Междунар. отношения, 1980.—261 с.

ПАЛИВОДА С. С. Бухенвальдське повстання: Керів. роль комуністів-інтернаціоналістів в організації підпілля і збройн. повстання у фашист. концтаборі. — К.: Вища школа. Вид-во при КДУ, 1980.—151 с.

Робітничий клас УРСР і науково-технічний прогрес: [Іст. нарис]. — К.: Наук. думка, 1980.—259 с.

РОЩИН А. А. Международная безопасность и ядерное оружие. — М.: Междунар. отношения, 1980.—287 с.

Советская военная энциклопедия: В 8-ми т. — М.: Воениздат, 1980.— Т.8. 687 с.

Содружество стран — членов СЭВ: Полит.-экон. справочник. — М.: Политиздат, 1980.—198 с.

СОЛОМКО Е. Т. Аграрна політика КПРС в дії: Діяльність Компартії України по розвитку соціал.-політ. і вироб. активності трудівників села.—К.: Політвидав України, 1980.—188 с.

Соціалістичні перетворення в західних областях Української РСР, 1939—1979: Зб. документів і матеріалів.—К.: Наук. думка, 1980.—547 с.

СССР — ЧССР: сотрудничество и сближение: К 10-летию Договора о дружбе, сотрудничестве и взаимной помощи между СССР и ЧССР от 6 мая 1970 г.— М.: Международ. отношения — Прага: Горизонт, 1980.— 246 с.

ТАРАНОВ А. П. Конституция общенародного государства.—К.: Наук. думка, 1980.—287 с.

ТИМОФЕЕВ Н. И. СССР — Италия: культурные связи: История и современность. — М.: Мысль, 1980.— 204 с.

ШЛЕПАКОВ А. М., ГУЛЕВИЧ В. Н., НЕСУК М. Д. Ленінські ідеї миру і сучасність — К.: т-во «Знання» УРСР, 1980.— 61 с.